

Національна академія державного управління
при Президентіві України

**Традиції демократичного
врядування в історії українського
державотворення**

Монографія

За загальною редакцією В. М. Князєва

Київ
2010

*Схвалено Вченою радою Національної академії
державного управління при Президентові України
(протокол № 142 від 31 січня 2010 р.)*

Авторський колектив : *В. М. Князєв* (вступ, розд. 1.4, висновки); *Ю. В. Бакаєв* (розд. 1.2); *Т. Е. Василевська* (розд. 1.6, висновки); *Р. В. Войтович* (розд. 4.5); *В. О. Саламатов* (розд. 4.2, 4.3); *І. В. Пантелейчук* (розд. 3.3, 4.4); *О. Л. Анупрієнко* (розд. 3.4); *Н. В. Грицяк* (розд. 4.1); *М. С. Капінос* (розд. 1.1); *Г. О. Колісник* (розд. 1.5, 3.1); *Є. А. Сербіна* (розд. 1.3, 4.6); *Б. Й. Тернопільський* (розд. 2); *В. В. Шutowич* (розд. 3.2).

Рецензенти :

В. Д. Бакуменко, доктор наук з державного управління, професор, проректор з наукової роботи Академії муніципального управління;

С. О. Телешун, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичної аналітики та прогнозування НАДУ;

С. М. Серьогін, доктор наук з державного управління, професор, директор ДРІДУ НАДУ.

Традиції демократичного врядування в історії українського державотворення : монографія / авт. кол. : **В. М. Князєв, Ю. В. Бакаєв, Т. Е. Василевська** ; за заг. ред. **В. М. Князєва**. - К. : НАДУ, 2010. - 220 с.

У колективній монографії розглядаються основні традиції демократичного врядування в Україні; розкривається роль соціально-культурних чинників формування традицій демократичного врядування, взаємозв'язок культури та демократичного врядування в нашій країні; аналізуються особливості української культури та філософії, ціннісної системи українського суспільства, їх вплив на українські моделі демократичного врядування; досліджуються закономірності впливу релігійних чинників на формування демократичних засад управління державою; аналізуються національні особливості стилю управління персоналом в Україні.

Виконано за результатами науково-дослідної роботи "Традиції демократичного врядування в історії українського державотворення" (ДР № 0108U002009) у межах Комплексного наукового проекту "Державне управління та місцеве самоврядування".

Для слухачів магістерської програми "Державне управління", науковців, працівників органів державної влади та місцевого самоврядування, а також усіх, кого цікавить проблема традицій демократичного врядування в історії українського державотворення.

ВСТУП

Ця монографія є унаочненням результатів міждисциплінарного дослідження 2008-2009 рр. Об'єкт дослідження - процеси державотворення в Україні, предмет - традиції демократичного врядування в історії України.

Актуальність дослідження зумовлена:

- потребою впровадження в наші країні європейських стандартів демократичного врядування, урахуваючи національний соціально-культурний контекст;
- необхідністю дослідження особливостей українського національного типу демократичного врядування;
- завданням посилення науково-аналітичного, інформаційного, методологічного та методичного супроводу діяльності вищих органів державної влади. Це відповідає також такому напрямку реформування Національної академії державного управління при Президенті України, як забезпечення експертно-аналітичного супроводу діяльності Президента України, вищих та центральних органів державної влади України, що передбачає можливе подальше уточнення запропонованої теми дослідження;
- необхідністю відродження національних традицій демократичного врядування в сучасних процесах державотворення.

Мета дослідження - аналіз історичних традицій українського народу щодо форм і змісту демократичного врядування в Україні. Основними завданнями постають: 1) визначення поняття демократичного врядування; 2) дослідження особливостей українського національного типу демократичного врядування; 3) аналіз характерних рис демократичного врядування для певних періодів історичного розвитку державності в Україні; 4) розроблення практичних рекомендацій щодо вироблення та запровадження національної моделі демократичного врядування.

Колектив авторів НДР спирався на ідеї провідних мислителів України, зокрема: Г.Сковороди, М.Костомарова, М.Драгоманова, І.Франка, В.Липинського, Д.Донцова, В.Винниченка, М.Грушевського та інших, а також сучасних

українських дослідників: І.Бичка, А.Бичко, В.Колодного, В.Кременя, Л.Нагорної, В.Нічик, І.Огородника, А.Пахарєва, М.Поповича, М.Русина, Я.Стратій, М.Тарасенка, В.Ткаченка, А.Тихолаза та ін.

Проте в Україні до цього часу немає окремих праць з проблем традицій демократичного врядування в Україні, що і є предметом запропонованого дослідження. Дана проблематика розглядається під кутом зору наукової галузі державного управління, зокрема спеціальності "Історія та теорія державного управління", а також одного із головних напрямів модернізації навчального процесу в Національній академії, зокрема за спеціалізацією "Демократичне врядування".

Основний задум дослідження полягає в тому, щоб поєднати національні історичні традиції демократичного врядування із сучасними європейськими вимогами щодо демократизації державного управління. Автори переконані, що адміністративну реформу в Україні та запровадження демократичної моделі врядування потрібно починати з реформування місцевого самоврядування з урахуванням історичного досвіду українського народу, зокрема щодо його здатності до самоорганізації.

Розділ 1

КУЛЬТУРА ТА ДЕМОКРАТИЧНЕ ВРЯДУВАННЯ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

1.1. Традиції демократичного врядування в Україні: історичний експурс

Історія української державності налічує близько тисячі років. Науковці виділяють кілька етапів:

1. Земський (князівський): середина IX ст. (коли чітко визначився процес утворення Київської української держави) - друга половина XVI ст. (до примусового приєднання західноукраїнських земель до Польщі; і опанування центральними українськими землями владою великих князів Литовських).

2. Литовсько-Польський: друга половина XIV ст. - середина XVII ст. (до повстання Богдана Хмельницького); для центральних українських земель - литовський до 1569 р. (унії Литви з Польщею).

3. Гетьманський: від середини XVII ст. (1648 р.) до другої половини XVIII ст. (1764 р. - скасування гетьманщини, 1775 р. - зруйнування Січі, 1782 р. - заведення у гетьманщині загально-російських губерніальних інституцій ("Положення о губерніях").

4. Московський (московсько-імперський) - з другої половини XVIII ст. до 1917 р. Для Галичини і Буковини період Австрійського панування з 70-х рр. XVIII ст. [116].

Логічно продовжуючи цю періодизацію, можемо додати:

5. Радянський період (1917 р. - 1991 р.).

6. Період незалежної України (1991 р. - дотепер).

Кожен з цих періодів характеризувався власним походженням, специфікою формування та динамікою розвитку. Оскільки нас цікавить саме генеза (тобто походження, основа, витоки), принциповим є аналіз трьох перших етапів історії врядування, адже саме вони становлять основу, стрижень ментальності українців. Решта, не беручи до уваги період незалежності, характеризували періоди латентної української державності й втілювали експансіоністську політику держав, під владою яких перебували етнічні території українців. Саме з періодом Київської Русі пов'язане формування історичної теорії про "єдину древнеруську народність" як "колиску трьох східнослов'янських народів".

Багато українських істориків обґрунтовували саме окремішність української нації в її етнічній генезі. Зокрема, М.Костомаров у своїй праці "Две русские народности" на основі етнографічних рис національного характеру довів відмінність між двома такими близькими, але самобутніми народами, як український і російський. Але найбільш ґрунтовній науковій критиці твердження про "єдину древнеруську народність" піддає М.Грушевський у своїй "Звичайній схемі "руської" історії і спробі раціонального укладу історії східного слов'янства". Характеризуючи загальноприйнятну позицію російської історіографії, М.Грушевський зазначає: "Вона починається з передісторії Східної Європи, потім йде мова про розселення слов'ян, про сформування Київської держави; потім переходить до великого князівства Володимирського, від нього в XIV віці до князівства Московського, слідиться історія Московської держави; а з історії українсько-руських і білоруських земель, що лишилися поза границями Московської держави, часом беруться деякі важливі епізоди (як держава Данила, сформування Великого князівства Литовського і унія з Польщею, церковна унія, війни Хмельницького), часом не беруться зовсім..." [55].

Далі автор говорить, що "сю схему положено в основу історії "Російського государства". Ту ж схему прийняла наука "истории русского права", складаючись з трьох відділів - права Київської держави, московського й імперського. Передовсім дуже нераціональне сполучення старої історії полудневих племен, Київської держави, з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою, з Володимиро-Московським князівством XII-XIV ст., так наче це останнє було його продовженням. Етнографічна й історична близькість народності української до великоруської не повинна служити причиною до їх перемішувань, - вони жили своїм життям поза своїми історичними стичностями і стрічами" [55].

Отже, уже починаючи з етапу Київської Русі слід наголосити на тому, що все-таки існує переконлива аргументація на користь автентичного, не з "братньої колиски", походження української нації. Оскільки нас насамперед цікавить державне поле проблеми, звернемося до особливостей політичного врядування часів Київської Русі. Як зазначають дослідники, силовими центрами в цей період були князь і віче, державна особа і народ. Ця обставина має принципове значення, оскільки історики довгий час дебатували питання: чим, якою була Київська держава - монархією чи демократією. Фактично, в землях князівствах склалася "дуальна"

система влади: з одного боку, народний суверенітет та його орган - віче; з другого - князь з дружиною та бюрократією" [49].

Саме до здобутків києво-руської державності ми відносимо вічовий принцип, який втілював ідею народної влади та право втручатися в княжі справи. Характерною рисою князівської влади Київської Русі була відсутність монархічного абсолютизму. Князь під час прийняття рішень завжди радився з боярами. Боярська рада існувала як протипава князівському єдиновладдю. Державний устрій України-Русі мав усі передумови для створення й надалі інститутів представницької демократії. Тогочасне віче можна розглядати як орган народоправства, що функціонував як загальні збори громадян міста. Такі вічеві зібрання були нерегулярними, не мали чіткого статусу, однак все-таки слугували визначальною ознакою правопорядку в державі як засіб легітимації тих чи інших важливих рішень. Тут розглядалися питання, що стосувались цілого князівства, виносились ухвали, обирали князів, укладали з ними договори. Ці факти дають нам підстави вважати Віче зразком "українського парламентаризму". У цьому сенсі Київська держава розвивалася в контексті становлення державних форм правління європейських країн [196].

Р.Лашенко робить такі висновки щодо правової традиції Київської Русі:

1. Насамперед, це ідея *народоправства*.
2. Ідея *децентралізації* влади.
3. Принцип *виборчий* (демократичний).
4. Домінування приватно-правних принципів і у сфері державного управління.
5. *Договірний* характер правних відносин: віче і князь і, як зв'язуюча ланка, ряд; договори князів між собою, договори князів із землями.
6. Держава не панує над людиною, над особою, не являє собою самоціль.
7. Як прояв демократичності державного устрою - повна *відсутність станів*, замкнених у собі самих корпорацій, каст. І смерд, і боярин політично рівноправні; і смерд, і боярин разом із князем беруть участь у вічі як органи, що виявляє *верховну волю народу* [116].

Усі названі риси свідчать певною мірою про досить ліберальний правовий лад Київської Русі. Філософсько-правова думка тих часів формувалась на духовно-моральному підґрунті, на попередній глибинній народній філософії, заплідненій християн-

ською ідеєю. Це ж християнство значною мірою вплинуло і на державно-правову традицію Київської Русі.

Християнство прийшло до нас з Візантії у 988 р., за часів князювання Володимира Великого. Одночасно з його впровадженням відбувалася Візантійська рецепція у сфері державності. Ще всередині XX ст. політику СРСР західні політологи охрестили "візантійською". Це слівце й зараз досить вживане в інтелігентних колах щодо визначення як окремих явищ суспільно-політичного життя, так і в узагальнюючих судженнях. Так що ж таке візантизм? Як зазначав російський письменник К.Леонтьєв (1831-1891), "візантизм є передусім особливого роду освіченість або культура, яка має власні відмінні ознаки, свої загальні начала і свої визначені в історії наслідки. Візантизм у державі означає - Самодержавие (рос.). В релігії він означає християнство з певними рисами, що відрізняють його від західних церков, від єресей і розколів. Основи нашого (російського. - *Авт.*) як державного, так і домашнього побуту залишаються тісно пов'язані з візантизмом" [119].

Візантизм великою мірою визначив характер ментальності російської нації. Але чи притаманне все вищезгадане українству? За часів Київської Русі візантійська рецепція відбувалась з урахуванням місцевих особливостей. Як зазначає Р.Лашенко, "візантійські ідеї про так званого спадкового монарха на Україні успіху не мали, хоча церква, духовенство намагалися поширювати в нас ці думки; ідеєю народовладдя дійсно були глибоко перейняті в той час всі верстви української людності, коли монархічна ідея розвитку не мала. Ця остання ідея набрала надзвичайного розвитку лише потім у Московщині, а не на Україні, для котрої ця ідея завше була далекою і чужою" [116]. Отже, візантизм втілювався у російській державно-правовій традиції в образі самодержавства, перенесення рис християнського Бога на царя. Як зазначає В.Розін, "передумови такого розуміння почали закладатися ще у Ростово-Суздальській державі, у Ростово-Суздальських землях, які початково розглядалися як далека околиця Київської Русі, досить відокремлена через природні умови, з малоприслужними ґрунтами і досить малочисленним населенням, князівська влада первісно мала більш сильний характер, ніж в інших районах. Цей фактор доповнювався добре розвиненим і рано виявленим інститутом підданства і формуванням специфічного ставлення до князя не тільки як до першого серед рівних, захисника і покровителя, а і як до "батька і Бога". Усе це, очевидно, сприяло зміцненню державно-політичної

моделі князівського єдиновладдя, з якої після розвилась абсолютна влада царя" [181].

Отже, починаючи з часів Київської Русі можна вести мову про окремі традиції українського державного врядування. Про це свідчить, зокрема, і характер візантійської рецепції на теренах Київської Русі, яка внаслідок місцевих звичаїв не втілилась на етнічних українських землях, на відміну від російських, у політичне самодержавство. Ця особливість певною мірою і зумовила характер відмінної від російської української ментальності. Про різницю в "історичному вихованні" між українцями і росіянами, врешті-решт, пишуть й самі російські автори.

Але який розвиток дістала киево-руська державна традиція згодом? У XIII-XIV ст. Київська Русь остаточно розпалася на окремі князівства-уділи, на основі яких постали цілком самостійні державні утворення. В історичній науці досить тривалий час панувала думка про те, що наступником давньоруської державності виступало саме Володимиро-Суздальське князівство, а згодом і Московське царство. Більшість українських учених вважають наступником державності Київської Русі саме Галицько-Волинське князівство. "Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII ст., потім литовсько-польський XIV-XVI ст." [55]. "У 1240 р. Київ зруйновано татарами, і з цього часу як політичний центр він остаточно упадає; осередком політичного і державного життя України з того часу майже на ціле століття стає земля Галицька" [116].

Які ж особливості традиції врядування були притаманні Галицько-Волинській державі як наступниці Київської Русі? Не вдаючись до опису історичних подій, виділимо кілька значущих моментів. Як зазначає у своїй книзі Р.Лашенко, "більша, ніж центральних українських земель, забезпеченість Галичини, завдяки її географічному положенню, від розрух, зв'язаних з наступами кочових східних народів, сприяла економічному зростанню власне верстви боярської, і бояри галицькі здавна зосереджують у своїх руках в Галичині впливи на політичне життя. Поступово старовинне вікове життя в Галичині підупадає, і майже вся влада зосереджується в руках боярської думи, яка стремить до відсунення на другий план самого князя" [116]. Цікаво розглянути це твердження саме в контексті європейської традиції, якій дійсно того часу були притаманні виразні аристократичні впливи. Це свідчить про рецепцію Галицько-Волинським князівством більшою мірою саме

цієї європейської традиції, ніж, скажімо, московської (настільки, наскільки можливо взагалі на той час говорити про особливий тип московської державності) або монголо-татарської. Це підтверджує також і різний характер відносин Галицько-Волинського князівства та Московщини з Монголо-Татарською державою. "Якщо Володимиро-Суздальське, а потім і Московське князівство визнали владу золотоординського хана, Галицько-Волинське чинило активний спротив чужоземному пануванню. Складовою цього спротиву був план Данила Галицького організувати хрестовий похід проти ординців, у якому би брали участь і *європейські* держави" [49]. У Московській державі відбулося масштабне зближення місцевої і монголо-татарської культур, у тому числі правової та державницької. Як стверджує російський історик В.Ключевський, московські князі й не думали про боротьбу з татарами, розуміючи, що покірністю і грошима досягнуть більшого, ніж боротьбою. На відміну від українських князів, московські одразу визнали владу хана і встановили дружні й навіть кровні зв'язки з татарами.

З точки зору ментальності народу не зайвим буде згадати феномен так званих "людей татарських", які являли собою самоврядні громади, що "добровільно втяглися під панування татар, аби позбавитися боярського панування" [116]. Як відзначає історик Р.Лашенко, появу таких громад "безумовно, треба вважати реакцією народних мас проти поширення боярської гегемонії та особистих прав бояр за рахунок прав народу. Очевидно, занадто дорогі і занадто істотні були для народу нашого старовинні демократичні принципи стародавньої України-Русі, на котрих базувалось усе колишнє українське життя. Цей рух можна констатувати як своєрідний прояв народного самовизначення, як рух, на якому досить виразно визначилася правова ідеологія української народно-селянської маси, що не вбачала ніколи в державі самоціль, що розуміла державу як організацію, яка повинна забезпечувати цілому населенню комплекс принаймні найелементарніших прав" [116].

Не можна не згадати і про продовження християнської традиції. У 1303 р. у Галицько-Волинській державі була встановлена окрема метрополія після переїзду Київського митрополита до Володимира-на-Клязьмі. "Утворення Галицько-Волинської митрополії заповнювало штучно утворений вакуум у церковному житті і знаменувало неперервність церковної традиції України-Русі, самотійність української церкви і її безпосередню підпорядкованість Вселенському патріархові з осідком в Константинополі" [49].

Підсумовуючи період Галицько-Волинської державності України, історик С.Томашівський відзначає, що українці "збурили свою національну державність. На опорожнену політично українську землю кинулися тепер сусіди" [213]. Після занепаду Галицько-Волинського князівства Україна втратила політичну незалежність. Почався період латентної державності у складі Литви, Польщі та Угорщини.

Саме Литовсько-Руську державу більшість вітчизняних дослідників вважають наступницею у хронологічному вимірі державності України-Русі. В їхніх поглядах та оцінках литовці змальовуються як визволителі колишніх українських земель з-під татарської Орди, що набагато, порівняно із Московським князівством, скоротило монголо-татарське іго на наших теренах. "Литовська держава XIV-XVI ст. була спадкоємцем і продовжувачем традицій Київської Русі. Основну частину території тої держави складала земля Русі-Білорусі та України. Суспільний лад Русі був перенесений сюди в майже недоторканому вигляді, а юридичні норми Київської держави продовжували діяти на литовських землях аж до XVI ст." [22]. Із середини XIV ст. Галичина потрапляє в залежність від Польщі.

Поряд із традиційним звичаєвим правом, яке існувало ще в докняжу добу та було виявом правової свідомості тодішніх українців, а також писаним законодавством у вигляді "Руської правди", з'являється німецьке міське право, відоме як Магдебурзьке. Вітчизняні дослідники історії держави і права України надають великого значення існуванню Магдебурзького права на території нашої держави. "Саме завдяки таким явищам, як Магдебурзьке право (а пізніше й Литовський статут) Україна суттєво відрізнялась у своїй правогенезі від Росії, традицій і характеру правосвідомості та державотворення останньої. І Магдебурзьке право, і Литовський статут являли собою важливий крок у напрямі до того, щоб у суспільстві та, відповідно, державі функціонувало право як засіб цивілізованого життя" [49]. Це твердження також доводить перевагу європейського орієнтира в історичній традиції правової ментальності українців. "До тих безперечних здобутків Магдебурзького права, котрі склали підвалини європейських лібералізму й демократії, слід віднести і те, що воно передбачало виборну систему міської влади (адміністрації) та суду. Воно також встановлювало порядок організації ремісничих цехів, регулювало питання торгівлі, а також регламентувало права опікунства, спадщини та

покарання за різні види злочинів тощо. Таким чином, Магдебурзьке право - це суттєва засада громадянського суспільства" [49]. Варто наголосити, що, проникаючи до правового поля тогочасної України, Магдебурзьке право не руйнувало звичаєвих норм. Більш того, воно саме зазнавало значного впливу звичаєвого права тієї місцевості, де запроваджувалося. "В грамотах про надання самоуправління або підтверджувалися вже діючі норми звичаєвого права, або встановлювалися нові відносини, які не суперечили його нормам" [211]. "Українські міста, в першу чергу галицько-волинського регіону, які менш постраждали від монголо-татарської навали і тому швидше відродилися, ставали своєрідними провідниками самостійно-автономного життя, адміністративно незалежнюючись як від краківсько-королівської, так і магнатської влади чужинців (поляків чи литовців), що намагалися підпорядкувати міста своїм інтересам. Вплив Магдебурзького права на суспільно-політичне, громадське і правове життя формував нові засади національної ментальності, невластиві російській міській культурі, котра ніколи не знала норм Магдебурзького права" [49].

Як відомо, упровадження будь-якої інородної моделі сприймається системою неоднозначно, а часто й болісно. Згодом це втручання або адаптується і приживається до системи, або відкидається нею. Під час втрати власної державності запозичення або нав'язування іншоетничних державно-правових моделей уникнути неможливо. Питання лише в якості цих моделей і характері запозичення. Упровадження на теренах України у XIV-XVII ст. системи Магдебурзького права символізувало долучення до вітчизняної державності прогресивних на той час зразків європейського права.

Для об'єктивного розгляду української державності обов'язково слід згадати і про Литовський статут, статті якого було сформовано на основі звичаєвих і писаних норм українського права (йдеться про "Руську правду" та звичаєве право, яке побутувало в традиціях українського народу ще з доби Київської Русі). Як відзначають дослідники "Старого Статуту" (1529 р.), "він цілком безпосередньо завершує довгий попередній процес уніфікації стародавніх правних сепаратних систем давньоруських земель, об'єднаних під зверхністю Литви. Замість різноманітності давньоруського права, рідного всім руським землям, і разом з тим чужого, оскільки воно було не місцеве, - уперше утворюється бодай і невеличке за обсягом, а проте цілком повне єдине загальне, "посполите" право. Отже, у Статуті 1529 р. є два обличчя: одне - скероване в далеке історич-

не минуле своїм стародавнім духом та правнозвичасвим духом, а друге - прямує до шляху прийдешньої законодавчої творчості" [21].

Литовський статут з часом зазнав двох модифікацій. Після утворення у 1569 р. Речі Посполитої, до складу якої увійшли й українські землі, головним джерелом права на їхніх теренах став третій Литовський статут, ухвалений без санкції сейму польським королем у 1588 р. Як наголошує історик Д.Дорошенко у своїй книзі "Нарис історії України", "остаточна редакція Статуту була безперечно результатом певної боротьби між панами-магнатами та шляхтою й фіксувала ту суму прав і привілеїв, які здобула собі шляхетська верства" [49]. У Статуті, зокрема, "знайшли своє відображення окремі принципи польського феодально-кріпосницького права" [211]. Разом з Магдебурзьким правом Литовський статут став найважливішим джерелом права кінця XVI і наступних століть аж до повного скасування цих документів царською адміністрацією в першій половині XIX ст.

Починаючи з XV ст. етнічна українська територія була оточена з усіх боків агресивними сусідами: Отаманською Портою - з півдня, польськими феодалами - із заходу, Московською державою - з півночі. "Доля нації повисла на волоску та сталося чудо - український народ, позбавлений монарха та військової аристократії, національного уряду, створює першокласні національні збройні сили - козацтво, Запорізьку Січ" [23]. Створення козацтва стало реакцією тогочасного українського суспільства на запровадження кріпацтва з боку Речі Посполитої. Адже, як відзначає В.Антонович, у Великому Князівстві литовському селян-кріпаків не було, а дев'ять десятих селян за литовського устрою були зовсім вільні. Саме козацька верства виступила в авангарді української національної ідеї, і як явище українське козацтво аж ніяк не вписувалося до правового виміру Речі Посполитої. Криза, суспільно-політичний зміст якої В.Антонович визначив як конфлікт між республікою (козацтвом) і шляхтою (польською владою), була невідворотною і, врешті-решт, вилилася у національно-визвольну боротьбу під проводом Богдана Хмельницького.

Необхідно також виділити економічний та релігійний аспекти конфронтації. Перший з них пов'язується здебільшого зі збільшенням попиту на хліб у Європі, що втілювалося на українських землях у посиленні феодального гноблення і всезагальній експропріації земель, що не могло не зачепити земельні інтереси козацтва. Релігійним підґрунтям повстання стала суперечка між Унією і

Православ'ям. Як відомо, у 1596 р. відбулася Брестська унія, у результаті якої фактично було утворено нову конфесію, що полягала у зрощенні східної та західної християнської традиції. Греко-католицтво було сприйнято суспільством переважно в негативному руслі, оскільки його настанови суперечили давнім церковним християнським традиціям, що склалися на українських землях. Ось що про це пише український історик В. Антонович: "До унії церква була соборна, вільна, не підлягала жодному авторитетові. Всі духовні особи, починаючи від панотців, що їх вибирали парафіяни, і до архієреїв і митрополита, що їх вибирали помісні собори, залежали від виборів. Таким чином, духовенство було справді представником інтересів громади. Тим часом церковна унія вводила авторитет папи, владу однієї особи замість соборної. Тепер ієрархію призначають уже, а не вибирають. Це йшло насупротив народних звичаїв" [4].

Отже, головною метою Національно-визвольної боротьби 1648-1654 рр. була боротьба "за землю, за волю, за віру", а її епілогом стає укладення Переяславської угоди, за якою українські землі переходили під протекторат Росії. Чому саме Росія? Важко не погодитися, що в конфесійному плані Росія більш пасувала Україні, ніж, скажімо, Польща або Туреччина. Можливо, це і стало основним критерієм геополітичного вибору. Але самий характер православ'я, зокрема, характер відносин між владою (царем) і церквою був різний. У Московії, на відміну від України, через певні причини (про це зазначалося раніше) відбулося зрощення церкви і держави, що і стало запліднюючою ідеєю абсолютизму та значно вплинуло на державну і правову традиції в Росії.

Звернімося нарешті до тих настанов, що виступили основними чинниками наступництва і подальшого формування української правової ментальності. На ті часи станом, що найбільшою мірою репрезентував національну свідомість українського народу, було козацтво. Як підкреслюють дослідники, "здобутки, які було досягнуто внаслідок Великого повстання та діяльності гетьмана, свідчили про те, що український народ при провідній ролі козацтва створив нову європейську державу. Її по праву світова історіографія визначає як Козацьку республіку" [49]. Оскільки формування української держави здійснювалося в обстановці бойових дій, це великою мірою визначило її риси. Для виконання її функцій було пристосовано вже готову полково-сотенну організацію козацтва. Україна поділялася на 16 полків, кожен з яких являв собою військо-

во-адміністративне формування, а влада полковника опікувалася також адміністративними й судовими справами. Територія полку, у свою чергу, поділялася на сотні, де військово-адміністративні функції виконував сотник. Низовою ланкою такого поділу було містечко чи село, у якому головував отаман. Главою держави був Гетьман, який був військовим головнокомандувачем та вищою судовою інстанцією. Усі посади, включаючи гетьманську, були виборними. Допоміжним органом Гетьмана була Генеральна старшина, до складу якої входили генеральний писар, генеральний обозний, генеральний суддя, а також генеральні хорунжий та осавул. Генеральна старшина фактично виконувала функції кабінету міністрів при Гетьмані. Влада Гетьмана обмежувалася з боку генеральної ради (збори всього війська), яка скликала для вирішення найважливіших питань, ведення війни, а також виборів генерального уряду.

Подібний державний лад свідчить як про демократизм, так і республіканізм козацької республіки. "Особливість української держави, що склалася, виявилася, зокрема, у виборності органів публічної влади та їх фактичній підзвітності виборцям з помітною роллю колегіальних установ - рад різних рівнів, дозволяє твердити, що в українській державності була започаткована майбутня республіканська форма правління. М.Драгоманов у другій половині XIX ст. писав, що устрій української держави 1648-1654 рр. був більше подібний до устрою теперішніх держав європейських, так званих конституційних" [179].

Після здобуття незалежності загальне спрямування права, яке діяло того часу на теренах України, мало змінилося. Було скасовано лише ті норми, які закріплювали панування в Україні польських магнатів - "Статут на волоки", королівські і сеймові конституції, ординацію війська запорізького. Основні ж джерела права (литовські статuti, Магдебурзьке право) зберегли чинність, оскільки їх норми відповідали характеру феодальних відносин. До третього литовського статуту навіть було внесено нові положення, які зміцнювали пануючу роль українських феодалів. Розширюється сфера застосування Магдебурзького права за рахунок збільшення кількості привілейованих міст. Загалом, право України того часу було покликане вирішити нове для себе завдання - оформлення розбудови української держави. З'являються і нові джерела права, до яких слід віднести гетьманські й полковницькі універсали - розпорядчі акти, загальнообов'язкові для всього на-

селення України. Їх зміст відображав зміни у суспільно-політичному ладі держави, які вимагали відповідного правового регулювання, а також норми звичаєвого права.

Підсумовуючи вищезазначене, можна зауважити, що хоча українське повстання й носило характер національно-визвольної боротьби, після його закінчення якісних зрушень у суспільній свідомості не відбулося. Було повністю збережено феодальний лад лише з перерозподілом власності на користь вітчизняних землевласників. Але не слід й применшувати значення національно-визвольної боротьби на чолі з Б.Хмельницьким, у результаті якої було створено унікальне на той час державне утворення, специфіка якого відображала особливості національної правової ментальності. Беручи до уваги зовнішньополітичну ситуацію можна було цілком передбачити, чим скінчиться розбудова молодого козацького державності у ті часи. "... Політичні цілі у козаків були, але, очевидно, виявились не зовсім адекватними часу. Досить тільки пригадати те, що лише Україна в околі "наймогутніших держав Східної Європи" сповідувала ідеали республіканської демократії, в той час, як інші залишалися монархіями: конституційними, як Польща, чи абсолютними і самодержавними, як Росія і Туреччина. Тому трагедію української державності слід розглядати ще і під кутом зору різних політичних традицій, які формують, врешті-решт, національний менталітет у політичному сенсі" [49]. Російська і українська державницькі традиції були мало схожі, якщо не протилежні, тому сподіватися на органічний, взаємовигідний союз із Росією було годі. Українські тогочасні державно-правові моделі свідчили про сприйняття особистості та її прав як певної суспільної цінності, що свідчить про відповідний характер народної правової ментальності. "Українці, при всіх обмеженнях, які історично зумовлені, воліли жити за нормами свободи, причому індивідуальної свободи. Це було їхньою потребою і тією політичною програмою чи ідеалом. Суспільні форми життя і їхнє державно-правове вирішення на українських землях, починаючи з Козацької республіки, не були ідеальними. Але вони були набагато ліберальнішими, гуманнішими, цивілізованішими, ніж ті, які їм нав'язували ззовні. Це нам добре і наочно демонструє поява першої в Європі демократичної й республіканської конституції, яку склав гетьман в екзилі, сподвижник Івана Мазепи - Пилип Орлик" [49].

Ментальність кожної нації рано чи пізно втілюється в юридичних документах. Прийняття таких документів, як правило, відбувається внаслідок значущих для долі нації історичних подій.

Виборення американськими колоніями незалежності ознаменувалося появою федеральної Конституції та Білля про права. Завдяки Французькій буржуазній революції побачила світ Декларація прав людини і громадянина. Хоча пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького, відомі як Конституція Пилипа Орлика, ніколи не були застосовувані на практиці, саме у цьому документі яскраво виразилася національна ідея в її політико-правовому сенсі. Появу Конституції цілком можна розглядати в контексті розвитку європейської правосвідомості, яка в теоретичних працях Т.Гоббса, Г.Гроція, Ф.Вольтера, Ш.Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо випереджала свій час і скоріше прояснювала майбутнє, ніж теперішнє. У положеннях Конституції Пилипа Орлика чітко простежується філософія й ідеологія "суспільного договору", що засвідчило орієнтацію правової культури українського народу на конституціоналізм.

За змістом Конституція Пилипа Орлика - це договір між генеральною старшиною і Запорозьким Військом, з одного боку, та новообраним гетьманом, з другого - у якому утверджується та обґрунтовується державний устрій України. Конституція складалася із 16 пунктів, у яких проголошувалася низка положень, що мали лягти в основу суспільного ладу української держави. Зокрема, у цих пунктах йшлося про захист православної віри, неподільність державних кордонів, дипломатичні зносини з сусідніми державами, компетенцію і відносини між органами державної влади, виборність військових та адміністративних посад. У цій Конституції також закладаються основи соціального захисту окремих прошарків суспільства, підтверджуються привілеї містам, насамперед привілеї на Магдебурзьке право.

Якщо порівняти ідеї, які знайшли відображення в Конституції Пилипа Орлика, з тими ідеями, що панували в сусідніх державах, лише тоді ми зможемо належно оцінити значення цього документа. На той час лише Англія, Нідерланди та Швейцарія починали втілювати принципи конституціоналізму в політико-правову практику. Отже, можна стверджувати, що українські націотворчі ідеали випередили принаймні на півстоліття загальний суспільно-політичний розвиток держав східноєвропейського регіону. Історики говорять про Конституцію Пилипа Орлика як про "покажчик того рівня політичної думки, якого досягнули українські діячі з кіл Мазепи й Орлика" [63]. Дійсно, поява цього документа свідчить про інтелектуальну та духовну спроможність народу та його еліти. Просякнута ідеями народовладдя, поділу влад і договірного характеру відносин між владою і суспільством, Конституція

засвідчила високі державно-правові ідеали, на які були зорієнтовані українці. Ці ідеали, можливо, занадто випереджали історичний час, і Україна, як би не старалася, не змогла б у ті часи знайти для себе скільки-небудь вдалий напрям геополітичного вектора. Вона була приречена на тривалу добу бездержавності.

Отже, починаючи з періоду Київської Русі, політико-правовий лад українців характеризувався ліберальністю, договірною основою у відносинах між владою і народом. Усі рецепції, яких зазнавала Україна, трансформувалися крізь цей фундамент, а ті, що не змогли адаптуватись до нього, відкидалися народною свідомістю, оскільки це суперечило її настановам. У разі занадто агресивної політики з боку загарбників, що супроводжувалась нав'язуванням чужорідних українській ментальності стереотипів, спалахували народні повстання. Так сталося, наприклад, за часів Б.Хмельницького.

Ментальні настанови нації - річ дуже вперта, і завжди проявляються під час знаменних у долі нації подій, коли весь народ постає перед вибором. Навіть після фактичної асиміляції українських земель Російською імперією, після присвоєння нам ярлика малоросів, після тривалої радянської доби, що проголошувала перетворення націй усіх "братніх" республік на "радянський народ" українці спромоглися зберегти свої автентичні риси, що характеризують їх як народ з давньою багатою культурою, демократичними традиціями та національною гідністю. Правова ж традиція українців за своїми ціннісними орієнтирами подібна до традиції європейських країн та Північної Америки. Наріжним її каменем є повага до природних прав людини, відповідальність влади перед народом, верховенство права у суспільному житті.

1.2. Соціально-культурні чинники та історичні підвалини формування традицій демократичного врядування в Україні

Сучасний стан будь-якого народу, у тому числі й політична система (демократична, авторитарна тощо), значною мірою є наслідком його історії. Яка в цьому контексті є історична спадщина України, куди вона нас веде? Спробуємо розібратися по пунктах. По-перше, слід, говорячи словами І.Канта, розрізняти історію народу "в собі" та історію народу "для себе". Тобто *об'єктивний*, стихійний історичний процес ("в собі") та момент, коли цей процес набуває *суб'єктивно усвідомленого* характеру ("для себе"). Є в науці

й така, суто формальна точка зору: повноцінна історія нації починається тільки з часу отримання цією нацією власної державності, позбавлені держави нації дійсним історичним буттям не володіють. Національна держава - це вже завершена форма історії "для себе". З цього погляду повноцінна, "для себе", історія українців розпочалася в 1991 р., коли на мапі світу з'явилася незалежна національна держава Україна. Але з огляду на таку позицію справжня "для себе" історія цієї ж Росії не розпочалася й досі, оскільки ні Російська імперія, ні СРСР, ні сучасна Російська Федерація не можуть бути кваліфіковані як "національні держави" в європейському розумінні. Тому не слід звертатися до формальних ознак, а спробуємо розібратися по суті.

Розпочнемо з об'єктивних передумов. Коли можна діагностувати утворення на території України соціальної та історичної спільноти, яка існує до сьогодні? Учені найрізноманітніших наукових шкіл та політичних переконань погоджуються в одному: соціальною катастрофою, що згубила давньоруську етнокультурну спільноту, стала татаро-монгольська навала. Деякі фахівці навіть порівнюють наслідки навали з результатами атомних ударів. Відповідна статистика наводилася на прикладі Ірану (в окремих областях - загибель до 90% населення), але, напевно, на Русі ситуація була аналогічною. У всякому разі після цієї катастрофи розпочинається "зовсім інша історія". Щоб переконатися в цьому, достатньо порівняти ключові соціальні параметри суспільств, що існували на теренах Русі до та після навали. Виокремимо ключові для аграрно-традиційного соціуму параметри, а саме: а) тип землеволодіння; б) політична система; в) релігійна організація та порівняємо їх (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Ключові соціальні параметри суспільств, що існували на теренах Русі до та після татаро-монгольської навали

	Київська (домонгольська) Русь	Південно-Західна Русь (з XIV ст.)	Північно-Східна Русь (з XIV ст.)
Тип землеволодіння	Сусідська община	Індивідуальні ділянки на основі приватної власності	Родова община
Політична система	Вічевий лад. Службова роль князя	Система феодалного васалітету. Магдебурзьке право в містах	"Тягла держава" (В.Ключевський). Самодержавна влада князя
Релігійна організація	Автономія церковної влади щодо княжої	Православно-католицька поліконфесійність. Відокремлення православної церкви від держави	"Гостра націоналізація православ'я" (М.Бердяєв). Підлеглість церкви державній владі

Навіть просте порівняння цих параметрів дає змогу стверджувати: вже до XIV ст. давньоруська етнокультурна спільнота сходиться з історичної арени, а новоутворення, що з'явилися на її місці, мають кардинальні відмінності як між собою, так і щодо попередниці. Передумови для цього мали місце і в княжу добу, але монгольська навала їх підсилила. Відомо, що вже наприкінці існування Київської держави склалося та існувало п'ять потужних та достатньо самостійних регіональних центрів: а) Київ, історична метрополія; б) Галицько-Волинська держава (на основі цих двох згодом утворилася сучасна Україна); в) Полоцьке князівство (зародок прийдешньої Білорусі); г) Ростово-Суздальська земля (основа майбутньої Росії); д) Новгородсько-Псковська республіка (культура останньої була практично знищена внаслідок експансії Москви в XV-XVI ст.).

Таким чином, ми цілком могли б отримати в іншому варіанті історії п'ять східнослов'янських націй, а не три, як зараз - причому без будь-якого втручання з боку татаро-монголів. У цьому контексті можна вказати на те, що поширені скарги російських "європейців" на татар, які начебто насильно накинuli "азійський" тип влади цілком "європейській" у своїй вихідній історичній якості Росії, вочевидь, безпідставні. Вже наприкінці XII ст., за часів правління Андрія Боголюбського, на теренах Північно-Східної Русі сформувалася цілком деспотична, як скажуть згодом, "самодержавна", не обмежена ніяким віче та іншими представницькими інститутами влада князя. Вже через це навряд чи можна стверджувати, що російське самодержавство виникло внаслідок запозичення Москвою соціальних технологій реалізації влади ханами Золотої Орди. Татаро-монгольська навала, скоріше, була каталізатором цих процесів, але не їх причиною. Колективістсько-деспотичні підвалини сучасної російської цивілізації почали формуватися у міжріччі Волги та Оки (географічний зародок майбутньої Росії) за кілька десятиліть до появи Бату-хана й відбувалося це на цілком автохтонному, місцевому підґрунті - унаслідок поступової дезінтеграції ранньофеодальної імперії Києва. Й саме локальні особливості Ростово-Суздальської землі стали соціальною основою такого процесу.

Тому необхідно повторити та підкреслити: навала стала потужним каталізатором формування нових етнокультурних спільнот на теренах колишньої Київської Русі. Наслідки навали для України та Росії виявилися ледь не протилежними. Основна історична

відмінність між Росією і Україною, яка склалася через татаро-монгольську навалу, полягає в наявності на теренах майбутньої Росії того, що отримало назву "ординського іґа" - тобто прямої військової окупації та прямого ханського правління. Згадки про це містяться навіть на географічній мапі та у фольклорі Росії. Так, славетне російське місто Тула отримало свою назву на честь цариці Тайдули - дружини хана Джанібєка. "Баскаки" (тобто татарські збирачі податків) є поширеним негативним персонажем російської народної творчості. Власне, саме ці обставини й надали підстави європеїзованим представникам російської інтелігенції (наприклад К.Толстому) стверджувати, що "Русь наглоталась татарщини всласть".

Інша ситуація склалася в Україні. Україна зазнала саму навалу, тобто військове вторгнення з усіма його жахливими наслідками, у наступні кілька століть - серію подекуди масованих, але в цілому несистематичних нападів з боку кримської частини ординців. Але явища, яке в російській історії отримало назву "іґа", в українській історії не спостерігалось. Справа тут не тільки, а навіть і не стільки в тому, що Україна, на відміну від Росії, так і не "наглоталась татарщини". Якщо мати на увазі міжетнічну взаємодію між слов'янським і татарським населенням у будь-яких формах (від збройної боротьби до військового союзу та взаємної торгівлі тощо), то "татарщини" в українській історії було, напевно, ще більше, ніж в російській. Отже, зовсім не в татарах як таких полягає справа. Справа в тому, що "іґа" призвело до консервації та навіть підсилення архаїчно-колективістських структур у проторосійському соціумі (родової общини у вигляді так званої "нерозподіленої родини", деспотичної влади князя тощо). Водночас аналогічні структури соціуму протоукраїнського (й без того значно слабші ще за часів київської доби) зазнали відносно швидкої й практично повної руйнації. Саме в цьому, а не в горезвісній "татарщині" й полягають фундаментальні історичні відмінності між Україною та Росією. Отже, на питання про початок української історії в об'єктивному сенсі можна відповісти достатньо однозначно - з XIV ст., що підтверджується всіма історичними відомостями. Вочевидь, вирішальною точкою неповернення, створенням історичної незворотності стала Люблінська унія 1569 р. У процесі її підготовки сеймики української шляхти прийняли рішення "йти під корону" (тобто під Польщу), а сеймики шляхти білоруської вирішили залишитися в складі Великого князівства Литовського. Після цього

остаточно розпадається історична спільнота Південно-Західної Русі, а на її місці з'являються цілком однозначно ідентифіковані Україна і Білорусія.

Власне кажучи, з цього часу й можна розпочинати відлік української історії "для себе". Як бачимо, її соціально-культурними підвалинами були насамперед повний розклад архаїчних, родоплемінних структур, що зорієнтовані на збереження цілісності групи та, навпроти, розвиток соціальних інститутів, що виходять з примату індивідуальності. Це само по собі створює сприятливі умови для розвитку суспільства в напрямі правової держави та політичної демократії. Росія, як бачимо, пішла ледь не в протилежному напрямі. У цій різниці й полягають деякі особливості російсько-українських відносин протягом XVII-XVIII ст. Суворо кажучи, помиляються як російсько-радянські історики, що розповідали про горезвісне "возз'єднання", так і деякі наші ура-патріоти, які кажуть про "завоювання" або "окупацію" України Росією. Насправді не було ні першого, ні другого - мала місце повзуча анексія України Московським царством, спусковим гачком для якої стала угода про військово-політичний союз 1654 р.

Щодо першого пункту ("возз'єднання") можна зауважити наступне. Хоча оригінали Переяславських документів втрачено, через що однозначно оцінити їх юридичний характер неможливо, але цілком можливо оцінити їх емпірично спостережні наслідки. Ніяка Переяславська рада не заважала Оліверу Кромвелю та шведському королю Карлу X підтримувати безпосередні зносини з гетьманським урядом України на чолі з Б.Хмельницьким, оминаючи Москву. У Москва нічого з цим вчинити не могла - гетьман був у своєму праві. Уявімо собі, що В.Щербицький в 1980-ті рр. підтримує безпосередні відносини з М.Тетчер та У.Пальме, а уряд СРСР до таких зносин ніякого відношення не має. Крім того, у В.Щербицького - власна армія, яка виконує тільки його накази, а радянське верховне командування для цієї армії - структура цілком стороння. Якщо радянське військове командування й буде потребувати допомоги цієї армії - воно мусить звертатися до Кремля, а Кремль просити про це В.Щербицького.

Як за таких умов можна стверджувати про якесь "возз'єднання" України і Росії в міфічній "єдиній державі"? Станом на середину - другу половину XVII ст. ні про яку "єдину державу" мова не йшла. Навіть значно пізніше, коли Петро I замінював "прикази" Боярської думи на свої "колегії", відносини з Україною прохо-

дили за відомством Колегії іноземних справ - тобто навіть формально Україна розглядалася керманічами Росії як іноземна держава аж до початку XVIII ст. Спеціальна "Малоросійська колегія" для управління Україною була створена тільки після Полтавської битви (так, за часів царя Олексія Михайловича існував "Малоросійський приказ", але це був не орган територіального управління, а відділ для зносин з гетьманським урядом). Отже, ніякого "возз'єднання" в 1654 р. не відбулося, це досить пізній історичний міф, який було запущено в обіг вже за радянських часів (показово, що до 1954 р. сам термін "возз'єднання" практично ніколи не вживався, навіть царською пропагандою). До речі, те, що нам відомо про юридичні нюанси Переяславських домовленостей, теж не дає жодних підстав для аргументів на користь "возз'єднання". За усіма свідченнями мова йшла про присягу московському царю *Війська Запорізького*, тобто гетьманської армії, а зовсім не населення України як *підданих* цього царя. І де ж тут "возз'єднання" країн та народів? Тогочасні армії формувалися переважно на основі найму й на такій основі запорізькі курені воювали по всій Європі - аж до французької фортеці Ла-Рошель включно. Такі собі були "заробітчани" тієї епохи. При тому давали й відповідну присягу. Але ж ніхто не стверджує на цій підставі, що Україна і Франція "возз'єдналися" під скіпетром короля Людовіка XIII та мудрою орудою кардинала Ришельє.

Тепер щодо пункту другого. Стверджувати про пряму військову окупацію України Московським царством підстав теж немає. Коли наступник Б.Хмельницького, гетьман І.Виговський підписав Гадяцьку унію з Польщею, така спроба й насправді була здійснена російським урядом та військовим командуванням. Але ця спроба призвела до дуже важких для самої Росії наслідків. Пряме військове вторгнення завершилось повним розгромом російської армії під Конотопом 27 червня 1659 р. Відомий російський історик-монархіст XIX ст. С.Соловйов залишив красномовний опис цієї катастрофи: "цвет московской конницы, совершившей счастливые походы... сгиб в один день... Никогда после того царь московский не был уже в состоянии вывести в поле такого сильного ополчения"; "царствующий град (тобто Москва. - *Ю.Б.*) затрепетал за свою собственную безопасность"; цар Олексій Михайлович особисто вийшов до народу в траурному одязі, а навкруги російської столиці почали рити окопи, зовсім як в 1941 р. [199, с. 51]. Факт того, що Конотоп означав для Росії саме повномасштабну

військову катастрофу доводиться наступним. Сучасний російський історик стверджує таке: "На думку багатьох істориків, спеціалістів у галузі збройних сил, саме з 1659 р. слід вважати, що московське шляхетське ополчення перестало існувати як самостійна бойова сила" [27, с. 196]. Отже, під Конотопом знайшла свою могилу середньовічна (яка не зовсім точно визначається як "допетрівська") військова машина Росії. Після цього практично жодних російських військ на теренах України не спостерігалось аж до часів так званих "Чигиринських походів". Але в цьому разі російські війська перебували на території України як союзні та вели спільні бойові дії з гетьманською армією проти турок. Реальна ж військова окупація України була здійснена лише Петром I аж після Полтавської битви. Тому скоріше можна вести мову про невдалу спробу такої окупації, спробу, яка мала для самої Росії досить серйозні негативні наслідки. До того ж результати Конотопської битви змушують взагалі висловити дуже серйозні сумніви у спроможності Росії здійснити таку військову операцію, як окупація України. Скоріше за все, тогочасні збройні сили Росії на подібне були просто не здатні. Причому слід зауважити, що тогочасна Москва зробила належні висновки з Конотопського розгрому - аж до 1709 р. (тобто Полтавської битви) спроб прямого, насамперед - військового, втручання в українські справи не спостерігалось, а російські керманичі відносно України взяли на озброєння "стратегію непрямих дій". У саме кінцева успішність цієї стратегії має дуже актуальне значення в контексті нашої тематики.

Отже, слід повторити та підкреслити - не було ні "возз'єднання", ні "окупації", була поступова, повзуча анексія. З досить високою мірою вірогідності можна стверджувати, що Переяславська угода юридично була оформлена як якийсь різновид відносин феодалного васалітету (слід врахувати дуже істотні відмінності тогочасної, переважно ще феодалної, правової системи та правової системи сучасності - це велика, дуже цікава але окрема тема, яка виходить за межі нашого розгляду). У свою чергу, це дало певні юридичні підстави для втручання московського уряду у внутрішні справи України. Втручання з формальної точки зору досить обмеженого та навіть несуттєвого, але й цього вистачило. Потужні можливості для такої анексії створили саме "історичні підвалини демократичного врядування": відбувалася *безпосередня взаємодія демократичної та самоврядної, але гранично слабкої організаційно та надпотужної організаційно, авторитарно-самодержавної структур влади та державного управління.*

Слід зауважити, що певні передумови успішності російського "нового курсу" щодо України містилися і всередині нашої країни. Насамперед, звернемося до особистості самого Б.Хмельницького. З огляду на наш історичний досвід можна однозначно стверджувати, що він був, безперечно, талановитим полководцем та непересічним політиком, у певному сенсі навіть інтриганом, але, на жаль, слабким стратегом та державним діячем. Він блискуче вигравав окремі битви, але намітити стратегію перемоги у війні так і не спромігся. У результаті вся його політика практично зводилася до пошуку якихось тактичних шансів: ставка на Росію, потім на Туреччину, а може певний компроміс із Польщею, що ще? Відомий історик М.Костомаров наводить просто вражаюче листування гетьмана зі шведським королем Карлом X. Вже після Переяславської ради король пише Б.Хмельницькому, що "конституційні звички українського населення погано співвідносяться з московським самодержавством". Гетьман відповідає в тому сенсі, що не треба перебільшувати значення угод з Росією - мовляв, він їх так само легко розірве, як і уклав. До речі, те, що Б.Хмельницький не жартував, доводиться тим фактом, що в той же самий час (1656 р.) він запропонував абсолютно аналогічну Переяславській угоду турецькому султану [103, с. 386].

У цьому епізоді - весь Б.Хмельницький, з усіма його сильними та слабкими рисами. Він все ще сподівався на полі бою або дипломатичною інтригою здолати супротивників чи контрагентів. Утім, у політиці ці категорії дуже мінливі й гетьман знав це краще за всіх. На відміну від деяких сучасних українських русофілів Росія для нього, разом зі слов'янським братерством і навіть православ'ям, не містила жодної екзистенціальної або онтологічної цінності - й він був морально готовий "здати" її у будь-яку мить, якщо цього, як зараз кажуть, "вимагає політична доцільність". І саме як політик він мав у цьому разі цілковиту рацію - що слід мати на увазі деяким з його сучасних наступників. Політика, яка базується на категоріях "братерства", не може бути ні ефективною, ні навіть адекватною. Більше того, така політика є потенційно небезпечною. "Братами" можуть бути люди, народжені від однієї матері. Але "народи-брати" - у кращому разі тільки лише поетична метафора - не більше. У гіршому випадку така метафора перетворюється на штамп маніпулятивної пропаганди. Але, з іншого боку, те, що в ролі таких супротивників або контрагентів виступають не окремі особи, а велетенські соціальні та цивілізаційні струк-

тури - він, здається, такого просто не уявляв. Структури, проти яких виявляться практично безсильними і вся його вдача полководця, і вся макиавеллістська витонченість політика. Тут шведський король виявився значно більш проникливим та, по суті, передбачив прийдешню трагедію України значно краще за свого адресата по листуванню та її тодішнього керманича.

До того ж залишилося практично повністю неопрацьованим питання спадкоємності влади. Наслідком цього стала горезвісна "руїна", війна всіх проти всіх, у якій де було два українці - там три гетьмани. Утім, "руїна" відкриває більш глибокі, органічні вади України доби Б.Хмельницького. Мова йде про характер тогочасної української державності. Хтось казав на адресу кайзерівської Німеччини, що це "не держава, яка має армію, а армія, яка має державу". Але ці слова ще більшою мірою стосуються гетьманської України. Це була саме армія, яка мала при собі певну подобу державної організації. Уявімо собі сучасну державу, вся система управління якої зводиться до наступних елементів: а) верховне командування з генеральним штабом (тобто сам гетьман та генеральна старшина); б) командування територіальних військових округів (полкова територіальна організація тогочасної України); в) місцеві військові комісаріати. Така структура без особливих проблем мобілізувала та виставляла на поле бою одну з найпотужніших армій тогочасної Європи - до 150.000 бійців (приблизно 100.000 власне українських військ та близько 50.000 союзної кримсько-татарської кавалерії). Для Московського царства, наприклад, подібний рівень мобілізації людських ресурсів був принципово недосяжним (навіть якщо рахувати за аналогією союзних Росії поволзьких татар так званого "Касимівського царства"). Але виконати цілу низку життєво важливих для суспільства державних функцій ця система була в принципі не спроможна. Так, багато доброго було сказано про тогочасну систему української середньої освіти - і в цілому виправдано. Але значно рідше згадують, що ця система являла собою сукупність полкових шкіл, які функціонували при військових частинах. Уявімо собі сучасну Україну, система середньої освіти якої зводиться до мережі військових ліцеїв імені Івана Богуна. І такі приклади можна продовжувати досить довго. А могутність так і непереможеної у відкритому бою гетьманської армії була безцільно витрачена у взаємній колотнечі "руїни". Армію в 150.000 бійців при 120 гарматах виводив на поле бою Б.Хмельницький (приблизно стільки ж мав Наполеон під Бо-

родіном). Але вже під час Полтавської битви в розпорядженні Івана Мазепи було лише близько 5.000 вояків.

І саме в цих обставинах полягає урок тих часів для сьогодення. Гетьманську Україну згубили не зовнішній ворог і не якась "зрада". *Згубними виявилися на перший погляд банальні, але, як довів історичний досвід, вирішальні соціально-технологічні та організаційні аспекти державного будівництва.* Саме вони виявилися ахіллесовою п'ятою гетьманської доби. Отже, *одних тільки демократичних традицій державного будівництва (а вони, безперечно, були наявні) виявилось недостатньо для розбудови ефективного державного механізму.* Так, саме організаційна непрофесійність демократичної процедури в політичному житті відкрила широкий шлях для деструктивних, а в остаточному підсумку - катастрофічно-руйнівних процесів "руїни" (числені "чорні ради", інші відверто анархістські прояви тощо). Саме це відкрило шлях для повзучої анексії України Московським царством, а згодом - Російською імперією. Власне кажучи, московська еліта після Конотопа на тривалий час взагалі відмовилася від силових як військових, так і адміністративних методів інтеграції України. Вони просто вичікували, коли "руїна" сама розв'яже всі їх проблеми. І цей історичний урок необхідно твердо засвоїти сучасним українським політикам і державним управлінцям. Тим не менше процес цієї повзучої анексії спочатку був майже непомітним та розтягнувся більш ніж на 100 років. Переламним моментом стала Полтавська битва 1709 р., наслідки якої деякі сучасні українські історики називають "катастрофою": з відносно самостійного та повністю самоврядного державного утворення Україна фактично перетворилася на провінцію тільки з певною часткою автономії. Остаточну крапку поставила лише Катерина II, яка в 1764 р. ліквідувала гетьманську владу, а в 1775 р. Запорозьку Січ - основні політичні інститути історичної України (до речі, маленьке риторичне запитання: а як такі дії російського уряду співвідносилися з духом та літерою Переяславської угоди?). Після цього стара гетьманська Україна остаточно відійшла до історії, а на її землях було утворено губернії Російської імперії.

Як не парадоксально цій повзучій анексії сприяв наступний момент, який мав би на перший погляд їй перешкодити: ментальні та культурні відмінності російського і українського народів. Б.Хмельницький та його оточення явно не розуміли, з ким вони мають справу. Вони розраховували на відносини феодалного ва-

салітету, які передбачають *взаємні* обов'язки сюзерена та васала, але російська політична культура не знала ніякого васалітету, вона знала тільки відносини підданства. У самодержця не може бути васалів, перед якими він теж несе певну відповідальність, у нього можуть бути тільки піддані. Пішов "под высокую руку" царя - й ти вже "худой и малоумный холоп государев", без усіляких відтінків. "Малороссийские вольности", вибори гетьмана тощо спочатку були для царської влади малозрозумілим явищем. Ця відмінність виявилася вже під час укладення Переяславської угоди в 1654 р. Вимога Б.Хмельницького, щоб московський цар, хоча б не особисто, а в особі уповноваженого представника, склав присягу на вірність укладеній угоді, викликало шок у російських перемовників. Для них це було чимось на зразок хули на священну особу самодержця. Наявність ні перед ким та ні перед чим не-підзвітної інстанції (самодержавної влади), у свою чергу, викликало шок вже в українців. Вони ж звикли мати справу з королями Речі Посполитої, які складали присягу перед підлеглими.

Цей момент, до речі, ледь не призвів до зриву домовленостей взагалі - маловідомий, але показовий факт. Перед тим, як українські представники почали складати присягу, Б.Хмельницький звернувся до керівника російської делегації В.Бутурліна: "Тобі б, боярине Василю Васильовичу з товаришами, присягнути за государя". В.Бутурлін на це відповідає: "За Великого Государя присягати ніколи не бувало та й надалі не буде, тобі, гетьману, й казати про це непристойно (!), тому що будь-який підданий повинен присягнути своєму государеві (!!)" . Відверто роздратований Б.Хмельницький скасовує всю, вже фактично розпочату церемонію та скликає нову нараду українського керівництва. Надалі з росіянами спілкуються вже не гетьман, а два полковники, які й висувають аргумент щодо польських королів. Але російський боярин продовжує видавати свої перлини: "Польські королі підданим своїм присягають, але це як зразок ставити непристойно (знову цей момент "непристойності", тобто моральної оцінки суто політичної процедури. - *Ю.Б.*), тому що ці королі невірні та не самодержці (курсив наш. - *Ю.Б.*), в чому й присягають". Весь епізод наводиться за відверто антиукраїнською книгою сучасного російського історика [103, с. 131-132]. Урешті-решт, зійшлися на "чесному царському слові". Утім, подібний шок довелося пережити не тільки українцям. Відомо листування Івана Грозного з королевою Єлизаветою I, де той називає свою адресатку "пошлой душой" (!), наводя-

чи аналогічні аргументи: мовляв, нема у неї самодержавної влади й тому вона не господиня, а слуга своїх підданих.

Ці ментальні відмінності, до речі, особливо яскраво виявляються в різниці політичних систем та політичних культур України і Росії в наші дні - різниці, якої в Москві, здається, не бажають розуміти. Отже, зараз, на відміну від часів Хмельницького, ситуація зворотна - що може виявитися потенційно небезпечним вже для Росії. Те, що з російської точки зору подекуди здається як "хаос", "безлад" тощо, насправді може виявитися цілком природним політичним процесом. Проте природні риси російського політичного життя можуть виглядати в Україні ледь не як тиранія. У Москві 3 березня 2008 р. сили ОМОНу розігнали "марш незгодних". Слід було бачити реакцію українських репортерів з місця події. В Україні подібне відбулося в травні 2007 р. на футбольному матчі - й співробітників "Беркута" "затаскали" по судах. Мільйони глядачів бачили дівчину, яка невинувато постраждала від сил правопорядку під час цих подій. Чи можна уявити собі подібне в Росії: співробітник ОМОНу завдав удару кийком дівчині з числа "незгодних", а увечері того ж дня ця сама дівчина - у прямому ефірі найрейтинговішого ток-шоу на головному федеральному каналі й перед нею вибачаються генерали міліції?

В Україні президент та парламент можуть перебувати в гострому політичному конфлікті - але ніяких катастрофічних наслідків це не викликає. В Росії подібний конфлікт завершився вогнем танкових гармат на вулицях Москви в жовтні 1993 р. Спроба провести вибори в Україні за російськими політичними технологіями призвела до помаранчевої революції в 2004 р., після чого запрошених російських політичних консультантів в Україні не спостерігається. Але й спроба влаштувати щось на кшталт помаранчевої революції в Росії може мати катастрофічні наслідки для цієї країни. Абсолютно реальних прикладів з історії більш ніж достатньо - від лютого 1917 р. з усіма його наслідками до жовтня 1993 р. Відома українська співачка Руслана Лижичко обурилась тим, що російська цензура вилучила кадри помаранчевої революції з її відеокліпу та поїхала до Москви "з'ясовувати стосунки". Там "незлим тихим словом" згадала тодішнього президента РФ В.Путіна, що викликало певний переляк у російських співрозмовників. Природний соціальний порядок російського життя буде деспотичним для Р.Лижичко. Але й органічна в Україні свобода Р.Лижичко може виявитися руйнівною для природного соціального порядку російської цивілізації.

Слід мати на увазі - ці відмінності достатньо глибинні та серйозні, не можна будувати реальну політику без їх врахування. Суспільство вибудовується навкруги ідей-символів, що його скріплюють (Росія), чи виростає із спонтанної взаємодії індивідів та окремих груп (Україна)? Історичний досвід переконливо свідчить, що українське і російське суспільства істотно різним чином реагують на зовнішні виклики. Наприклад, відсутність таких скріплюючих символів або зневіра в них майже моментально ставлять російське суспільство в дуже складне становище. Це яскраво виявилось під час подій 1605 р. (звинувачення царя, відомого як Лжедмитро I, у "самозванстві", тобто десаκραлізація влади, майже миттєво занурили Росію у тривалу "смуту"). За аналогічною логікою розгорталися події і в 1917, і в 1991 рр. Навіть у нинішній Росії спроба здійснити ліберальну реформу, тобто звільнити (позбавити) суспільство цих цементуючих ідеологем в 1990-ті рр., сприймається як "прокляті часи". На думку одного західного спостерігача, сучасні росіяни, які пережили 1990-ті рр., розуміють самих себе не як таких, що "отримали свободу", а як таких, що "вижили". Тому авторитаризм В.Путіна сприймають із вдячністю. Російський політолог С.Марков у цьому контексті висловився з нагоди смерті Б.Єльцина, що єдине добре, що той зробив - це передав владу В.Путіну. Українське ж суспільство само по собі майже без наслідків для себе переживало зміни пануючих ідеологем та політичних режимів, що жодним чином не загрожувало національній ідентичності. "Перемоги змінювалися на розгроми, з гуркотом падали башти, палали гордовиті замки й полум'я злітало до неба. Золото вкривало поховання мертвих царів, зникалися кам'яні склепіння, їх закидували землею, й над порохом царств, що впали, виростала висока трава" (Р.Толкієн), - але українці залишалися українцями. В Україні йде довготривала дискусія щодо державної ідеології, але є підозри, що ця дискусія позбавлена сенсу. Можливо, така ідеологія, принаймні в явному вигляді, не потрібна взагалі. Те, що така ідеологія потрібна російському народу - факт. Але нація, у генетичному коді якої записано - "моя хата - з краю" може просто не відчувати потреби в подібних символах, що скріплюють. Ось Ю.Тимошенко під час виборів 2006 р. викинула прапор: всесвітньо-історична місія України - дати світу приклад побудови "гармонійного" та "солідарного" суспільства майбутнього, позбавленого крайнощів соціалізму та лібералізму. Це чудово, але це називається цивілізаційним проектом та само

по собі далеко виходить за межі ідеології. Справа в тому, що Ю.Тимошенко (принаймні зараз) адресує цю тезу насамперед до власної нації, "давайте зробимо краще жити самим собі" - ось її внутрішній сенс. А "приклад для людства" - то на сьогодні прикметник, який, за певних умов та у не визначеному майбутньому, може набутися ідеологічного забарвлення.

Влада сакральна (Росія) чи влада інструментальна (Україна)? Харизматичні лідери можливі в обох випадках, але та сама Ю.Тимошенко харизматична сама по собі, а не через те, що обіймала посаду прем'єр-міністра. А в Росії В.Путін набув харизми через те, що перебував при владі. В останній період його президентства в Росії трапилась річ, яка в Україні в принципі не можлива: ще вчора нікому не відомий В.Зубков зайняв посаду голови уряду та одразу отримав 20% рейтингу. Він що, одразу поліпшив життя мільйонів? Зрозуміло, що ні. Просто навкруг його голови - ореол священної влади. В Україні треба мати популярність щоб претендувати на владу (для України, як показує досвід, навіть 20% - занадто низький рейтинг для претендента на посаду прем'єр-міністра). У Росії володіння владою забезпечує популярність. Українська політика - блокбастер і трилер, навіть на західному тлі (в ході підготовки до проведення "Євро-2012" президент УЄФА М.Платіні поскаржився голові національного агентства Є.Червоненку на "залякуючу політичну картинку українського життя" - можливо, це сублімована в мирних цілях соціальна енергія, яка в XVII ст. призвела до руйни). Російська політика - це "битва бульдогів під ковдрою" (У.Черчилль), а на поверхні - урочисті збори.

Порівняймо, урешті-решт, російську й українську літературу кінця XIX - початку XX ст. Вона відображує внутрішній світ людей, до чого вони прагнуть, як усвідомлюють навколишній світ. І ці внутрішні світи мають досить істотні відмінності. Ф.Достоевський пише "Злочин та покарання", А.Карпенко-Карий - п'єси "Сто тисяч" і "Хазяїн". В одному випадку в центрі оповіді внутрішній моральний конфлікт, який завершується висновком - не висовувайся, не відривайся від колективу, ніякої "надлюдини" немає та бути не може. В іншому - куркуль рве жили заради стотисячного капіталу, а "хазяїн-мільйонер Терентій Гаврилович Пузир" маніпулює своїми підприємствами. Але така тематика ближча до Т.Драйзера, а не Ф.Достоевського (з тією різницею, що Т.Драйзер з неї зробив трагедію, а І.Карпенко-Карий - комедію). Чи можна уявити, щоб Терентій Гаврилович переймався проблемами Родіо-

на Раскольнікова? Він знайшов би ці проблеми безглуздими, м'яко кажучи, дивними та позбавленими сенсу. Хоча, вочевидь, і Раскольніков сприйняв би Терентія Гавриловича як, мабуть, "хама". Чи став би той куркуль на своєму хуторі різати жабенят через те, що він - "нігіліст", як це робить Базаров у "Батьках і дітях" І.Тургенєва? З точки зору куркуля поведінка та життєва позиція Базарова - це життєва позиція психопата. Щоб з'явилися подібні персонажі, які настільки глибоко переймаються проблемами внутрішнього світу, моралі, тощо, щоб ці персонажі були сприйняті цілим суспільством як класичні зразки - потрібна саме колективістсько-деспотична організація суспільного життя, яка перейме на себе значну частину життєвих проблем людини. Якщо ж суспільство будується на засадах спонтанної самоорганізації індивідів - подібні проблеми значною мірою просто не виникнуть та будуть мало актуальними. Інакше кажучи, буде не до них. Як сказав з близького приводу російський соціолог О.Зінов'єв, російське суспільство породжує "нероб з багатим внутрішнім світом", а західне - роботизовану істоту, яку він кваліфікує як "надлюдину", що знайшла штучні, надприродні заміники природним почуттям [27, с. 225]. Українці перебувають десь посередині. Вони сильно поступаються жителям Заходу за ступенем надлюдської роботизованості, але й сильно перевершують росіян за індивідуалізмом та практицизмом. Хоча, вочевидь, й поступаються останнім за багатством внутрішнього світу.

У цьому контексті є цікавим наступний момент. В українській мові взагалі відсутнє поняття "нравственность". Як в англійській і більшості європейських мов весь можливий спектр значень перекривається поняттям "мораль". А от для російської культури відмінності по лінії "нравственность" - "мораль" дуже важливі. Так само в українській мові відсутнє поняття "община" - вона зникла на українських землях ще в XIV ст. У російській культурі та суспільному житті "артельность", "общинность" - дуже важливі речі. У Росії "соборність" - спосіб існування людини в єдності з колективом, в Україні - доктрина політичного унітаризму, яка передбачає збирання всіх етнічних українських земель в межах єдиної держави.

Підбиваючи підсумки, слід відзначити наступне. Головна ментально-культурна відмінність українців від росіян полягає в тому, що перші - індивідуалісти, а другі - колективісти. Власне кажучи, саме в цьому й полягають основні соціально-культурні та історичні підвалини демократичного врядування в сучасній Ук-

раїні. Ця ж риса, яка зближує українців з жителями Заходу, є також соціально-культурною та історичною підвалиною для політики "євроатлантичної інтеграції України". Але мають місце й відмінності. Західний індивідуалізм є насамперед раціональним та прагматичним. Український - переважно емоційний. Не випадково, що українська класична філософська школа отримала дуже показову назву - "філософія серця". Не буде західна людина відчувати такого емоційного потягу до "садка вишневого коло хати", який так притаманний українському селянину. Ця риса зближує нас з росіянами. Отже, запроваджуючи в принципі органічну для нас демократію європейського зразка, слід враховувати національну специфіку. Ця демократія не є та навряд чи стане настільки формалізованою та деперсоналізованою, як західноєвропейська. Значно важливішим є і буде особистий чинник. Невипадково українські виборці так емоційно сприймають своїх політичних лідерів як в позитивному, так і в негативному сенсі - що слабко спостерігається в Західній Європі та подекуди лякає її жителів (нагадуємо наведену вище цитату М.Платіні). Саме тому вибори в Україні не просто процедура - а особиста справа кожного. Тому, звільнившись від впливу колективістського деспотизму російської цивілізації, не слід кидатися до іншої крайності та силоміць на-в'язувати надформалізовані політичні процедури Заходу. Повторимося - демократія європейського зразка для України органічна й вона просте спонтанно, якщо їй не перешкоджати.

1.3. Взаємозв'язок культури і демократичного врядування в Україні

Для перехідних суспільств, до яких належить і українське, увага до процесів культурного та демократичного порядку особливо важлива. Наш історичний досвід свідчить, що нерозуміння процесів, що відбуваються у гуманітарній сфері, призводить до саморуйнівних конфліктів у державі. Суспільство повинно мати філософію власного існування й розвитку, згідно з якою будуються системи суспільного організму і форми державного устрою. Така філософія ґрунтується на засадах ціннісних уявлень, загальних для усього людства, хоча вона також не може бути абсолютизованою або мати вигляд ідеологічного догмата.

Сутнісною основою українського суспільства є культура народу, багатовікова історія якого знала злети і падіння національ-

ного поступу. Культура як система надбіологічних програм людської діяльності, що історично розвиваються, система людської діяльності, поведінки та спілкування, які виступають умовою відтворення та зміни соціального життя, означає якісну характеристику суспільства. Функціональність культурної системи здійснюється не в статичі, а в динаміці й виявляється в специфіці взаємодії внутрішньокультурних груп. Зрештою, культурі притаманна своя власна логіка, власні закономірності функціонування і розвитку, які являють собою своєрідний каркас, навколо якого кристалізуються ті чи інші культурні елементи. Складниками культури, за Едварда Тайлора, є знання, вірування, мистецтво, моральність, закони, звичаї і деякі інші здібності й звички, засвоєні людиною як членом суспільства.

Поняття культури означає якісну характеристику суспільства, виражає міру його прогресу, рівень і міру досягнень у значенні панування над силами природи і своїми власними соціальними зв'язками та відносинами [225, с. 6]. Культура охоплює "моделі завченої поведінки, характерні для членів даного суспільства, а також оцінки, ставлення та способи сприйняття, які ці моделі поведінки віддзеркалюють" [20, с. 20]; це система цінностей, уявлень про світ і правил поведінки, спільних для людей, пов'язаних з певним способом життя. Отже, підкреслимо, що культура, по-перше, створюється людьми, а по-друге, що цій культурі навчаються [225, с. 6]. Відомий український дослідник культурної сфери О.Гриценко, посилаючись на думку зарубіжних дослідників, стверджує, що культура насамперед має задовольняти духовно-естетичні потреби людей. Вона є відображенням їх психологічного стану, "сукупністю групових сподівань, звичаїв, моральних засад, цінностей, традицій. Фундаментальна основа культури перебуває в умах людей, а не в якихось зовнішніх виявах" [67, с. 4].

Культурно-історичний розвиток нашого народу взаємопов'язаний і взаємообумовлений таким чинником, який відображає дух нації - демократизм. Видатний український історик, творець українофільсько-народницької ідеології національного відродження Володимир Антонович наголошує на тому, що "у кожного народу є своя провідна ідея нації" [2, с. 17]. Такою в українського народу є "принцип широкого демократизму", в польського - "принцип аристократизму", або "шляхетної демократії" (демократії для шляхти), в російського - "принцип авторитету державної влади", "абсолютизм". "Грунтовні інстинкти росіян вимагають царського

правління, поляків - панського, українців - загальнонародного (вічевого)". Пояснюється цей феномен сукупністю етнографічних і географічних, соціальних і психологічних, духовних і матеріальних обставин формування та еволюції української нації.

Ланцюжок історії, який тягнеться з найдавнішої пори дохристиянського періоду, поєднує культуру нашого сьогодення з її підґрунтям - духовністю. Духовне підґрунтя української культури бере свій початок від трипільської культури і у своїй неподільності є сумою родин-груп. "Оскільки українець, - пише Юрій Липа, - є завжди в групі, а провідник групи уособлює родинність групи, оскільки між ним і членами групи є договір, опертий не стільки на спільний, докладно окреслений меті, скільки на почуванні, кліматі родини, цей своєрідний моральний консерватизм українського життя міг протистояти чужорідним впливам" [122, с. 183].

Українські культурні тенденції пронизують усю будову суспільства через різноманітні асоціативні групи із чуттєвим, родинним змістом. Демократично настроєні групи створюють еліту, яка "зосереджує в собі знання традицій групи, а з нею взагалі раси. Довше існування таких груп витворює з її традицій ще щось більш випробуване - духовні інституції. У минулому, коли сусіди створили дуже вбогі й нечисленні касти (в Московії, наприклад, через часті знищення ці касти були спеціально незначні), українське підложжя допомогло до створення дуже розгалуженої і органічно вирослої системи інституцій, - духовних, державних, військових і торгівельних. Недарма "Руська Правда" Києва стала взором і для поляків, і для Литви. Там є струнка ієрархія взаємовідносин людських духовних інституцій і груп" [122, с. 185].

Протягом усієї своєї багатовікової історії українство будувало свої групи з традиціями в тій чи іншій державній системі. Кооперативні групи (давні чумацькі), освітні ("Просвіта"), братства, військові і т.ін. Водночас усе це створюється на основі прастарих сільських громад. Українець не визнає нічого насильного, що б душило його особу, і водночас схильний до громадських організацій, оснований на взаємній згоді й гідності їх членів.

Тенденція до створення свого роду та органічного суспільства має назву "консерватизм". Ця тенденція не виключає поступу, вимагає сталої уваги до того, що вже збудовано, і обережного впровадження нового.

"Найбільший синтетик і дослідувач форм українських асоціацій (спілок, громад) професор Ф.Щербина каже: "Ніде на зем-

лях під Росією нам не довелося зустрічати такого ясного і розумного розбору прав і інтересів сільської громади, як в українців. Витривалість і завзяття українських громад при обороні своїх інтересів стали прислів'ям. І коли ці факти мало знані або й зовсім незнані нашої інтелігенції, то, звичайно, тут нема вини українського народу" [122, с. 189].

У мистецькому житті українців постійно діяли асоціативні форми: організації хорів, артілі кобзарів, вертепи, "коляда" тощо. На межі мистецтва і суспільного життя стоїть цікавий вияв українського характеру - це нахил до будови суспільної утопії (у часи Київської Русі утопічний християнізм князів Бориса і Гліба, пуританське опрощення І.Вишенського, натуралізм Г.Сковороди, класократична ідеальна держава В.Липинського).

Своєрідним є готизм українського характеру: військовість, потяг до безпосередньої групової акції, обмежені відносини між начальником і підвладним. Немає там ні деспотизму, ні рабської підневільності. Є повна свідомість, що підпорядковується чомусь кращому. Відносини між начальником і підвладним регулює договір. Особистість цінувалася над усе. Тому українці не мали сліпих авторитетів і навіть потребували постійних пояснень з боку "начальства" для нормалізації взаємовідносин.

Ці приклади свідчать про свою власну специфічність українського характеру, дають можливість досягнути українство як соціально-історичний феномен з позицій унікальності його культури. Зіставивши культуру і демократію як "народоправство", ми дійдемо висновку, що культура тісно пов'язана з демократичним врядуванням, як соціальною детермінантою культурного розвитку. "Врядування - це процес поєднання влади та обов'язків у суспільстві. Це впливає та визначає публічну політику та рішення щодо суспільного життя" [283]. "Ідея демократії, народоправства є однією з версій, одним із припущень про досконале улаштування громади, про ідеальне здійснення державного управління суспільними процесами" [183, с. 122].

Демократична орієнтація суспільства виникає та функціонує лише в контексті таких соціально-важливих функцій культури:

1. Тип соціальної пам'яті. Культура зберігає попередній досвід, вона пов'язана з теорією і передбачає безперервність морального, духовного життя людини, суспільства, людства. Отже, культура історична і трансісторична за своєю природою. Саме її сьогодення завжди існує у ставленні до минулого (реального або сконструйованого як певна міфологія) і до прогнозів майбутнього.

2. Форма трансляції соціального досвіду. Культура характеризує буття соціуму і людини, яке оновлюється, виступає як жива субстанція. Кожне покоління освоює, як наочний світ культури, способи і вміння технологічного ставлення до природи, так і культурні цінності, зразки поведінки.

3. Спосіб соціалізації людини. Культура як стійка традиція соціальної діяльності людини дає змогу переносити зразки соціальної поведінки від покоління до покоління. Індивід виступає як носій культурних норм і зразків. У цьому сенсі культура постає і як продукт, і як детермінанта соціального розвитку. У ситуації важкого вибору саме культура дає змогу людині розвинути внутрішній світ, творчо реагувати на соціальні вимоги, усвідомлювати їх моральний, естетичний, політичний або інший сенс, ухвалювати адекватні рішення [139, с. 15].

Культуру можна розглядати як систему відносин, які притаманні суспільству, а функціональність культурної системи як взаємодію внутрішньокультурних груп. Ця взаємодія є так званою "міжсекторною співпрацею". Процеси демократичного врядування відбуваються у сфері співпраці, ведення переговорів, ухвалення спільних рішень, і ні в якому разі не допускають нав'язування волі, чи примусового підпорядкування.

Міжсекторна взаємодія можлива за умови трансформації мислення не лише державної влади, а й бізнесу та громадськості. Влада мусить змінити своє ставлення до бізнесу і громадськості як до підлеглих на ставлення до них як до рівноправних партнерів у справі регіонального розвитку. Бізнес має поширити власну відповідальність за межі окремих трудових колективів на регіон, у якому він працює. Громадськості належить також змінити позицію спостерігача на активнішу і відповідальнішу [77].

Але процес становлення міжсекторної співпраці у нашій країні гальмується через відсутність інституційного об'єднання зусиль державної влади, бізнесу і громадськості. Саме принцип міжсекторної співпраці лежить в основі концепції нового способу управління - "демократичного врядування". Взаємозв'язок держави і недержавних акторів має стати менш владним та більш кооперативним, координаційним та партнерським.

На сьогодні не існує загальноприйнятого трактування поняття "демократичного врядування". Так, А.Джордан, Р.Вурсел, А.Зіто запевняють нас, що і "не існує універсально визнаного визначення "врядування" (governance). Не існує також консенсусу з

питань, який набір рис характерний для нього. В даний час ми все ще на етапі "креативного безладдя" щодо розуміння цього явища" [268].

Тому так необхідно мати знання стосовно дотримання демократичних принципів, сприяння вихованню та освіті в інтересах демократії, поширенню демократичних "технологій", заохочення до вивчення сутності демократії. Усі названі чинники відіграють важливу роль у процесі формування громадянського суспільства та незалежності держави.

У політичній літературі поняття демократії і врядування нерідко логічно і змістовно пов'язуються. Управлінські ідеї просякнуті демократією є суттю демократичного врядування. Основою демократичного врядування можна вважати такі принципи:

- принцип участі народу;
- принцип прозорості з правом вільного доступу до правдивої інформації;
- принцип відповідальності або підзвітності урядів;
- принцип чинності або ж відповідальності за результати.

Реалізація зазначених принципів має привести до таких практичних наслідків: переосмислення ролі держави та розподілу функцій між державою і громадянським суспільством, а також до розширення участі народу в гарантуванні громадянам реальної влади в самоуправлінні.

Визнання таких функцій і прав громадян вимагає гарантій їх здійснення, включаючи наявність правової держави. Правову державу можна розглядати наріжним каменем врядування, оскільки політичні та економічні реформи, започатковані в Україні, мають на меті створення такого державного устрою, де існує верховенство права і в основі якого є незалежна судова система, спроможна ефективно запобігати таким загрозам державі й суспільству, як корупція та організована злочинність.

Ще й досі недостатньо вивчений та оцінений сучасною українською політичною наукою внесок у розробку теорії права та державності вітчизняних мислителів. Так, не всім відомо, що давньоруське законодавство, на відміну від законодавства Візантії та ряду західноєвропейських країн, не передбачало смертної кари та тілесного покарання, надавало значні юридичні права жінці, мало низку інших гуманних особливостей. Такі відомі "пам'ятки" давньоруського права, як "Руська правда", "Статут князя Володимира", "Статут князя Ярослава" приділяли особливу увагу справедливому правосуддю. Видатні православні мислителі К.Смолятич,

К.Туровський, Ф.Печерський, В.Мономах вважали універсальним засобом гармонізації відносин між державою і суспільством принцип милостині. Цей принцип стосувався можновладців і вимагав від них праведності, зобов'язуючи надавати матеріальну допомогу всім нужденним, дотримуватися справедливості та рівності усіх перед законом і Богом [117, с. 14].

Незважаючи на всі прикрі обставини, українська інтелектуальна верства напрацювала у XVIII-XX ст. досить глибокі юридичні матеріали, якими ми можемо не лише пишатися, а й, що не менш важливо, повинні користуватися. Це перша у світі Конституція Пилипа Орлика від 5 квітня 1710 р., "Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького" [2, с. 14].

Весь уклад життя українців з давніх часів до наших днів, їхня ментальність свідчить про постійне прагнення до самодостатності та спрямованості їхнього буття на самих себе. У певному сенсі українська культура є позаісторичною, оскільки уроки історії, як свідчать сьогоденні реалії, мало змінюють українську ментальність. З самого початку вона заявляє про самоцінність людського життя, говорить про права людини на автономність та самовизначення у світі й залишається послідовною в утвердженні їх протягом всього свого існування. Можливо тому для українців, які звикли покладатись у всьому на самих себе, діяти не з примусу, а добровільно, керуючись власними імпульсами душі, спроби прориву з "малого" у "великий" світ, нехтування особистісним на користь суспільного майже завжди були пов'язані з гострою боротьбою мотивів, психологічним напруженням, рівнозначним жертвованості та героїзму. Можливо саме цим можна пояснити тривалий історичний ізоляціонізм та заідеологізованість української суспільної думки. Можливо, саме тому така невід'ємна риса нашого народу, як прагнення до індивідуальної свободи через історично-ситуаційну передчасність, вольову нерішучість у її відстоюванні та незавершеність суспільно-політичної структурованості нації оберталось нашою слабкістю, за яку немало поколінь заплачувало століттями невольності іноземного панування на нашій землі.

Будь-яка культура - виробнича, правова, громадянська, демократична, політична, моральна, екологічна тощо - має діяльно-знакову природу. Це означає, що в основі культурної діяльності лежать ціннісні орієнтації, стереотипи мислення та поведінки, ідеологічні концепції та моделювання функціонування державних і недержавних інститутів. Культура громадян через свої символи і

різноманітні прояви у поведінці та діяльності людей визначає рівень демократичного врядування.

Культура є підвалиною функціонування демократичного врядування як керованого процесу політичної взаємодії, що являє собою багатоступеневу, із широким спектром картини розподілу політичних сил, яка дає змогу виявити і окреслити цілі останніх, сукупність зв'язків і відносин між ними, запропонувати вихід з тієї або іншої критичної ситуації.

Якщо розглядати культуру як розвиток самої людини у всій багатоманітності її громадських зв'язків із світом та іншими людьми, то актуальним є питання формування активності громадян через розширення їх мислення до рівня демократичної культури, участі у процесах державотворення, а також у реалізації державної культурної політики. У цьому ракурсі варто розглянути роль і місце громадських організацій як базової ланки третього сектора суспільства, що ставлять за мету розкриття творчого потенціалу людини і громадянина через культуру, надання культурних послуг населенню, забезпечують взаємність і силу спільноти, а також є визначальною характеристикою і одночасно індикатором демократичного суспільства.

Демократичне врядування можна розглядати як застосування економічної, політичної та адміністративної влади для успішного ведення справ країни на всіх рівнях. Воно включає механізм, процедури та інституції, через які окремі громадяни та певні групи громадян доводять і висловлюють свої інтереси, здійснюють свої юридичні права, виконують свої зобов'язання і врегульовують суперечності. Воно базується більше на зосередженні зусиль на переговорах і подоланні труднощів, ніж на підпорядкованості та нав'язуванні волі.

Сам процес демократичного врядування має дати громадянам реальну можливість бути його учасниками і бути почутими владою та іншими. У цьому плані необхідно сприяти забезпеченню свободи дій та вираження особистості, адже свобода і можливість для особи діяти і виражати себе становлять найважливіші показники чесного і вмілого управління. Така модель врядування приваблива тому, що вона сприяє взаємодії держави і суспільства, що, у свою чергу, сприяє поширенню злагоди і взаєморозуміння, підвищує культурний рівень громадян і суспільства в цілому. Таким чином, демократичне врядування зміцнює культуру.

Становлення України як незалежної держави, будівництво демократичного, громадянського, правового суспільства на заса-

дах демократії є цілком закономірними історичними процесами, які потребують громадської активності мас та відповідного рівня культури для ствердження особистої, індивідуальної свободи людини, визнання її прав. На зміну тоталітарному інституту влади легітимна влада демократичного суспільства має створювати усі умови для вільного розвитку громадян, забезпечувати їх соціальну активність, участь у житті держави, розв'язанні суспільних проблем.

Для утвердження демократичного врядування необхідне розвинене громадянське суспільство з відповідним рівнем культури, оскільки саме громадянське суспільство є умовою свободи і демократії, запорукою сильної, демократичної, правової, незалежної України.

Термін "демократичне врядування" є обов'язковим для управління як його виконавчий аспект. На теоретичному рівні під терміном врядування розуміється співпраця багатьох сторін, які беруть участь у процесі управління суспільними справами. "Врядування також можна розглядати як процес керування та координації зусиль. Остаточного врядування у літературі трактується як теорія, або аналітична система" [283].

Звичайно, необхідно визнати органічний зв'язок культури з демократичним врядуванням в Україні, оскільки демократія - одна з найстаріших українських традицій, яка політично не утвердилася і не закріпилася в українській історії, оскільки російський імперський режим всіляко викорінював її начала. На даному суспільному, розмитому та політично не виробленому ґрунті демократія сповзає до своїх карикатурних форм - до анархії, до охлократії. В історії маємо приклади хворобливої отаманщини, що теж часто усвідомлювала себе як демократія.

Наші політичні мислителі ХХ ст. - і з боку монархістів (В'ячеслав Липинський), і з боку націоналістів (Дмитро Донцов) - нищівно критикували демократію, кожен зі своєї позиції, як безнадійний шлях до незалежності України. Але невблаганна логіка часу демократизувала націоналізм УПА вже під час війни, і це дуже зміцнило його силу протистояння більшовицькому режимові. Практика внесла серйозні корективи в ідеологію.

У ширшому масштабі спостерігається та сама тенденція: демократія дає спільну мову рухам кінця ХХ ст. Вона стала мовою "шістдесятників".

Отже, у рамках демократичної парадигми нам треба зібрати демократичні елементи традицій і досвіду. Але постає питання про історичне підґрунтя демократії. В історичному минулому ук-

раїнського народу немає англійських хартій вольності, німецьких автономних князівств, американських державних актів. Немає виробленого віками економічного і політичного мислення. Правда, історія зберегла блискучі зразки демократичного правління часів Запорозької Січі, Конституцію Пилипа Орлика. Але в житті це не було культивовано, наші харизматичні клани вигасали в умовах еміграції або в таборах і знайшли втілення лише як історики і політики поза реальним ґрунтом та умовами свого краю.

Рушієм розвитку культури та демократичного врядування в Україні були демократичні ідеї.

Ідеї - це прояви культури народу. В українській історії реалізація ідеї демократичного врядування розпочинає свій відлік з доби козаччини. Адже саме військово-політичну організацію українського козацтва історики кваліфікують як козацьку християнську республіку. Зокрема, В.Антонович (1830-1908) - батько української археології, писав, що провідним принципом українського народу є демократизм, віче, а найяскравішим втіленням цих принципів була козаччина - Запорозька Січ.

Аналізуючи причини поразки І.Мазепи у боротьбі за українську незалежність, В.Антонович пише і про те, що він (Мазепа) "цілком не зважав на демократичні ідеали народної маси, не дбав про прихильність її, а силувався привабити до себе старшину"... він думав "зорганізувати Україну на зразок сусідніх держав, а там скрізь ...він бачив монарха й аристократію, що підпирає того монарха, а останній надає їй усякі привілеї, аби утримати її при собі".

Однією з перших європейських демократичних конституцій, зазвичай, вважаються "Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького", укладені 5 квітня 1710 р. між гетьманом П.Орликом та Військом Запорозьким (народом України). У ній встановлювалась форма представницького політичного правління в особі загальної Ради, до складу якої входили генеральна старшина, полковники та представники від кожного полку. За Конституцією Гетьман України та його наступники мали б радитися з ними "про цілісність батьківщини, про її загальне добро й про всі публічні справи". До роботи Ради мали також залучатися послы Запорозького Низового війська. Тобто було окреслено контури такого собі козацького парламенту, що регулярно засідав (на Різдво, Воскресіння та Покрову) і мав законодавчу владу.

Видатний український мислитель Г.Сковорода (1722-1794) у своїй етико-гуманістичній концепції спеціально не окреслював

свого суспільного ідеалу, водночас він вважав, що такі проблеми, як рівність і свобода є проблемами природної відповідності. За Г.Сковородою, ідеальним мав би бути суспільний лад, який би спирався на компроміс. Шлях до цього ідеалу має пролягати не стільки через всебічний розвиток особи, скільки через самообмеження, самовідмову, аскетизм.

Відомий історик М.Костомаров (1817-1885) - один з ідеологів "Кирило-Мефодіївського товариства" вважав, що основою слов'янської федерації народів мав стати республіканський устрій, де влада буде виборною, змінною і підзвітною народним зборам. Водночас М.Костомаров визначав хиби демократичного устрою, оскільки навіть демократія, вважав він, не дає гарантій перед свавіллям влади "багатьох царьків".

Ідеалом М.Драгоманова (1841-1895) стало поєднання національних та соціально-економічних інтересів у боротьбі за демократичну Україну, оскільки істинний демократ має бути патріотом України, а істинний український патріот має бути демократом, вважав він. У своїх працях "Старі хартії вольностей" та "Лібералізм і земство в Росії" М.Драгоманов висвітлював ідеї свободи та проаналізував доктрину лібералізму. Він вважав, що лібералізм мав слугувати засобом у боротьбі за соціалістичний ідеал. Поділ влади та парламентаризм були необхідними і важливими ознаками народної влади, яка мала першість перед політичною владою, зазначав М.Драгоманов. До переліку демократичних прав він включав право виборності, відкрите ведення державних справ, урахування інтересів меншості.

Перу М.Драгоманова належить також праця "Вольний Союз - Вільна Спілка" (1885), один з перших конституційних проєктів, суттю якого були:

- політична свобода суспільства й особи, що мала реалізуватися через народне представництво в центрі;
- самоврядування на місцях;
- права і свободи особи.

Проголосивши свободу як головну мету, М.Драгоманов пропагував демократично організовану систему суспільства, у якому інтереси держави не суперечили б інтересам народів, які її населяють, та інтересам кожної людини. М.Драгоманов послідовно стверджував принцип демократизму не стільки поділом влади й парламентаризмом, скільки народним суверенітетом, первинністю влади народу над політичною владою, державою; ак-

центував увагу на правах людини, системі виборності й місцевого самоврядування.

І.Франко (1856-1916) критикував лібералізм за формалізм у дотриманні права, не захоплювався він і марксистським баченням демократії. У статті "Що таке поступ?", критикуючи марксистську концепцію народної держави, він стверджував, що влада такої держави "налягала б страшенним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка... Народна держава стала би величезною народною тюрмою".

В.Липинський (1882-1931) у доктрині, викладеній у книзі "Листи до братів-хліборобів" виступає прихильником ідеї спадкової монархії в особі гетьмана. Парламентаризм за однопалатної системи із загальним виборчим правом, у тлумаченні В.Липинського, є формою правління буржуазної демократії чужої за духом та інтересами соціальної спільноти хліборобів в аграрній країні. В.Липинський виходив із твердження, що жодна нація не починала і не могла почати свого існування з демократії. Виділивши три типи політичної влади, з яких він виводив стільки ж типів політичних режимів: демократичний, охлократичний та класократичний (аристократичний), В.Липинський підкреслював, що демократичні нації можуть існувати лише на основі попереднього правління власних класократичних чи охлократичних аристократій.

Оскільки в національно-державницькому напрямі української політичної думки ХХ ст. основою став націоналізм, який започаткував М.Міхновський, а розвинув і абсолютизував Д.Донцов (1883-1873), розвиток традицій демократичного врядування в українській суспільно-політичній думці переживає певний занепад. Те ж саме стосується й тоталітарного СРСР, де не могло бути жодних легальних течій незалежної політичної думки, а всі опозиційні політичні ідеї зливалися в одне русло дисидентської публіцистики, що з'являється в Україні у 60-х рр.

З-поміж учених української діаспори почесне місце в розвитку ідеї демократизму в українській суспільно-політичній думці належить відомому історикові й політологові Івану Лисяку-Рудницькому. У працях "Між історією і політикою", "Нариси з історії нової України" та інших творах учений послідовно відстоював самостійницьку ідею побудови незалежної української держави на засадах плюралістичної демократії. І.Лисяк-Рудницький, аналізуючи історію України від часів Київської Русі, стверджував суттєво європейський характер в українському національному типі.

Демократичне врядування і культура взаємодіють, взаємодоповнюють і зміцнюють одне одного. Демократичні інституції можна заснувати тільки тоді, коли для них існує відповідне культурне середовище. Демократичне врядування відіграє вирішальну роль у формуванні толерантності та взаєморозумінні різних культур, що є необхідною умовою побудови громадянського суспільства та демократичної держави.

Важливу роль у зазначеному процесі має відіграти держава. Дотримання і забезпечення прав людини, демократія і мир потребують належних дій, насамперед з боку держави. Для розвитку культури життєво необхідним є проведення відповідної соціально-економічної та культурної політики. Це надто важливо під час прийняття законодавчих документів й опрацювання політичних механізмів, а також коли йдеться про сприяння недержавним організаціям та різним суб'єктам громадянського суспільства в їхніх зусиллях на благо культури демократичного врядування, взаєморозуміння та розвитку.

Отже, органам державної виконавчої влади необхідно значною мірою приділити увагу формуванню культури демократичного врядування на засадах загальнолюдських цінностей: повазі до життя особи, свободі, справедливості, солідарності, толерантності, правах людини та рівності всіх людей, незалежно від їхньої статі.

Має бути створена всеохопна програма комплексної системи виховання і просвіти для всіх груп населення і для всіх рівнів виховання та офіційної і неофіційної освіти. Результатів можна буде досягти не тільки через доступ до знань про демократичні ідеї українських мислителів, достовірну історію та призначення України, цінності сотень поколінь українців, а й через формування у людей відповідних установок та навичок. Готовність дотримуватися стандартів прав людини і демократичних засад у повсякденному житті та захищати їх, вироблення норм, моделей та звичок толерантної поведінки можна буде вважати вагомими показниками прогресу, досягнутого у створенні злагоди та взаєморозуміння у суспільстві. Культура розглядатиметься як головний засіб розвитку демократичного врядування на всіх рівнях державного управління та життєдіяльності суспільства.

Політичні та економічні зміни відбуваються, як правило, швидше, ніж культурні, стосовно змін у способах та моделях поведінки осіб, груп та націй, що потребують тривалішого часу і всебічного підходу. А тому демократичне врядування можна роз-

винути тільки тоді, коли всі потенційні партнери - держава, освітні інститути, бізнесові структури, міжурядові та неурядові організації, усі інтелектуали, насамперед освітяни, журналісти, громадські діячі та актори об'єднують у межах громадянського суспільства свої зусилля і створюють національне та світове об'єднання на підтримку культури та демократичного врядування.

1.4. Філософія серця як світоглядно-методологічна основа української моделі демократії

На сучасному етапі державотворення вкрай актуальним є вирішення завдання запровадження демократичного врядування, тобто демократичної системи публічної влади та адекватного їй механізму реалізації - державного управління та місцевого самоврядування. Якщо попередній етап формування та розвитку української державності характеризувався переважно демонтажем залишків старої радянської системи, а також стихійними експериментами з "демократизації державного управління" (згадаймо хоча б невдалі спроби здійснення адміністративної, адміністративно-територіальної і політичної реформ, реформи місцевого самоврядування, заклики щодо розбудови громадянського суспільства тощо), то сьогодні вже не терпить ні "руйнівної критики" того, що і так вже само віджило, ні декларативних "протоколів" про найкращі наміри. Воно вимагає позитивного самовизначення і конструктивного підходу до розв'язання складних проблем подальшого успішного, дійсно демократичного і конкурентоспроможного розвитку нашої держави.

У контексті теми запропонованого дослідження закономірно виникає питання: яку модель демократії як народного виявлення слід обрати і якою мірою вона має і може враховувати національні традиції? Питання не просте, оскільки попередній небагатий пост-радянський досвід запровадження демократії в Україні виявив реальну проблемну ситуацію: з одного боку, неможливість механічного, некритичного запозичення будь-якого іноземного досвіду демократії, оскільки він є органічною складовою культури і традицій іншого народу, з другого боку, труднощі в реалізації вимоги опиратися на власні історичні традиції, оскільки ця вимога не може бути повною мірою здійснена внаслідок нерозвиненості - через різні історичні причини - самих цих традицій. Дійсно, з огляду на багату, унікальну і самобутню культуру українського народу ми

маємо досить скромний історичний досвід розбудови саме української державності.

Становище ускладнюється також і тим, що в епоху посилення інтеграційних і глобалізаційних процесів одночасно із зростанням зворотних тенденцій нової регіоналізації (не стільки територіальної, скільки культурної, ресурсної тощо) відбуваються "тектонічні зрушення" і в самих основах традиційних культур, особливо в межах національно-державних утворень. За цих умов, як це не дивно звучить, переваги та кращі історичні перспективи розвитку мають не ті держави, народи і культури, за спинами яких - "могутні вікові традиції", а саме ті спільноти, які не обтяжені цими традиціями і мають більше шансів для швидкої адаптації до нових історичних умов і відповідної самозміни.

Як вийти з вказаної проблемної ситуації і яке може бути оптимальне рішення?

Не претендуючи на остаточне розв'язання цієї проблеми (це не під силу одному авторові й навіть колективу дослідників, оскільки це також і практичне завдання), спробуємо відповісти на другу частину запитання: як в умовах нерозвиненості традицій демократичного врядування в історії України можна вирішити завдання створення такої моделі демократії, принаймні, хоча б гіпотетично, яка б мала право отримати статус національної, не будучи при цьому архаїчною?

Умовою можливості позитивної відповіді на це запитання є припущення, що за будь-якою традицією, незалежно від її національного характеру чи ступеня усталеності має стояти якась реальність (видима чи не видима емпірично, безпосередньо, чуттєво), що її породжує, проявляється в ній.

Дійсно, в історії культурології особливо так званого "ідеалістичного спрямування" ми знаходимо підтвердження даному припущенню і подальший виклад, сподіваємось, підтвердить це. Реальність, про яку йдеться, отримала різні назви - "дух народу", "національна самосвідомість", "національний характер", "ідея культури", "ментальність", "система цінностей", насамкінець, "національна ідея". Незважаючи на термінологічне розмаїття, семантичні розбіжності та лінгвістичні тонкощі інтерпретації, очевидним є два суттєвих моменти. По-перше, ці поняття фіксують особливість, унікальність і неповторність об'єкта визначення. По-друге, вони відображають духовну сутність та універсальну природу цього особливого об'єкта, єдність одиничного і всезагального.

Термін "універсальність" означає: те, що характерне для всіх (загальне); всеосяжне та різнобічне; багатофункціональне (те, що має різноманітне призначення).

З огляду на зазначене вище, кожна культура є водночас унікальною та універсальною, самодостатньою і завершеною (принаймні "в собі", потенційно, якщо й не актуально, у дійсності), має свої "душу" і "тіло", тобто є певним "організмом". Сукупність таких організмів у їх життєдіяльності та взаємодії утворює "розмаїття всезагального" (на відміну від абстрактної totoжності, однаковості). Інакше кажучи, це різні, відносно самостійні форми прояву єдиної людської, земної цивілізації, що теж (за аналогією) має свій "дух", або "душу" (різниця термінів тут не суттєва) і "тіло" ("рукотворна" і "нерукотворна" природа).

Духовне начало земної цивілізації в історії релігії отримало назву "Бог", у сучасних природничих науках і в натурфілософії - "ноосфера", "інформаційно-енергетичне поле землі" тощо, в історичних та гуманітарних дослідженнях вживають терміни: "дух часу", "дух епохи", "історична доля", "історична місія", "виклик історії", "поза -, над -, або загальноісторична реальність" (закони історії, догмати віри, норми моралі тощо).

У понятті духовного фіксується активне, творче, животворне, вище і непідвладне часу начало буття. Воно хоча і перебуває у часі та проявляє себе у ньому (а можливо, і певним чином породжує сам час, або, принаймні, виливає на нього), але має не часові (і, можливо, не просторові чи позапросторові) виміри. Це, між іншим, означає, що якщо наука може вивчати лише те, що існує у просторі й часі та (або) має просторово-часові виміри (як слушно зауважував М.Бердяєв, "наука перебуває в полоні світової даності"), то вона здатна пізнавати лише феномени та епіфеномени духу, а не сам дух. Інакше кажучи, якщо дух не пізнаваний, то наука про дух неможлива. Звідси також випливає, що вчений, якщо він достатньо послідовний і не знає меж застосування науки і наукових методів аналізу, має схильність і навіть повинен (як професіонал) не вірити ні в Бога, ні в чорта, ні в потойбічний світ, ні в "трансцендентну" (І.Кант) реальність.

Слава Богу, що він створив людину за образом і подобою своєю, запалив її душу божою іскрою і наділив здібностями не тільки пізнавати, а й відчувати і знати усім серцем людським. Дух знає себе як безпосередню очевидність, що не потребує якихось

доказів чи обґрунтувань. Дух пізнає (взнає) свої творіння, знімаючи з них будь-які маски і нашарування брехні, ілюзій та міфів.

Органом і універсальною духовною сутнісною силою, яка здатна це робити, є людське серце. Саме серце є животворне начало людського буття, надає йому сенсу, високих прагнень і помислів, мудрості й творчого натхнення. Серце піднімає очі людські від справ земних до зірок небесних, проникає в таїнства всесвіту і найтаємніші закутки людської душі, дарує людям найвищі радощі та насолоду життя - переживання любові, істини, добра і краси.

Серце "запускає" в роботу "машину" розуму, почуттів і волі. Дас їм санкцію на роботу, надихає їх, виносить остаточний вердикт продуктам їхньої діяльності.

У вирішенні питання про можливість пізнання духу і духовних явищ саме серце підказує нам, що розум має поступитися вірі, науковий метод - одкровенню і що тільки в союзі і довірливому партнерстві наука і релігія можуть вирішити цю справу, а вирішивши - подолати вікову ворожнечу між ними. Душа через серце визнає себе в розумі і пізнає себе також і через розум. Розум, у свою чергу, перестане бути раціональним, інструментальним та "холодним", а стане мудрим - людським і ноосферним, людяним і божественним.

Роздуми, наведені вище, крім самостійного значення, мають також методологічне і прикладне. Без них, як нам уявляється, неможливо було б довести спроможність віднайти ті сторони або характерні риси культури, які зумовлюють можливість пояснення будь-яких інших її феноменів - у даному разі - національної моделі демократії, - навіть якщо відсутні, чи недорозвинені певні опосередковуючі ланки. У контексті нашого дослідження - це недостатній розвиток традицій демократичного врядування в історії України.

Крім того, необхідно було віднайти той відповідний пункт аналізу чи філософсько-світоглядну основу, яка б уможливила розв'язання цієї проблеми.

У нашому випадку - це філософія серця - перлина і "вершина айсберга" української національної культури, її гордість, краса, невмируща слава, яскрава особливість, що надає Україні власного "культурного обличчя" і суттєво відрізняє її від культур інших народів Європи і світу в цілому.

На жаль, у наш прагматичний час і нестійкий етап розвитку, коли люди більше опікуються "земним", а не "небесним", приват-

ним, а не громадським, утилітарним, а не духовним, коли інтегративні процеси дезінтегрують, нівелюють традиційні, усталені віками культури, вірування і зачіпають самі їх основи, - у наш час, здається, не до "перлин", не до "філософій". Але так лише здається. Саме у кризових станах і перехідних періодах зароджується нове. І тільки від нас залежить, яким буде це нове: "своїм", "оновленим", давно знайомим і рідним, чи "чужим", ворожим, "не від світу цього" - людського і Божого.

Отже, проблема актуалізації і збереження кращих культурно-історичних надбань не знімається, а, навпаки, загострюється.

У подальшому викладі теми запропонованого дослідження як на емпіричну його базу ми опиралися на роботи з історії української філософії наших колег з Київського національного університету ім. Тараса Шевченка та Інституту філософії АН України, зокрема І.Бичка, А.Бичко, В.Нічик, І.Огородника, М.Поповича, М.Русина, Я.Стратій, М.Тарасенка, А.Тихолаза та ін. [226].

В історії української філософії основні ідеї філософії серця були започатковані видатним "мандрівним філософом" Г.Сковородою на основі Біблії (Старого і Нового заповітів) [194]. У подальшому систематична розробка та розвиток цих ідей належать П.Юркевичу, професору Київської духовної академії, наступниці Києво-Могилянської академії [239], та його учневі В.Соловійову, професору Московського університету. Ідеї філософії серця справили значний вплив на творчість Т.Шевченка, Л.Українки, М.Кцюбинського, І.Франка, С.Булгакова, М.Бердяєва та ін.

Можна з впевненістю сказати, що філософія серця є вершиною української духовної традиції в філософії, поезії, літературі, пісенній культурі та в культурі в цілому на відміну від крайнощів західноєвропейського раціоналізму та ірраціоналізму. Багато з ідей філософії серця, зокрема погляд на серце як особливу духовну сутнісну силу, що є осередком духовного і тілесного життя людини, що безпосередньо пов'язує людину зі світом і продукує смислові параметри її існування, набагато випередили свій час і заново переосмислюються як екзистенціалізм, так і сучасною течією, що отримала назву "онтологічний поворот" у західноєвропейській філософії.

Філософія серця спрямована як проти класичного, переважно ідеалістичного раціоналізму, який зводив дух до мислення, так і проти вульгарного матеріалізму, який ототожнював дух з фізіологічними чи психічними його проявами.

В узагальненому вигляді філософія серця зводиться до таких основних положень.

1. Серце є "осереддя всього тілесного й духовного життя людини, як найістотніший орган і щонайближче містилице всіх сил, функцій, рухів, бажань, почувань і думок людини з усіма їхніми напрямками й відтінками" [239, с. 73].

2. Серце є хранителем, джерелом і "витоками життя: над усе, що лише стережеться, серце своє стережи, бо з нього походить життя" [239, с. 77-78].

3. Розум "є вершина, а не коріння духовного життя" [239, с. 95], це "упорядник" і "правитель", "цар", що володіє тілом, "не тіло носить голову, а голова тіло, яким вона керує" [86, с. 79]. Але при цьому розум - у голові, а дух - в організмі в цілому. Осереддям розуму, почуттів, волі і самого духу є серце. Розум - "володарююча частина душі" [255, с. 111].

4. "Серце може виражати, виявляти й розуміти цілком своєрідно такі душевні стани, які за своєю ніжністю, переважною духовністю й життєвістю неприступні для відстороненого знання розуму" [239, с. 93].

5. "Поняття й виразне життя розуму, позаяк воно стає нашим душевним станом, а не лишається абстрактним образом зовнішніх предметів, відкривається або дає себе відчувати й помічати не в голові, а в серці цієї глибини воно має сягнути, щоб стати діяльною силою й рушієм нашого духовного життя" [239, с. 93].

6. "Серце не переносить раз і назавжди весь свій духовний зміст у ці душевні форми; в його глибинності, неприступній аналізові, завжди залишається джерело нового життя, нових порухів і прагнень, які сягають поза межі кінцевих форм душі й роблять її придатною для вічності [239, с. 99].

7. Людина "не зникає у роді, а має власне особисте існування у часі й у вічності. Тому людина ніколи не може бути пасивним вираженням або органом загального родового життя душі. Наші слова, думки й справи народжуються не із загальної родової сутності людської душі, а з нашого окремо розвиненого, своєрідно відособленого душевного життя; лише з цієї причини вони є нашою особистою провиною або нашою особистою заслугою, яку ми ні з ким не поділяємо" [239, с. 97].

8. "Християнське одкровення каже нам, що любов є джерело всіх істинно й непідробно моральних учинків...

Ми покликані чинити добро вільно...

Серце людини любить добро й вабить до нього, як око любить споглядати прекрасне видовище й залюбки спинається на ньому...

Моральнісні вчинки можливі для людини, позаяк вона є вільною" [239, с. 104-105].

9. "Моральна вартість учинку визначається лише мірою вільної любові серця до добра, задля якого він учиняється; решта й, чим зумовлюється ще понад те, такий вчинок, а саме майстерність або вміння, яке передбачає зрілість і досвідченість, - глибоке й правильне міркування, яке доводить наявність розвинутого розуму, - все це поціновується в учинку як фізична міць духу, яка без благодаті любові здатна втілюватися у найнегідніших діях" [239, с. 107].

10. "Основа релігійної свідомості людського роду полягає у серці людини і релігія не є щось стороннє для її духовної природи, вона утверджується на природному ґрунті. Правду кажуть, що одкровення повідомляє людині істини, неприступні для її розуму, але така сама правда й те, що людина не є тварина, яка лише навчається Богом; сама душа має в собі зачатки й нахили до цього надзвичайного навчання" [239, с. 103].

11. "Мірою того, як у серці людини вичерпується олива любові, каганець згасає і моральнісні принципи та ідеї тьмяніють і зрештою зникають із свідомості. Це відношення між каганцем і оливою - між головою й серцем - є найзвичайніше явище у моральнісній історії людства" [239, с. 112].

12. Вчення про серце, на думку П.Юркевича, має стати основою практичної філософії, виховання, встановити "гармонійне відношення між знанням та вірою" [239, с. 144].

Як і Г.Сковорода, Памфіл Юркевич розглядає серце як орган безпосереднього, живого, особистого та особистісного зв'язку і єднання людини з Богом - через Ісуса Христа, - з природою та іншими людьми. Але для цього людина має пізнати саму себе, виявити свою божественну сутність і особисте покликання обрати споріднену сферу діяльності, життя в мирі й злагоді як з іншими людьми, так і з власною совістю.

Вчення про серце вказує на християнський, онтологічний та "кордоцентристський" (І.Бичко) характер української культури та її філософсько-світоглядних орієнтацій. Проте у формуванні традицій і ментальності народу беруть участь природні умови, конк-

ретно-історичні соціальні, економічні, політичні чинники, відносини з іншими державами, культурне оточення тощо.

На думку Д.Чижевського, на формування і розвиток української культури вирішальний вплив справили: степ, князівська доба і бароко [226, с. 18-23]. Перший чинник обумовив землеробський характер української культури з її центральною соціальною фігурою-хліборобом (ті самі мотиви ми бачимо і в творчості В.Липинського, П.Куліша та ін.). Степ обумовив також широту натури, пісенність, єдність людини і природи, не тільки господарське, а й релігійне, навіть містичне ставлення селянина до землі та природи в цілому. (Особливо яскраво цей аспект відображено у творчості М.Гоголя). Князівська доба дає українцям християнську віру і писемність.

В Україні не було чітко визначеної епохи Відродження, як у Західній Європі, проте її відголоски знайшли свій прояв у захопленні українцями такої похідної від цієї епохи, як стиль бароко (особливо в мистецтві та архітектурі). Він обумовив схильність українців до декоративності, еkleктичності, показовості, широкого жесту, розмаху і ...психологічного авантюризму.

Серед інших психологічних рис Д.Чижевський виділяє емоційність і сентиментальність, естетизм і ліризм, індивідуалізм та прагнення волі (свободи), неспокій і рухливість, здатність до сприйняття нового. Українець, за Д.Чижевським, має певні психологічні симпатії до німців та італійців, політичні - до росіян.

Історик, публіцист і письменник, один із яскравих представників українського романтизму М.Костомаров (1817-1885) у праці "Дві руські народності" (мається на увазі українська і російська. - В. К.) доповнює психологічний портрет українця такими рисами: "розвитком особистої самоволі, свободою, невиразністю форм. ...До цього прилучилися ще непостійність, недостача виразної мети, рвучість руху, прямування до виробу чогось нового, й якесь руйнування недоробленого ще, все, що неминуче впливало з переваги особистості над громадськістю" (с. 317-318).

Миролюбність, ненасилля, аполітичність, "В українців не було вдачі насилувати, нівелювати, не було політики; не було холодного вирахування, не було твердості на шляху до визначеної собі мети" [83, с. 318].

Толерантність, але й нетерпимість у разі зневаги до себе. "Українець із обережності кривди не забуває, але він не мстивий. Ні католицький костел, ні жидівська синагога не видаються йому гидкими місцями; він не гидує їсти, пити і приятелювати не тільки

з католиком чи протестантом, але із Жидом, і з Татариним. Але нехай тільки він замітить, що чужовірний, або чужинець починає глумитися над його власними святощами, в нього ворожнеча спаляхує ще сильніше, ніж у Москаля" [83, с. 318].

Вірність релігії та церкви, неформальне до них ставлення. "Український народ ...лишився вірним до своєї церкви більш ніж Великоруси і він усе охоплював більш духа її ніж форму" [83, с. 318].

М. Драгоманов (1841-1895) у статті "Переднє слово" (до "Громади", 1878 р.) відмічає таку рису українців, як нелюбов до начальства, або "безначальство", як нормальний, природний стан вільних людей, що добровільно об'єднуються у громаду чи товариства. "Ціль та зветься безначальство: своя воля кожному й вільне громадство й товариство людей й товариств..." [83, с. 374].

Автор статті виступає за "безначальні порядки", проти попів, оскільки "попівство теж панство й начальство" [83, с. 374], за заміну віри наукою, яка полегшує роботу, але проти перетворення науки і просвіти в знаряддя панування. Проте наука тепер "тільки в руках панства, або доводить до панства вчених людей над невченими" [83, с. 374].

В Україні, на думку автора, мають панувати рівність і братерство, "земський вольний воєнний стан і виборний уряд", а не цар, бояри і "чиновний уряд" [87, с. 381]. Принципом об'єднання людей різних вірувань має стати "людськість" [83, с. 380].

Можна було б деталізувати зазначені положення і показати їх певні евристичні можливості для сьогодення. Проте наше завдання значно скромніше: спробуємо розкрити такі можливості для побудови найбільш вірогідної та органічної для української культури моделі демократії, використавши для цього елементи веберівської методології створення відповідного "ідеального типу" (у даному разі не бюрократії, а демократії).

Виходячи із наведених вище положень філософії серця та характеристики основних рис української культури та ментальності українця можна запропонувати модель демократії, яка мала б такі ознаки.

I. В економічній сфері:

- визнання приватної власності, особливо власності на землю як природно-історичного права селянства і основу його матеріальної незалежності;
- вільний ринок та вільні товариства незалежних суб'єктів господарювання;
- зміщення акценту на виробництво, а не споживання, розвиток внутрішнього ринку, всебічна підтримка вітчизняного ви-

робника, сільськогосподарського і промислового, а не тільки фінансового капіталу;

- сприяння інноваційному шляху розвитку економіки, перетворення науки на вирішальний фактор її розвитку, конкурентоспроможності, зміни характеру праці більшості населення.

- соціальна орієнтація економіки.

II. У соціальній сфері:

- соціальна рівність усіх станів суспільства, соціальна справедливність як основний принцип соціальної політики держави;

- державна та муніципальна підтримка літніх людей (пенсіонерів) та забезпечення молоді права на працевлаштування;

- розвиток системи професійного навчання, а також профорієнтації і профвідбору з метою задоволення як реальних економічних потреб суспільства, так і реалізації принципу "спорідненої праці" (Г.Сковорода);

- забезпечення фізичного і духовного здоров'я нації. Всебічний розвиток програм фізкультури і спорту, науки, освіти, охорони здоров'я;

- людиноцентристський характер суспільного розвитку, розвиток соціальних програм;

- створення умов для розвитку громадянського суспільства, громадських організацій, об'єднань і рухів, форм самоорганізації населення;

- дружні, неупереджені відносини із сусідніми народами і державами, водночас уміння захищати національну честь, гідність, інтереси;

- громадськість. Усебічний розвиток територіальних громад, місцевого самоврядування, депресивних регіонів;

- розроблення і впровадження національної програми подолання демографічної кризи в Україні.

III. У політичній сфері:

- республіканська форма правління, парламентаризм, "виборний, а не чиновний уряд" (М.Драгоманов);

- примат прямої демократії над делегованою;

- контроль з боку громадськості над діяльністю народних депутатів (виборних осіб), державних службовців і посадових осіб органів місцевого самоврядування ("чиновного люду");

- поділ публічної влади на законодавчу, судову, виконавчу, створення дієвих механізмів запобігання будь-якій узурпації влади;

- унітарний характер держави, що не виключає конфедерації (за народним волевиявленням, референдумом);

- забезпечення рівних політичних прав і можливостей волевиявлення як більшості, так і меншості (як "титulyного", так і інших ентосів та народностей);

- миролюбний і миротворчий характер зовнішньої і внутрішньої політики, обережність у використанні "порад", "рекомендацій", "допомоги" (особливо фінансової), "руки дружби" тощо з боку іноземних партнерів; історично це завжди оберталося утиском прав українського народу, руйнуванням його державотворчих устремлінь та моделей демократії;

- взаємна довіра влади і населення. Відкритість, прозорість, законність, справедливість, гласність у всіх державних і публічних справах;

- розвиток стратегічного планування і управління. Держава та інтелігенція ("совість нації") мають опікуватись майбутнім свого народу.

IV. У галузі культурної політики:

- всебічний розвиток національної культури, її пропаганда, виховання підростаючого покоління на її кращих зразках, подолання "комплексу меншовартості";

- формування високої моральності, патріотизму. Запобігання зловживанням службовим становищем, хабарництва та корупції;

- толерантність, релігійна, політична, расова та інша неупередженість у світогляді та відносинах;

- оптимізація взаємодії держави і церкви, забезпечення рівних прав різним конфесіям і релігійним громадам;

- розроблення та впровадження державної програми модернізації національної культури в умовах глобалізації.

Реалізація зазначених положень потребує розроблення конкретних планів заходів міністерств, відомств, громадських організацій, органів місцевого самоврядування, і головне, результативних цілеспрямованих практичних кроків.

1.5. Аналіз ціннісної системи українського суспільства

Як для людини, так і для суспільства та держави існують універсальні явища й цінності, які завжди потрібні й у які укладені реалії життя [6]. На відміну від громадянського суспільства,

де скільки людей та їхніх об'єднань, стільки й інтересів та способів їхнього подання, для створення й підтримки державності важливим є момент загального (або інтегрованого) інтересу й волі більшості громадян [192].

У процесі державотворення пріоритетну роль мають відігравати національні інтереси, оскільки вони не лише формують напрям і стратегію розвитку, а й згуртовують спільноту навколо певних центральних ідей. З такої точки зору національні інтереси виступають фундаментальними цінностями нації.

Український національний інтерес згідно з офіційним визначенням національних інтересів, поданим у Законі "Про національну безпеку України" та Концепції національної безпеки України [166; 99], формулюється саме в термінах цінностей, що є дуже важливим у дослідженні національних інтересів. У Концепції національної безпеки України національні інтереси визначені як "фундаментальні цінності та прагнення українського народу, його потреби в гідних умовах життєдіяльності" [99].

Початок теоретичній розробці проблеми цінностей у вітчизняній літературі було покладено в середині 60-х рр. Серед російських і українських дослідників, які зробили вагомий внесок у розвиток цього напрямку, слід відзначити С.Анісімова, В.Бакірова, О.Богомолова, О.Дробницького, М.Здравомислова, М.Кагана, М.Лапіна, Д.Леонтьєва, І.Нарського, В.Оссовського, І.Попову, В.Саламатова, В.Тугарінова та ін. Характерною особливістю розвитку аксіології в Україні є звернення до істотних фундаментальних цінностей суспільства, що відображено в працях В.Андрущенка, Г.Горак, В.Горського, С.Кримського, В.Малахова, М.Михальченка, І.Надольного, М.Мокляка, В.Огнев'юка, В.Пазенка, А.Ручки та ін.

Американський соціолог Т.Парсонс (1902-1979) визначав суспільство як систему відносин між людьми, які засновані на нормах і цінностях, що утворюють культуру. Головна теза Т.Парсонса полягає в тому, що суспільство являє собою складну систему соціальних елементів (груп, інститутів, індивідів), які перебувають у стані активної взаємодії, спрямовуваної системами цінностей, що мають апріорне походження. При цьому система для Т.Парсонса - це будь-який стійкий комплекс повторюваних і взаємопов'язаних соціальних дій. Потреби особистості виступають змінними в соціальній системі [156].

Т.Парсонс вважав, що джерела соціального саморуху потрібно шукати у позаекономічних факторах, домінуючим серед

яких є мораль. Саме система моральних цінностей, що поділяється людьми, дає змогу інтегруватись їм у суспільство, яке на наступному етапі виявляється представленим у взаємодії соціальних інститутів [156; 217].

Потреби та інтереси - основа формування цінностей [240]. У свою чергу, національні цінності часто є базою для формування і визначення загальнонаціональних інтересів і потреб. Г.Ситник зазначає, що національні інтереси є, певною мірою, відображенням національних цінностей [192].

Для забезпечення духовної цілісності суспільства необхідна ціннісна інтерпретація політичних, економічних та інших проблем державного будівництва. Нові ціннісні норми й орієнтації в українському суспільстві формуються виходячи із тих цілей і завдань, які стоять перед ним і є відображенням суспільних потреб [204, с. 359]. Цінність, на думку Н.Юхименка, виступає узагальнюючим поняттям для ідеї чи ідеалу, певною моральною нормою [240].

Операціоналізація поняття національного інтересу вимагає передусім ціннісної його інтерпретації, тобто з'ясування і врахування ціннісних уявлень і інтерпретацій, що панують в українському суспільстві [192].

Питання про цінності стає особливо актуальним у період трансформації суспільства, оскільки за цих умов людство не відпрацьовує звичайні стереотипи, традиції і норми, і виникає необхідність у їх філософському осмисленні. Нехтування національними цінностями у суспільстві, що трансформується, насамперед, пов'язано із загальною економічною і соціальною кризою країни, посиленням групових інтересів, що найчастіше прикриваються національними мотивами [203].

Ю.Сурмін підкреслює, що зміні ціннісного змісту суспільного життя приділяється невинновдано мало уваги як теоретиками, так і практиками. Цінності являють собою широкі принципи, що лежать в основі переконань, визначених тверджень, які люди вважають істинними. Для українського суспільства властиві значні масштаби традиційних цінностей, повільно відбувається їх оновлення, спостерігається конфлікт цінностей [204].

У відображенні і обґрунтуванні ціннісних орієнтацій державного управління полягає ідеологічна функція науки державного управління [11, с. 17]. На думку М.Шелера, одним із найважливіших критеріїв "цінності" є довговічність [231]. Також поняття "цінності" передбачає їх загальність [203].

Н.Юхименко зазначає, що сьогодні у соціальній філософії простежуються дві визначені позиції щодо проблеми цінностей. Перша визначає цінності як *об'єктивні властивості речей*, закладені в їхній особистій природі; друга обмежує *сферу цінностей виключно суспільною свідомістю*. З позиції другої точки зору цінність виступає певним родом людської думки. Цінність виникає тоді, коли предмет чи явище має реальний інтерес для людини, визначає цілі її діяльності, підштовхує її до певних дій. А це означає, що визначення цінності потребує введення у дефініцію такої ознаки, як суб'єктивне визнання предмета цінністю [240].

Л.Лясота та Н.Юхименко пропонують визначення і розуміння цінностей як категорій специфічної форми взаємодії суб'єкта та об'єкта з приводу задоволення його потреб та інтересів. Людина встановлює з природним середовищем суб'єктивні відносини, які в поєднанні з практичними і пізнавальними мають також ціннісний аспект. Цінності (ціннісні орієнтації) можна визначити як елементи структури суспільної свідомості, сформовані в результаті історичного, культурного та духовного існування і розвитку, що дають змогу диференційовано сприймати процеси, предмети і явища, відокремлювати важливе (істотне для даної людини, спільноти) від неважливого (неістотного) через сприйняття/несприйняття певних цінностей, що усвідомлюються як рамка (горизонт) можливих значень і основоположних цілей життя, а також ті, що визначають прийнятні засоби їх реалізації [128; 240].

На думку Л.Лясоти, серед представлених у літературі найбільш плідним є тлумачення цінностей як ідеалів. Згідно з цим підходом потреби, інтереси і цінності утворюють певну послідовність відносин, у якій відбивається ступінь віддаленості спонукальних сил дії від економічних підстав суспільного життя. Існуючі в даному соціумі інтереси отримують своє завершення і функціонують як мотиви діяльності через певні форми символізації, за допомогою системи соціальних цінностей [128].

Ряд авторів тлумачить цінність вкрай широко, як будь-яке відношення значущості і як практичне відношення, обумовлене будь-якою активністю і зацікавленістю, що створює можливість підвести під це поняття ледве не всі явища і предмети духовного і матеріального життя. Незважаючи на існуючі розбіжності в репрезентаціях ціннісного феномену, найбільш поширеним в аксіології є визначення цінностей як об'єктивної значущості певних

явищ реальності, що зумовлена потребами та інтересами соціального суб'єкта.

Систему цінностей визначають як результат духовної роботи суспільства, а також як діючу сторону суспільної свідомості, взятої в єдності всіх її форм. Вона певним чином пронизує всі форми суспільної свідомості, об'єднуючи певні інтереси різними ідейними, моральними та естетичними засобами, і стає важливим джерелом безпосередніх мотивів поведінки, стимулів людської діяльності. Продуктивна система цінностей сприяє самореалізації як окремої людини, так і держави, нації [240]. Наявність стійких ціннісних орієнтацій характеризує зрілість соціального суб'єкта й забезпечує його стійкість і стабільність [201].

Ціннісна система суспільства, за визначенням А.Здравомислова, становить світ його культури в широкому розумінні слова. Розглядаючи національну культуру, можна визначити її як синтез національно-особливого, і загальнолюдського, переробленого й освоєного національним. Звідси спостерігаються два види розвитку кожної національної культури: по-перше, як неповторної, унікальної за формою, і, по-друге, як частини світової культури, що усвідомлює і виявляє себе в ній. Але в обох випадках вона містить і виражає в тій чи іншій формі загальнолюдський початок. Кожна з культур іде своїм оригінальним і своєрідною шляхом, але - до загальнолюдських цінностей [38, с. 214].

Л.Лясота підкреслює, що цінності та ідеали являють собою глибинні шари культури даного суспільства, органічний результат його історичного розвитку. Відсутність у суспільстві адекватної системи політичних ідеалів і цінностей, які поділяються всіма громадянами, неможливо компенсувати прямолінійним копіюванням класичних моделей цінностей західних політичних систем. Механічне запровадження їх неминуче викликатиме реакцію відторгнення [128].

Цінності, за визначенням В.Стець, виступають мотиваційним ядром і рушійною силою структури особистості, що визначає її спрямованість, вищий рівень саморегуляції та самоорганізації поведінки як окремої особи, так і суспільної системи. Основною функцією цінностей і ціннісних орієнтацій є регулятивна функція - регулювання суспільних відносин та поведінки окремої особи в тих чи інших соціальних умовах [201]. Виконуючи регулятивну функцію в житті суспільства, цінності виступають соціально важливими орієнтирами життєдіяльності соціальних суб'єктів (індивідів, груп, спільнот), важливим чинником зміцнення нації.

Важливою функцією цінностей є прогностична, оскільки на їх основі здійснюється формулювання національної ідеї, національних інтересів, національної ідеології, вироблення політичних програм, стратегій розвитку. Отже, цінності регулюють не тільки нинішній стан соціального суб'єкта, але й майбутній його стан, тобто виступають не лише регулятором теперішньої поведінки, а й основою для постановки цілей, завдань, ідеалів. Цінності, формуючи уявлення бажаного майбутнього, мобілізують життєві сили, ресурси й спроможність реалізувати визначені цілі. Отже, можна виокремити також мотиваційну та мобілізуючу функції цінностей.

Н.Юхименко зазначає, що цінності виконують роль повсякденних орієнтирів у предметній і соціальній діяльності, де явищам дається оцінка, схвальна чи осудна, вимагаючи їх виконання чи усунення, а також орієнтують соціального суб'єкта у визначенні прийнятних і бажаних цілей та засобів; виступають основою прийняття рішень, вносять стійкість у поведінку особистості і суспільне життя. Цінності, опосередковані правом і включені в ціннісно-нормативну систему суспільства і ціннісно-моральну систему особи, є джерелом норм. Практична поведінка людини залежить від того, яким цінностям вона надає перевагу і "присвоює" з усієї множини існуючих у суспільній свідомості і яке місце посідає та чи інша цінність у її ієрархії цінностей [240]. Цінності слугують критеріями оцінки навколишньої дійсності: крізь призму системи цінностей "фільтрується" вся інформація, що сприймається особою. Таким чином, вони створюють для людини упорядковану, стабільну й значущу картину світу.

Отже, цінності виконують важливі функції в суспільстві, серед яких можна виокремити регулюючу, прогностичну, оцінну, мотиваційну, мобілізуючу, орієнтаційну, консолідуючу (інтегративну). В.Горлинський [46] також вказує на такі функції ціннісної системи, що відповідають стану безпеки суспільства: стабілізуюча, соціально-захисна, культурозберігаюча і культуротворча, коригуюча, адаптаційна, соціалізуюча, сенсоутворююча.

Л.Лясота виокремлює також контрольну (цінності - основа вироблення стандартів оцінки політичної дії та її результатів), директивну (цінності сприяють формуванню цілісної системи політичних цілей) та інструментальну (визначення політичних благ і механізму їх досягнення) функції політичних цінностей [128].

У структурі цінностей варто виокремити *національний і загальноцивілізаційний аспекти*.

Українські національні цінності згідно з Глосарієм теорії безпеки визначаються як конкретно-історичні суспільні відносини й переконання, матеріальні, інтелектуальні та духовні об'єкти і здобутки українського суспільства (народу), що мають загально-важливе конструктивне значення для його безпечного, стабільного і прогресивного функціонування й розвитку; визначені через усвідомлення об'єктивних історичних законів розвитку української нації [40].

Національні цінності формуються в процесі історичного розвитку нації, розвитку її матеріальної та духовної культури у визначеному економічному і геополітичному середовищі під впливом наявних політичних та економічних відносин і національних традицій. Загальноцивілізаційні або загальнолюдські цінності ще називають "вищими" або "вічними". Вони є беззаперечними і загальноновизнаними.

О.Сук, аналізуючи загальнолюдські та національні цінності в трансформаційних процесах, доходить висновку, що вказані цінності перебувають у нерозривній єдності, взаємодоповнюючи і збагачуючи одне одного. Система цінностей є історичною, у кожен конкретну епоху вона збагачується аксіологічними орієнтирами, що відповідають духу часу [203].

В.Карпенко з цього приводу зазначає, що досвід Європи, а також деяких пострадянських країн, свідчить, що курс на забезпечення національних інтересів, коли сама держава стала ідентифікуватися з нацією, а цивілізація - з національною цивілізацією, у поєднанні із загальнолюдськими цінностями та правами людини, є найперспективнішим [86].

На думку Г.Ситника, національні цінності охоплюють цінності держави, цінності суспільства і цінності індивіда, а також включають природні й соціальні цінності [192]. Виокремлюють також політичні цінності (цінності державного управління, влади, еліти, політичних сил) і суспільні цінності (цінності громадянського суспільства, груп, колективів, окремих індивідів і суспільства загалом). В ідеалі ці дві групи цінностей мають збігатися. Однак на практиці це буває досить рідко. Вітчизняні дослідники і вчені відзначають наявність значних розбіжностей в ціннісній системі українського суспільства, а також системах цінностей українського суспільства і української влади (еліти), що можна вважати показником роз'єднаності (неконсолідованості) українського суспільства і неузгодженості роботи влади і суспільних очікувань.

Цінності можна класифікувати за різними характеристиками, а саме за:

- *укоріненістю в предметному світі*: матеріальні і нематеріальні;
- *ступенем новизни*: інноваційні і традиційні;
- *масштабністю*: індивідуальні, групові, національні, загальноцивілізаційні.

З точки зору галузевого підходу можна виокремити економічні, соціальні, політичні, екологічні та інші цінності.

Г.Ситник вказує на важливість безпеки, яка в державному управлінні виступає як цінність [192, с. 14]. Ґрунтуючись на поглядах Р.Перрі, згідно з якими цінність визначається через "відповідний інтерес", на підставі об'єктивної зацікавленості людини, суспільства, нації в безпеці, цей феномен можна віднести до загальнолюдських, національних і загальноцивілізаційних цінностей. Іншою важливою ознакою характеристики чинника безпеки як цінності є збереження її значущості упродовж усієї історії людства. Безпека є універсальною цінністю. Підґрунтям для цього висновку є, по-перше, існування чинника як норми, цінності й ідеалу; по-друге, вона стосується всіх сфер життєдіяльності суспільства й усіх соціальних утворень та спільнот; по-третє, має життєво важливе значення в кожному сегменті соціального простору-часу [46].

В.Горлинський пропонує розглядати культуру соціуму як систему цінностей, механізм самоорганізації безпеки. На його думку, механізм самоорганізації безпеки суспільства доцільно розглядати як такий, що має чотири рівні, елементи яких тісно пов'язані між собою системою соціокультурних зв'язків. Він виокремлює наступні рівні механізму нормативної ціннісної самоорганізації безпеки суспільства, що є логічною схемою ціннісної орієнтації особистості в суспільстві.

Соціокультурний рівень відображає соціальні традиції та соціальні інститути і становить "генетичний код" нації.

Ідейно-теоретична площина включає знання про соціально вагомі явища у вигляді теоретичних принципів, теорій, концепцій, термінів та категорій у певних формах суспільної свідомості.

На *соціально-психологічному* рівні ідеали, цінності й норми набувають характеру переконань, особистих, групових і соціальних інтересів та соціально-психологічних настанов на їх досягнення. На думку В.Горлинського, переконання в єдності з інтере-

сами та потребами є головними мотивами вчинків людини. Вони забезпечують спрямованість особистості.

На *соціально-діяльнісному* рівні відбувається реалізація норм ціннісних установок та ідеалів як цілей у житті особи чи суспільства.

У цій площині цінності набувають характеру джерела нормативної і сенсоутворюючої основи життєдіяльності, у поєднанні з іншими чинниками формують стійку лінію поведінки, створюють безпечні спосіб і стиль життя, сприяють сталому розвитку суспільства [46].

Н.Нижник, О.Машков, В.Селіванов та інші дослідники зазначають, що на сучасному етапі в Україні система державного управління зазнає зміни ціннісних орієнтацій, пов'язаних з утвердженням "людиноцентристської" ідеології на зміну етатистської та державоцентристської, посиленням соціальної спрямованості державного управління [148]. Згідно з Конституцією України "...Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави" [98, с. 3]. У розд. II Конституції України "Права, свободи та обов'язки людини і громадянина" визнана і гарантована цінність людини, обов'язок держави бачити людину, поважати, цінувати її, забезпечувати права і свободи, основні з яких невідчужувані та належать кожній людині від народження [98].

Д.Видрін вважає, що існують ідеї, які лишаються вічними цінностями і, відповідно, вічними духовними і політичними гаслами. До таких неперехідних цінностей належать ідеї свободи, незалежності, справедливості тощо. Однак для використання кожну ідею потрібно деталізувати, наповнювати все новим змістом. На його думку, таким наповненням ідеї незалежності могло б слугувати сполучення незалежності держави і незалежності особи в поєднанні з механізмом, що поєднує ці дві важливі незалежності. "Ми зупинились на незалежності в державній проекції і зовсім забули про свободу і незалежність окремої суверенної особи. Тому я абсолютно впевнений (переконаний), що ми зможемо зробити ривок уперед, тільки об'єднавши перше і друге", - зазначає політолог [34].

Однією із сутнісних характеристик правової і соціальної держави є побудова відносин особи і держави на засадах ***взаємної відповідальності***: держави перед громадянином і громадянина перед державою. Наразі не можна стверджувати, що особа завжди несе таку відповідальність. Те ж саме можна сказати, коли ми говоримо про відповідальність держави, органів державної влади

перед громадянином [11, с. 9-10]. Ю.Сурмін наголошує, що Україна залишається країною з високим рівнем недовіри людей один до одного, громадян до різних гілок державної влади [206].

Слід також розглянути політичні цінності. Владні відносини завжди включають в себе певну систему прийнятих у суспільстві цінностей (ціннісних орієнтацій), які дають змогу оцінювати вчинки інших і визначають принципи соціальної ієрархії та основи суспільного життя [201]. Ніякі зовнішні обставини чи статусні зобов'язання урядовців не спроможні так впливати на рішення, які вони приймають, як власні внутрішні переконання й цінності, уявлення про те, що припустимо і що неприпустимо [99].

Л.Лясота тлумачить поняття "політичні цінності" як таке, що стосується належного (бажаного) стану речей на відміну від дійсного і підкреслює, що під політичними цінностями слід розуміти як політичні ідеали, так і політичні норми - узаконені встановлення, обов'язкові для дотримання в політичній діяльності. Політичні цінності, на думку Л.Лясоти, є узагальненими уявленнями, що постають як політичні ідеали, засадничі принципи політичного мислення і є ідеальними критеріями оцінки і орієнтації суб'єктів у політичній діяльності [128].

Тому політичні цінності класифікують також за ідеологічною спрямованістю: демократичні, ліберальні, консервативні тощо.

Ю.Сурмін робить акцент на важливості **цілісності, демократизму, єдності, системності, відкритості як визначальних цінностях державної влади** та необхідності розвитку **суспільного самоуправління**.

Влада має бути систематичною, регулярною, не повинна створювати пустоти, що заповнюється анархією. Відкритість влади відіграє теж важливу роль. Особливо актуальною вона стає при переході від авторитарного до демократичного режиму правління. Сприяння відкритості влади є одним з основних напрямів політичної реформи. Відкритість забезпечується системою зв'язку з громадськістю, прозорістю діяльності для суспільства і ЗМІ. Ускладнення суспільства призводить до того, що офіційна державна влада не в змозі здійснювати весь спектр владних повноважень, тому змушена делегувати свої повноваження населенню, що сприяє розвитку самоврядування. За висловом Ю.Сурміна, сучасна влада тримається на трьох китах: **системності, відкритості і самоуправлінні** [204].

На думку В.Козакова, сучасний стан ціннісної системи характеризується зневажливим ставленням до права (як до провідної

управлінської та суспільної цінності) вітчизняної еліти й основної маси суспільства й постійною наявністю подвійних стандартів відповідальності, які привчили керівників різного рівня до уникнення будь-якої реальної відповідальності перед суспільством [95].

Як підкреслює В.Стець, глибинний інтерес сьогодишньої еліти полягає в тому, щоб на основі стійкого розвитку створити умови для трансляції цінностей вільної (політично), ринкової (економічно), конкурентоспроможної (економічно) України [201].

Виходячи з проведеного аналізу можна зробити наступні висновки: ознаками цінностей є загальність і довговічність. Основними цінностями (важливими, бажаними характеристиками) сучасної влади є демократичність, цілісність, єдність, системність, відкритість, суспільне самоуправління.

Існує залежність і взаємоперехід між категоріями потреб, інтересів і цінностей, оскільки цінності є ідеальним відображенням матеріальних потреб, а інтереси - перехідною і об'єднуючою ланкою цих двох сфер.

Серед функцій, які цінності виконують в суспільстві загалом і в державному управлінні зокрема, на наш погляд, найважливішими є: регулююча, прогностична, оцінна, мотиваційна, мобілізуюча, орієнтаційна, консолідуюча (інтегративна), стабілізуюча, соціалізуюча, сенсоутворююча. Також виокремлюють: інструментальну, контрольну, директивну, соціально-захисну, культурозберігаючу і культуротворчу, коригуючу, адаптаційну функції цінностей.

Ціннісна система українського суспільства являє собою синтез національних та загальнолюдських цінностей. Трансформаційні процеси характеризуються зміною ціннісної системи суспільства. Однак, як зазначають дослідники, для українського суспільства характерне повільне їх оновлення, домінування традиційних цінностей.

Державне управління має бути спрямоване на гармонізацію політичних цінностей, а також цінностей владної управлінської еліти із суспільними цінностями, що свідчитиме про відповідність державного управління суспільним очікуванням і про досягнення певного консенсусу в суспільстві. Крім того, важливо забезпечити взаємну відповідальність влади (держави) перед громадянином і громадянина перед державою.

Актуальною суспільно-політичною цінністю державної влади у взаємодії із суспільством постає довіра, підґрунтям якої є забезпечення інтересів кожного члена суспільства, прав людини та віднаходження оптимальних способів, форм і методів поєднання

державних і особистих інтересів, узгодження їх з національними інтересами нашої держави.

1.6. Українські культурні особливості етики публічного адміністрування

Публічне адміністрування України є органічною складовою українського суспільства й формується під впливом його ціннісних установок, духовних орієнтирів, звичаїв. Модель поведінки управлінців значною мірою укладається та підтримується традиціями відносин народу і влади, сучасною практикою їхньої взаємодії, поширеним розумінням співвідношення особистості, суспільства та держави, детермінується історичними факторами формування бюрократії в різних країнах.

Про культурні особливості ділової, адміністративної культури писали К.Девіс, Ф.Клукон, Дж.Ньюстром, Ф.Стродбек, Ф.Тромпенаарс, Ф.Фукуяма, Г.Хофстед та ін. Вплив культури на державне управління аналізують С.Васильєв, С.Малишев, Г.Райт та ін. Ряд дослідників (М.Бергер, К.Тербер та ін.) розглядають дію окремих культур на особливості системи державного управління та на його вартості.

Україна має свої пам'ятки епістолярного жанру, у яких зафіксовані вітчизняні традиції взаємодії влади і народу, політичного лідерства, етики управлінського спілкування. Це настанови митрополита Київської Русі Іларіона, мислителів Кирила Туровського, Василя Великого. У "Повчанні дітям" В.Мономаха описується ідеальний правитель, мужній і мудрий, який дотримується законів і традицій, закликає урядовців не зловживати своєю владою, а синів - судити справедливо, вважає, що правильне життя людини досягається її добрими ділами. Традицію дослідження моральних аспектів влади продовжили: Д.Заточник (наголошуючи на необхідності міцного та справедливого князівського управління), С.Оріховський (обговорюючи проблеми вияву дбайливості правителя щодо гараздів підданих), П.Могила (формує образ мудрого православного володаря, що печеться про духовну єдність та добро народу), Т.Прокопович (обґрунтовуючи думку щодо великої відповідальності правителів), П.Орлик (впроваджуючи ідеї конституціоналізму та контролю народу за владою) та інші мислителі. Значно пізніше П.Куліш, здійснюючи екскурс в історію, писав, що в кривавих подіях і внутрішніх смутах зло містилося не в

особистостях, з якими пов'язані ці діяння, а в суспільстві, яке зробило їх носіями своїх пороків, і в обставинах.

Водночас М. Драгоманов наполягав на визначальній ролі особистих якостей у політичному житті, констатуючи, що від людини необхідно вимагати індивідуальної порядності й визнання соціально-демократичних ідей і надати їй самій по совісті та по здібностям робити для них все, що вона може та знає [157, с. 261-262]. За В. Липинським, який також робив акцент на особистих чеснотах, від влади очікується справедливість, жертвність, чуйність та рішучість. Національна аристократія, від якої залежить доля України, має бути релігійною, патріотичною, сповненою вірою у своє покликання. Керівництво держави повинно уміти обмежувати свої індивідуальні інстинкти та підпорядковуватися монархічному прововоді.

Більш самотньо на цьому тлі звучить підтримка права, правосвідомості та критика притаманного тогочасній російській (українській) інтелігенції та політичним колам гіперморалізму з боку Б. Кістяківського [242].

А. Пахарев звертає увагу на те, що історія вітчизняної політичної думки тісно пов'язана з проблемою лідера, й припускає, що витоками кризи нашої правосвідомості і нашої трагічної нездатності до розумного впорядкування управління суспільством кореняться в "політичному самообожнюванні" перших осіб держави. "Саме корифеї вітчизняної політичної думки наділяли стовпів державної влади винятковою мудрістю та прозорливістю, а пізніше болісно билися над розгадкою таємниці деспотизму" [157, с. 278].

Однак, маючи широку зацікавленість проблематикою етики політиків, історія української думки майже не має розвідок з бюрократичної етики. Проблеми етики державних службовців, службовців органів місцевого самоврядування в незалежній Україні викликають більш широкий дослідницький інтерес тільки починаючи з кінця 90-х рр. ХХ ст.

На наш погляд, актуальним є виявлення специфічних для української культури рис адміністративної культури та етики, що справляють сьогодні суттєвий вплив на формування та реалізацію ціннісних засад публічного адміністрування. Ми не ставимо перед собою завдання соціально-історичного та історико-культурного екскурсу у витоки формування професійної етики українського чиновництва. Однак наш аналіз методологічно будуватимемо виходячи із тези про необхідність зважати на соціальні, історичні,

культурні контексти тієї чи іншої країни, які дають змогу враховувати специфіку її цінностей і більш адаптовано формувати вимоги до бюрократії та механізми їх реалізації. Такий підхід нині широко реалізується в державно-управлінських практиках і студіях. У цьому зв'язку досить слушною є думка, яку оприлюднив на XVIII Міжнародному конгресі з підготовки вищих державних службовців В.Лобанов, щодо співвідношення в міжнародній моделі управлінської компетенції базового (80%) та національного (20%) компонентів.

Отже, формулюючи етику публічного адміністратора, важливо враховувати національну специфіку, соціокультурний контекст країни, її традиції, релігію та навіть особливості світогляду. Скажімо, нині констатується, що не реалістично для вироблення єдиної світової універсальної шкали етичної поведінки чиновництва забороняти подарунки, вручення яких у багатьох народів несе в собі значне символічне значення.

Характеризуючи культурні особливості, притаманні тій чи іншій країні, варто розрізняти їх від особливостей, які позначають певний період суспільного розвитку. Наприклад, О.Оболонський виділяє специфічні для Росії явища, що вплинули на морально-етичний стан держапарату: розширення корупційних можливостей, пов'язаних з масштабним перерозподілом державної власності, виникнення нових для країни варіантів конфліктів інтересів; погіршення якісного складу апарату; втрата попередніх норм адміністративної моралі, які поряд із негативними моментами (конформізмом, цинічним лицемірством, показною відданістю партійним вождям тощо) ставили певні бар'єри на шляху чиновницьких зловживань та сваволі [177, с. 96]. Всі ці спостереження можна віднести й до України, але вони характеризують певний трансформаційний період, і не є показниками саме культурної специфіки розвитку етики публічного адміністратора в нашій країні.

Прикладом підміни культурних особливостей етики публічного адміністратора ситуативними рисами перехідного періоду є приписування вкоріненості корупційної практики в українську культуру. Зокрема, існує позиція, згідно з якою корупція в Україні є культурно-історичним спадком. Однак масштабне опитування українських респондентів доводить, що громадяни переконані в тому, що корупція "розквітла" в перехідний період і що нещодавне падіння стандартів поведінки серед політиків і державних службовців не можна вмотивовано обґрунтувати "притаманними риса-

ми національної культури". Серед опитаних лише 16% громадян і 13% чиновників заявляє, що використання грошей, подарунків, послуг і зв'язків для впливу на держслужбовців - риса, що притаманна культурі країни [141, с. 117, 235]. Скоріш перехідним явищем для етики державного службовця нашої країни виявляється й патерналізм, що довгий час домінував і достатньо присутній у рамках державно-управлінських відносин. Порівняно з 1998 роком, коли дві третини опитаних українських громадян (66,7%) вважали, що їх життя складається повністю або в основному під впливом зовнішніх обставин, в 2005 році таких стало менше половини (45,8%) [154, с. 61].

Отже, характеризуючи особливості розвитку етики публічного адміністрування в конкретних країнах, слід чітко розмежовувати ті риси, які є наслідком певного етапу суспільного розвитку, та ті особливості, що мають глибинний характер і випливають із культури та національної ментальності народу. Це дало змогу виявити, які ознаки етики публічного адміністрування можуть швидко змінюватися, а до яких слід відноситися більш обережно, тому що кардинальна ломка їх або неможлива, або може мати катастрофічний характер для всієї "світобудови" народу.

Національні особливості позначаються на ступені взаємодії, балансу інституціональних й особистісних факторів підтримки етики публічного адміністрування. Вважається, що існує значна різниця між якостями людей, що складають бюрократії в різних країнах, яка обумовлена різними культурою, політичними інститутами та історичними умовами цих країн. Здатність створювати та ефективно керувати певними інститутами теж є культурним феноменом [223, с. 32, 34].

Щодо співвідношення інституціональних і особистісних факторів у ствердженні цінностей у царині публічного адміністрування, у боротьбі з неприпустимою поведінкою та корупцією чиновництва, то, як зазначають науковці, для радянських та пострадянських урядів характерним є моралістичний підхід [163, с. 169-170]. Сутність цього підходу міститься у зосередженні уваги на окремих особистостях й нехтуванні інституціональними протипагами аморальному поведінню бюрократії.

Дослідники звертають увагу на те, що у російському суспільстві переважає не стільки правовий, скільки морально-репресивний тип свідомості, а бюрократичний апарат століттями привчений жити в корупційному, а не законслухняному режимі

[161, с. 183]. Низка заходів, зорієнтованих лише на оновлення бюрократичного апарату, зміну кадрів, не дала своїх результатів у подоланні корупції.

В Україні теж домінуючою є скоріше морально-етична орієнтація культури, ніж характерний для західної культури прагматизм. (Науковці пояснюють такі пріоритети виробленим в умовах поневолення "комплексом меншовартості", який збуджував "надкомпенсації" - етично-ідеалістичне мрійництво та віру у прихід царства правди, братерства та вселюдських ідей [113, с. 158].) Моралістичний підхід переважає й у баченні напрямів реформування виконавчої влади. Вітчизняні політики зосереджують свою увагу на моралізаторській критиці бюрократії й проголошенні необхідності заміни одних чиновників іншими. Ці заклики тривалий час знаходили підтримку й розуміння в суспільстві.

В.Саламатов на основі аналізу соціологічних опитувань стверджує, що респонденти в Україні приділяють велике значення "людському фактору": особистісним відносинам і особливостям, неформальним правилам. Істотно менша роль відводилася "організаційному фактору": принципам, умовам, правилам, нормам, законам, що визначають зразки поведінки і діяльності, незалежно від особливостей конкретних людей. У західній управлінській традиції, навпаки, чітко виражений акцент саме на "організаційному факторі": системі й правилах роботи, координації діяльності різних галузей влади [235, с. 81]. Адже непідкріплене інституціональними реформами моралізування не здатне привести до системних змін.

Існує позиція, згідно з якою Україна більшою мірою, ніж інші країни східно-християнського цивілізаційного світу, перейняла західну політичну та інтелектуальну культуру. Ця озахіднена культура стала не лише культурою еліти (як, наприклад, у Росії), а культурою широкого загалу, що глибоко проходить через щоденне життя України (Я.Грицак). Однак сліпе копіювання зарубіжного досвіду не може дати нашому суспільству реальні позитивні ефекти. Більш того, висловлюється припущення, що орієнтація на зарубіжні зразки "відіграє швидше гальмівну, ніж стимулюючу роль": до західної моделі демократичної інтеграції Україна "не доросла", а російська модель імперської інтеграції для неї не придатна [144, с. 219]. Ми часто не враховуємо, що за досягненнями інших країн стоїть "багатий і складний світ ідей, моральних і громадянських навичок, внутрішньої розвиненості", й думаємо вико-

ристати ці досягнення як зовнішні, готові продукти [132, с. 175]. Але ж соціокультурна ситуація, законодавча база, ступінь сформованості етосу бюрократії та його пріоритети розрізняються в різних країнах.

Наприклад, законодавство деяких західних країн, на відміну від українського, має прецедентний характер. Західна політична етика виходить із ідеї верховенства права. У західній моральній традиції панують раціоналізм, індивідуалізм і плюралізм, активно задіяні інституціональні механізми підтримки етичного клімату в суспільстві, акценти робляться на правах клієнтів і працівників, на інституціональному оцінюванні поведінки, на груповому, адміністративному, корпоративному контролі за поведінанням членів групи, організації, корпорації.

В українському соціумі мораль, професійна етика скоріше пов'язуються з глибинними особистісними смислами, духовним життям людини. Рисами українського національного характеру, які позначаються на формуванні відносин народу та влади, адміністративної бюрократичної культури називають певну настороженість щодо держави та наближених до неї структур, чітке розмежування громадських та особистих інтересів (з перевагою особистих), волелюбність, що межує з анархізмом, недовіру до авторитетів і законів [69, с. 300].

Сьогодні лунають звинувачування на адресу західних експертів та місцевих лідерів посткомуністичних країн у тому, що їхні проекти соціального та економічного будівництва відрізнялися некритичністю у застосуванні теоретичних моделей, короткозорістю в проблемах інституціоналізації та нечутливістю до реальних проблем інститутів у тих чи інших країнах [159, с. 408-409]. Цю критику можна частково віднести і до пропозицій щодо етичного реформування держслужби.

Норми, що кальковані із зарубіжних етичних програм та кодексів і вивані із соціокультурних контекстів, можуть бути неідеальними, не сприйнятими професійною спільнотою та загалом, а іноді навіть руйнувати вже ефективно діючі механізми етичного контролю та самоконтролю. Наприклад, і серед громадян, і серед державних службовців України неоднозначно (навіть негативно) сприймається поширена на Заході практика застосування службових викриттів. Навпаки, відмова від розповсюджених у нашій країні принципів турботи про підлеглих, колег може призвести до втрати певних етичних важелів регуляції службових відносин.

У ситуації, коли вимоги, що не знаходять відгуку в суспільстві, все ж реалізовуватимуться у сфері публічної влади, існує реальна небезпека відриву аксіологічної системи публічного адміністрування від домінуючих у соціумі цінностей, від ментальних установок народу. Внаслідок цього виникатимуть серйозні суперечності у відносинах "влада - народ", ціннісні та цільові розбіжності, конфлікт групових та суспільних інтересів, комунікативні бар'єри.

Тому, на наш погляд, у нинішній ситуації важливо:

1) *враховувати та використовувати* домінуючі ціннісні установки суспільства, у тому числі орієнтованість на моралістичний підхід, на особисті принципи публічних адміністраторів, державних службовців;

2) *поєднувати* зміни в особистісних цінностях службовців з інституціональними, організаційними змінами у публічній владі.

С.Васильєв і С.Малишев, аналізуючи ряд управлінських концепцій, доходять висновків щодо особливостей управлінської культури Росії та країн СНД. Цікавим для нашого дослідження є їхній аналіз кроскультурної моделі Г.Хофстеда, який виділяє ***чотири критерії культурних розбіжностей*** [29].

1. *Співвіднесеність індивідуального і колективного*. При колективізмі люди розглядають себе як частину групи, організації та сподіваються на турботу і захист з боку своєї групи. Індивідуалістичні суспільства цінують свободу і можливість вибору; особи концентруються на турботі про себе і своєї родини; в індивідуалістичній діловій культурі наголошується на самостійності та ініціативності. Відверте висловлення критичних зауважень колегам; наймання та просування по службі лише за чеснотами; спрямованість управління на особистість, а не на групу; орієнтованість на власний успіх і кар'єру; високий життєвий рівень у суспільстві характерні для країн з високим ступенем індивідуалізму в діловій культурі. Дослідження зарубіжних учених показують, що Росія і країни СНД тяжіють до колективних цінностей.

2. *Дистанція влади* - атрибут національної культури, що описує межі, у яких суспільство приймає ідею нерівності поділу влади в організаціях. В одних культурах утручання сильної влади розглядається як обмеження прав індивідуума, в інших - як благо. Культтури з високою дистанцією влади звичайно терпимо відносяться до авторитарного стилю управління та чиношанування. Для них характерно підкреслене збереження нерівності в статусі як у

формальних, так і в неформальних відносинах. До таких культур відносять Росію й країни СНД.

3. *Запобігання невизначеності* - фіксація рівня безпеки під час прийняття ризикованих рішень. Одним діловим культурам властиве прагнення максимально уникати невизначеності й тривоги, для цього зазвичай заздалегідь визначаються умови дій, максимально усуваються двозначності у відносинах, розробляються докладні закони і правила поведінки на усі випадки життя. Інші ділові культури виходять з того, що усе вгадати не можливо і тому тут перевага надається рамковим домовленостям і корегуванню їх по ходу справи. Для країн з високим ступенем запобігання невизначеності в діловій культурі характерні звичайно негативна настроєність жителів до структур влади, часті прояви націоналізму, недовіра до молоді й пов'язування просування по службі з віком, схильність більшою мірою покладатися на думку фахівців і експертів, ніж на здоровий глузд і життєвий досвід. Ділова культура Росії і країн СНД звичайно тяжіє до високого ступеня запобігання невизначеності, хоча дослідники відзначають, що для молодого покоління "нових росіян" ступінь запобігання невизначеності істотно знижується.

4. *Співвідношення мужності й жіночності*, які уособлюють кількість та якість. У "чоловічих" культурах соціальні цінності характеризуються наполегливістю (впевненістю) та матеріалізмом, у "жіночих" - відносинами та увагою до інших. У системі цінностей "чоловічих" ділових культур переважають прагнення виділитися, зробити кар'єру, виявити себе, заробити тощо. У керівника звичайно поважають силу, швидкість рішень, масштабність підходів, твердість. У суспільствах, де переважає жіночність, у системі цінностей домінують якість життя, підтримка гарних відносин з оточуючими, моральні й етичні аспекти тощо. У керівника поважають уміння організувати безконфліктну групову роботу, домогтися консенсусу, розробити справедливую мотивацію та ін. До мужніх культур тяжіють Росія і країни СНД [29].

Вважаємо, що далеко не всі висновки дослідників щодо частини пострадянського простору поширюються на нашу країну. В українській адміністративній культурі досить довгий час домінували й нині провідними є колективістські цінності. Однак сьогодні можна констатувати, що такі риси індивідуалістичних культур, як зниження вагомості ієрархічних відносин, надія на власні сили, ініціативність, бажання досягти успіху в професії нарощують свої позиції в діловій сфері.

Найчастіше українська ментальність характеризується як індивідуалістична, інтровертна, раціоналістична, емоційна, з яскраво вираженим жіночим началом (акцент тут робиться не на творчості, а на збереженні). Домінування в культурі впливу малих груп, "спільнот переживання" (родинних, побратимських, сусідських, приятельських), як пише О.Кульчицький, з одного боку, сприяло виникненню "негативних явищ "гуртковості", ставлення до ідей та людських дій з огляду особистої прихильності", недостатньої "зацікавленості широкими організаційними формами та тривкими надіндивідуальними, надгуртковими цілями"; з другого - розвивалися здатності "до товариськості, психологічного душевного життя", "до інтроспекції та споглядальної настроєвості". Українська культура запозичує й стверджує західний персоналізм, але надає йому напряму, ближчого до азійського світовідчуття - розбудови особи вглибину замість експансії вшир [113, с. 155, 157]. Перспективним напрямом розвитку української людини дослідник бачить поєднання притаманних їй споглядальності та самозаглиблення із зміцненням волі та активізацією настанов на зовнішній світ (за зразком західної людини) [113, с. 162].

Сьогодні на вітчизняному суспільному просторі науковці виявляють ситуацію, коли "цінності індивідуальної свободи стоять значно вище, ніж цінності солідарних дій навіть у відстоюванні колективних або загальних інтересів". Це свідчить про те, що Україна стає "сучасним неполітизованим суспільством", де поки що не масово, але все ж існують плюралістичні форми мислення, реалізації інтересів людей і участі в політичному і громадянському житті, де йде процес творення зрілого громадянського суспільства [52, с. 92]. Суспільство відкрито до сприйняття персоналістських цінностей. Іноді навіть "розширення творчого поля Особистості" розглядається як національна об'єднавча ідея України (В.Фісанов).

На наш погляд, у результаті таких змін ми отримаємо зменшення дистанції влади. Деміфологізація політичної влади та пробудження громадянської гідності, що проходять в Україні, позначилися на "демократизації" суспільної свідомості. Здається, що наслідком цього може бути відхід від тотально авторитарних стилів керівництва та реалізація *публічного*, колегіального адміністрування. Персоніфікація клієнтів і працівників може поєднуватися з традиційними для нас формами колективності, настроєністю на злагоду, знаходження компромісів, відчуттям підтримки та турбо-

ти в суспільному та професійному житті. Адже саме з огляду на ці риси більшість дослідників відносять Україну до суспільств з "жіночою" культурою. Щодо прагнення уникати невизначеності, наша культура завжди відрізнялася достатньою гнучкістю та стійкою несприйнятливістю до детальних інструкцій на всі випадки життя. Тому і в цьому разі не погодимося з висновками дослідників про тотальне тяжіння всіх країн СНД до уникнення невизначеностей. Навпаки, нині через культурні, ментальні особливості, що виражаються у відторгненні принципів жорсткої регламентації дій, на наш погляд, в Україні буде досить утрудненим упровадження в адміністративне середовище веберівської моделі раціональної бюрократії.

Таким чином, отримуємо низку висновків:

- урахування соціальних, історичних, культурних контекстів країни дає змогу більш адаптовано й конкретно формулювати вимоги до бюрократії та механізми їх реалізації;
- розрізнення культурних особливостей та особливостей, які позначають певний період суспільного розвитку виявляє глибинні та швидкозмінні ознаки етики публічного адміністратора й дає змогу реалістично формувати стратегії її реформування;
- національні особливості позначаються на ступені взаємодії, балансу інституціональних та особистісних факторів підтримки професійної етики чиновництва;
- під час реалізації у сфері публічної влади неприйнятих суспільством норм існує реальна небезпека відриву аксіологічної системи публічного адміністрування, державної служби від домінуючих суспільних цінностей;
- для публічного адміністрування України важливим є поєднання зміни в особистісних цінностях його представників з інституціональними, організаційними змінами у публічній владі, публічному адмініструванні.

Розділ 2

ВПЛИВ ХРИСТІЯНСТВА НА СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ДЕМОКРАТИЧНОГО ВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

2.1. Демократичне врядування і громадянське суспільство в контексті суспільного вчення християнства

Проблема становлення і розвитку демократичного врядування тісно пов'язана з таким суспільним явищем, як громадянське суспільство. Один з основних загальносистемних принципів державного управління - принцип демократизму, передбачає "народовладдя в державному управлінні й встановлення глибоких і постійних взаємних залежностей між суспільством і державою як передумови формування демократичної системи управління, яка б базувалась на демократичних засадах її здійснення в інтересах усіх або переважної більшості громадян" [60, с. 28-29].

Загальновідомо, що демократичність врядування є в прямій залежності від наявності й ступеня розвиненості громадянського суспільства. Саме тому дослідження різноманітних аспектів становлення і розвитку громадянського суспільства в Україні і місця в ньому релігії нерозривно пов'язано з означеною вище проблемою впливу християнства на становлення і розвиток в Україні демократичного врядування, яка набула сьогодні у вітчизняній філософській, історичній, політологічній та інших суспільних науках особливої актуальності.

Не менш важливою є вона і для порівняно "молодої" наукової галузі - державного управління, оскільки демократичне врядування передбачає достатню участь у розв'язанні суспільних проблем інститутів громадянського суспільства, активною і впливовою частиною якого є й релігійні організації. Необхідно також відзначити, що глибоке дослідження цієї проблеми сприяє не лише об'єктивному висвітленню її сучасного розуміння в контексті демократизації українського суспільства, а й місця і ролі релігії і церкви в сучасному суспільному житті. Розгляд останнього аспекту досліджень у контексті необхідного наближення християнських церков до потреб суспільства є невіддільним від витворення історично об'єктивної картини церковно-богословської ідентичності

провідних християнських церков та їх ролі у формуванні сьогоденного громадянського суспільства в Україні [242, с. 204-215].

Розв'язання проблеми гармонізації державно-церковних відносин неможливе без певного уточнення поняття "національна церква". Насамперед відзначимо, що термін "національна церква" не має однозначного змістового наповнення. "У сучасній науковій літературі поняття "національна церква" і "національна релігія" хоча і набули значного поширення, однак не мають якогось уніфікованого смислового навантаження. Вони вирізняються досить різноманітним спектром семантичних значень. Звернемо увагу на деякі з них. У країнах, де традиційно вкорінені національні релігії (синтоїзм - в Японії, конфуціанство та даосизм - у Китаї, іудаїзм - в Ізраїлі, індуїзм та джайнізм - в Індії), церкви відповідної конфесійної належності також є національними. Інколи поняття "національна церква" і "національна релігія" вживають як синоніми домінуючих у тому чи іншому регіоні релігійних напрямів, що за тривалий період історичного розвитку адаптувалися до місцевої культури та звичаїв і стали в подальшому фундаментом поступу конкретної нації (католицизм - в Італії, православ'я - в Болгарії та Грузії, іслам - в Ірані, Саудівській Аравії, Туреччині тощо).

З погляду православної еkleзіології, національними називають переважну більшість помісних православних церков. У політико-правовому аспекті щойно згадані поняття часто фігурують як аналоги найбільш прийнятної для певної нації духовної ідеології, яку конкретна держава залучає до арсеналу засобів розв'язання стратегічно важливих завдань [176, с. 73].

На нашу думку, найбільш точно обґрунтування поняття "національна церква" здійснив провідний вітчизняний науковець з проблем суспільно-релігійних відносин С.Здіорук. Він зокрема вважає, що "виходячи із дослідження взаємовпливу етнічного і релігійного в історії людства, природи феномену етнічно-конфесійної специфіки релігії та законів логіки, таке поняття (згідно із законом достатньої основи) має відображати мінімум п'ять визначальних параметрів: 1) історичний; 2) географічний; 3) етнокультурний; 4) політичний; 5) демографічний. Тобто розглядається функціонування національної Церкви у певний історичний період, на визначеній території, у плані засвоєння нею і сприяння поступу етнічної культури, формуванню самосвідомості та державницького менталітету даної нації, а також рівень поширення означеного віросповідання серед населення певної країни чи в середовищі

конкретної нації. Зауважимо, що формування національних церков не має нічого спільного з конфесійно-церковною автаркією чи релігійним шовінізмом.

Здійснивши таке обґрунтування, учений приводить наступне визначення поняття: "Національною церквою є церква будь-якої конфесії, яка функціонує в певний історичний період і, опираючись на свою традицію на означеній території, сприяє, набувши етнічно-конфесійної специфіки, поступу етнічної культури, самосвідомості й державницького менталітету даної нації та має значний рівень поширення серед населення країни чи в середовищі конкретної нації" [76, с. 12].

Погоджуючись з автором, що "зазначене розуміння поняття "національної церкви" сприятиме розвитку демократії, самосвідомості українського народу", можемо додати, що утвердження такого підходу у сфері державно-церковних відносин закладає надійний фундамент для демократизації державного управління і допомагатиме формуванню в Україні такого релігійного середовища, яке найбільш повно буде задовольняти потреби демократизації суспільного життя, а відтак і утверджуватиме розвиток демократичного врядування.

Слід також зазначити, що як в науковому обігу, так і в публіцистиці терміни "українські християнські церкви" та "християнські церкви в Україні" часто вживаються для означення одного і того самого суспільного інституту. Те саме можна сказати і щодо використання термінів "українське християнство" та "християнство в Україні". В нашому дослідженні ми не ставимо за мету визначити, які з релігійних спільнот, що діють в Україні, можуть бути означені терміном "українські християнські церкви". Вживаючи термін "українське християнство", ми маємо на увазі християнську традицію, що витворилась на теренах Київської Русі протягом IX-XI ст. "Київське християнство формувалося в час, коли західна і східна християнські традиції були добре виражені й увібрало все краще, що давали для суспільної організації ці дві традиції, не приймаючи ні східного цезаропапізму, ні західного папоцезаризму" [210].

Українські християнські церкви, які є спадкоємцями Київського християнства, за свою більш ніж тисячолітню історію накопичили значний досвід співпраці із суспільством у різноманітних сферах його діяльності, зокрема в соціальній, культурній, освітній галузях. Упродовж всієї української історії церква виступала чинником єднання суспільства у розв'язанні духовно-куль-

турних, соціально-економічних і суспільно-політичних проблем. Київська церква, об'єднавши Київську Русь у централізовану християнську державу, активно впливала на всі сфери життя суспільства. А тому від самого початку стала надійним засобом національної самооборони та соціальної організації й вдосконалення суспільства.

З метою дослідження проблеми багатогранності та історичної динаміки впливу християнства на становлення громадянського суспільства в Україні, а відтак і демократичного врядування, необхідно передовсім здійснити аналіз філософських та історичних, а також богословських й церковно-історичних джерел суспільного вчення українського християнства з врахуванням суспільного вчення християнської церкви в цілому. Цей аналіз бажано проводити в контексті виявлення ідентичності українських церковних структур як помісних самоуправних церков - органічної складової частини світового християнства.

На думку провідних українських релігієзнавців, вивчення історичних коренів і генезису суспільного вчення українського християнства набуло особливої актуальності у зв'язку з розбудовою незалежної Української держави та становленням українських християнських церков. Зокрема, як зазначає А.Колодний, досліджувана проблема має також суто українську актуальність у контексті сучасних державно-церковних відносин та міжконфесійних і суспільно-політичних відносин в Україні. Саме етнічно-конфесійна специфіка цих відносин надає їм особливого духовно-емоційного забарвлення, збагачуючи сьогоденний український суспільний процес колосальним історичним досвідом, усталеною віками християнською традицією [97, с. 21].

Слід також відзначити, що українська "етнічно-конфесійна специфіка" державно-церковних відносин та міжконфесійних і суспільно-політичних відносин має ще й другу складову, викликану в основному впливом зовнішніх політичних чинників, які породжують своєрідні штучні етнічно-конфесійні структури з метою використання етнічно-релігійного чинника для дестабілізації суспільних процесів.

Тому дослідження історично-християнських коренів у процесі становлення громадянського суспільства та сучасного бачення проблеми громадянського суспільства у суспільному вченні українського християнства є надзвичайно важливим. Розгляд цієї проблеми є актуальним і з позицій створення об'єктивної картини

ідентичності та суспільної значущості традиційних українських християнських церков як органічної складової світового християнства. Вагомою підставою для такого наукового підходу є незаперечна роль Київського християнства у поширенні християнської релігії і християнської культури протягом другого тисячоліття нової історії людства, а також новітній вклад і заслуги українського християнства, яке у минулому столітті з честю пройшло через складні випробування.

Вживаючи терміни "українське християнство" чи "українські християнські церкви", ми маємо на увазі насамперед ті релігійні спільноти, які, будучи спадкоємцями Володимирового хрещення Київської Русі, протягом більш як десяти століть зберегли релігійно-національну ідентичність.

Зрозуміло, що через історичні обставини ця релігійно-національна ідентичність не могла повною мірою зберегтись у тих релігійних спільнотах, що діяли на теренах України. У цьому контексті доречно з особливою увагою проаналізувати діяльність українських християнських громад, що діяли в країнах поселення української діаспори в час, коли діяльність української церкви в Україні була заборонена. Феномен існування десятимільйонної української діаспори на Заході надзвичайно цікаве суспільне явище. У межах проблемного поля досліджуваної нами теми можемо лише звернути увагу на той факт, що українці протягом двох останніх століть масово переселялися з України не лише на Захід. Не менше їх через різні політичні та інші обставини опинилося на безмежних просторах Росії. Однак, на жаль, у Росії українці в етнічно-релігійному плані відрізняються від росіян хіба що записом у відповідній графі паспорта громадянина Росії.

Зрозуміло, що збереження національної та релігійної самобутності не є елементами демократичного врядування. З великою достовірністю можна хіба що стверджувати, що наявність цих ознак може свідчити про ступінь і відповідність форм суспільної самоорганізації потребам та інтересам нації. І все ж з огляду на те, що сучасне українське християнство зосереджується духовно і навіть інституційно не лише в межах кордонів України, дослідження діяльності українських церков, що мають свої громади в Західній діаспорі, дасть змогу простежити механізми взаємодії релігії і політики в умовах демократичного суспільства.

Особливо цікавою, на наш погляд, є діяльність Української греко-католицької церкви. Підтвердження такої позиції зустрічає-

мо у працях багатьох вітчизняних науковців. Зокрема, Л.Филипович вважає, що з огляду на свою українську природу греко-католики більше орієнтовані на проблеми національного відродження, збереження духу нації, її мови і традицій, тому вони так бережуть Східний обряд, постійно нагадують про своє Києво-християнське коріння, спільне для церков київської традиції, зокрема УПЦ КП та УАПЦ [233, с. 67].

Важливим є й той факт, що саме представники УГКЦ сорок років тому на II Ватиканському соборі зуміли привернути увагу світової спільноти до проблем, що були актуальними не лише для українців і української церкви, але й всього людства. На нашу думку, саме проблема діяльності УГКЦ як повноцінної складової як західного, так і східного християнства зініціювала власне внутрішнє і зовнішнє преображення - гармонізацію всієї західної церкви у ставленні до суспільних проблем. Цей процес - оновлення та осучаснення християнства - був підтриманий Другим Ватиканським собором. На нашу думку, українському християнству, що збереглось у країнах вільного світу, суджено було зіграти у ньому важливу роль каталізатора. Саме це явище, у якому українське християнство відіграло роль (якщо поглянути на процеси, що відбувалися в світовому християнстві і зокрема у Західній церкві з точки зору постнекласичної парадигми) визначального фактора одного з ймовірних шляхів подальшого розвитку церкви, отримав на сьогодні всім добре відому назву - "аджорнаменто", що означає наближення церкви до проблем суспільства.

Останнім часом у вітчизняній суспільній науці з'явилася низка фундаментальних досліджень, які переосмислюють роль західних орієнтацій в українському християнстві. У цьому контексті особливо цінними є роботи П.Яроцького, Л.Филипович, В.Єленського, А.Колодного, О.Сагана, М.Чубатого, Г.Лужницького, О.Недавної, С.Здіорука, С.Кияка та ін. Зокрема, на думку С.Кияка, "рішення цього Другого Ватиканського (курсив наш. - Б. Т.) собору перенесли церкву в самий епіцентр сучасних суспільних проблем, якими церква не лише переймається, але й багато з них успішно розв'язує" [92, с. 421].

У контексті нашого дослідження доречно відзначити, що присутність на цьому справді епохальному релігійно-суспільному форумі Української греко-католицької церкви, підняло із забуття не лише саму проблему українських християн, української християнської церкви. Через ці, здавалось давно забуті світом фе-

номени, була повернута із забуття сама ідея і мрія українського народу про свою незалежну державу.

Цей період, пов'язаний з постаттю найвидатнішого українця ХХ ст., а може і цілої епохи, великого гуманіста, незламного борця за права людини і свого народу, видатного вченого, історика, філософа та богослова патріарха Йосифа Сліпого, на жаль, не достатньо вивчений у вітчизняній науці. Однак цей період не є предметом і нашого дослідження. Але, роздумуючи над значенням релігії і церкви у житті суспільства і народу, маємо зазначити, що саме християнська релігія, корені якої збереглись серед громад української діаспори, а також інститути української християнської церкви зберегли ідею української державності, без якої рефлексування над проблемами демократичного врядування в Україні не мали б ніякого сенсу.

Як відзначає один з дослідників Західної української діаспори отець Іван Шевців (УГКЦ, Австралія), "український народ у діаспорі реально зберіг християнський світогляд, побудувавши на ньому своє особисте, родинне й суспільне життя. Особливістю української людини завжди була її релігійність, насамперед християнська. Саме цю рису українці виявили в часи своєї "скитальщини по чужині", тим самим виправдавши своє існування. Крім того, та частина українського народу, яка в діаспорі відстояла свою українську ідентичність, своє національне "Я", прислужилася Україні тим, що зберегла Україну світові, не дала стерти її із свідомості інших народів як неповторну й унікальну складову людської культури" [229, с. 398-399].

Що ж до сучасних суспільних проблем, якими не лише переймаються, а й багато з них успішно розв'язують українські християнські спільноти в Україні та у світі, то саме це викликає позитивне ставлення навіть у західних секулярних мас-медіа і спричинилось до повернення симпатій широкого світового загалу до українського християнства. Так, Українська греко-католицька церква, як слушно підкреслюють сучасні політологи та релігієзнавці, знову здобула собі авторитет не тільки в Європі, а й в усьому світі, зокрема на пострадянському просторі, де намаганнями цієї церкви відроджується духовно-соціальна і екуменічна діяльність місцевих громад [133, с. 236].

Проблема впливу християнства на становлення в Україні демократичного врядування більшою мірою стосується сьогоденного стану взаємодії релігії і суспільства. Зрозуміло, що в умовах

недержавного історичного періоду не може бути й мови про демократію, а тим більше про таку розвинену форму її втілення, як демократичне врядування. З позицій християнського суспільного вчення, ця проблема виражатиметься через необхідність наближення релігійної діяльності церкви до сучасних потреб суспільства. Слід зазначити, що з огляду на складні історичні події в житті українських церков і України минулого століття ці питання відносно мало досліджені в науковій літературі. Лише з проголошенням незалежності України проблеми суспільно-релігійних відносин набули активного розгляду. У цьому контексті доречно згадати, що суспільне (соціальне) вчення християнської церкви існує і реалізується вже понад сто років. Зрозуміло, що в Україні, де офіційна ідеологія розглядала релігію з позицій атеїзму, не могло бути й мови про якесь інше, крім негативного, значення релігії в житті суспільства. Однак українське християнство в діаспорі не тільки жило активним суспільним життям, ідучи в ногу з християнським світом, але й брало активну участь у науковому осмисленні нових суспільних і релігійних викликів. З огляду на цю обставину значний інтерес для досліджуваної проблематики представляють праці вчених-українців з діаспори, які не тільки осмислювали і розвивали наукові праці українських вчених, які були заборонені і вилучені з наукового обігу в Україні, а й значно розширили джерельну базу, ввівши в науковий обіг невідомі архівні документи і матеріали.

Дослідження механізмів впливу християнства на розвиток демократичного врядування тісно пов'язане з дослідженням основ соціального вчення християнських церков. Враховуючи ту обставину, що в Україні через слабку контрольованість інформаційного простору активно ведеться пропаганда ворожого ставлення до західних християнських цінностей, нав'язується думка про нібито споконвічне не сприйняття українцями католицизму, необхідно звернути особливу увагу на дослідження історичних коренів українського християнства в контексті його зв'язку із сучасними соціальними концепціями християнських церков.

Насамперед слід відзначити, що Київське християнство "вже від своїх початків виявляло свій патріотичний характер, прагнучи виробити власні морально-етичні та соціальні засади побудови суспільного життя і обороняти їх від нав'язування візантійського обрядово-політичного максималізму, а пізніше - від шовіністичного колоніального московського православ'я і русифікації, а також - від насильницької латинізації й полонізації". Світоглядною

засадою української суспільно-богословської доктрини було переконання в тому, що милосердя Боже є визначальним чинником, без якого жодне особисте, національне чи світове спасіння є неможливе. Втілення Бога в людину в особі Христа стало новою дійсністю, яка на онтологічному рівні змінила тогочасне суспільство. В Богові почала існувати фундаментальна форма і джерело будь-якої соціальності, оскільки сам Триєдиний Бог є соціальною дійсністю, цілком відмінною від дохристиянських політеїстичних давньоукраїнських вірувань. Адже вона пояснює соціальність не як стосунки між різними божествами, а як внутрішню сутність єдиного Бога, через пізнання котрої можна об'єктивно усвідомити сутність людських стосунків та пізнання божественної істини [92, с. 422].

З богословсько-релігійних позицій "раннє українське християнство в соціальних питаннях активно втілювало у життя три підходи до істини: по-перше - Христову засаду необхідності пошуку істини, що полягає у життєдайному зв'язку з Богом, який породжується та безперервно реалізується в церкві через віру. Для поглиблення віри і повнішого її розуміння необхідним є наступний підхід до істини: її пошук через аналіз людської історії як історії об'явлення Богом життєвих істин, а також - ревне служіння цій істині. Відтак, через урахування історичного досвіду Київської церкви, в українському християнстві впродовж всієї його історії, а особливо - в останні п'ятнадцять років, як свідчать численні документи синодів і соборів та звернення керівництва українських християнських церков, досягається реалізація третього підходу до істини - "розбудова" істини через практику життя, через "спорудження" правди, здійснення добра в історії через усі форми людської діяльності, аж до турботи про загальне добро за допомогою церкви і держави" [74, с. 4-5].

Аналіз офіційних документів і матеріалів, у яких викладені погляди на соціальну проблематику інших українських християнських церков, підтверджує, що в основних засадничих моментах між ними немає розбіжностей. Як слушно відзначила Л.Филипович, "пропоновану православними церквами України доктрину ортодоксального ставлення до держави і суспільства можна назвати саме "Основами соціальної концепції", оскільки вона отримала концептуальне оформлення тільки в 2000 році за рішенням Архієрейського собору УПЦ, а тому, як передбачається, буде доповнюватися і переосмислюватися. Але як базовий документ Церкви із соціальних питань він працює в українському суспільстві,

оскільки "побудований, - як зовсім недавно під час зустрічі з кардиналом Р.Мартіно заявив предстоятель УПЦ митрополит Володимир, - з урахуванням культури, менталітету і традицій українського народу та відображає роль Православної церкви в українському суспільстві. Переконані, що під час формування такого роду концепцій, потрібно завжди враховувати локальну специфіку" [218]. "Основи" спонукують ієрархів і богословів УПЦ розвивати деякі його положення в різних сферах соціального життя. ...Змістовно позиція УПЦ представлена в спільно підготовленій членами Всеукраїнської Ради церков і релігійних організацій "Концепції державно-церковних відносин" [218, с. 67].

Основи соціальної політики Української православної церкви Київського Патріархату до певної міри викладені у промові патріарха Філарета на ювілейному Соборі з нагоди двохтисячоліття від Різдва Христового. Вони періодично уточнювались і доповнювались в його листах, проповідях, промовах та зверненнях. Особливо цікавим, з огляду на висловлену нами тезу про близькість позицій українських християнських церков, є останнє спільне звернення від 13 лютого 2008 р., адресоване до християн та усіх людей доброї волі під назвою "Досвід християнських церков у побудові громадянського суспільства". Як вважає Л.Филипович, у цьому зверненні "патріарх поділяє позицію тих церков, які схвалюють плани побудови в Україні громадянського суспільства на основі принципів солідарності і субсидіарності з урахуванням християнського досвіду плекання гідності людини" [218, с. 67].

2.2. Суспільна спрямованість раннього українського християнства як основа становлення і розвитку громадянського суспільства

Засади суспільного служіння Українських християнських церков засвідчують успадкування ними підходів раннього українського християнства київської традиції до суспільних питань, викладених, зокрема, у праці "Слово про закон і благодать" першим київським митрополитом - українцем Іларіоном (1051-1054). Маємо всі підстави стверджувати, що він був, за сучасною термінологією, першим ідеологом Київського християнства, яке суттєво відрізнялося від Візантійської християнської традиції. Своєрідним підтвердженням цієї відмінності є той історичний факт, що митрополит Іларіон був призначений Київським князем Ярославом Муд-

рим без погодження з Візантією. "Поставив Ярослав Іларіона - русина, митрополитом у святій Софії, зібравши єпископів" [32, с. 178].

Засади богословського і суспільного вчення митрополита склали основу київської (української) суспільно-богословської християнської концепції, відіграли важливу роль у становленні також і соціальної складової ідентичності раннього українського християнства. А тому її необхідно розглянути під кутом зору витоків суспільного вчення українського християнства, оскільки суспільно-християнські погляди митрополита Іларіона яскраво виявили своєрідну універсальність раннього київського християнства і його спорідненість як із східною, так із західною християнською традицією через близькість до останньої в баченні соціальної дії християнства.

Ця спорідненість суспільно-християнських поглядів митрополита із суспільним вченням західного християнства засвідчена всією історією українського християнства. Її підтверджують також сьогоденні погляди українських християнських спільнот на соціальну проблематику, в основі яких є намагання означити, що є добром для конкретної людини-громадянина в контексті загальносуспільних цінностей, як і бажання захищати її в процесі нівелювання духовних, національно-культурних і загальнолюдських цінностей.

Доречно відзначити геніальну прозорливість митрополита Іларіона, який майже на тисячоліття до офіційної появи соціального вчення християнства в його західному варіанті виклав у згаданій вище праці його основні положення (у цьому контексті можемо говорити про вплив київського християнства на становлення і розвиток демократичного врядування не лише в Україні). Зокрема, він виявив універсальний характер християнської суспільної концепції, який є визначальною особливістю її сучасного вираження [90, с. 61].

Саме тому суспільно-християнське вчення митрополита Іларіона, яке відіграло важливу роль в становленні українського суспільства на ранньому етапі його розвитку, залишається актуальним і сьогодні. Викладені у ньому основні принципи можуть слугувати для формування основ становлення і розвитку громадянського суспільства, а відтак, і демократичного врядування в Україні.

Зокрема, одним з таких сформульованих ним принципів може слугувати християнський соціальний принцип, основоположною засадою якого є відповідальність особи і народів за дар людського життя, як активне використання дарованого Богом милосердя для побудови справедливого людського суспільства. Цей принцип є яскравим свідченням універсальності українського християнського

світогляду митрополита та всієї Київської церкви, що підтверджує сучасне християнське соціальне вчення [81, с. 454].

Наступний суспільний принцип київського християнства, який видається нам важливим з огляду впливу на демократизацію суспільних процесів, проголошував засаду рівності всіх народів перед Богом і законом, що актуалізувалася в українському контексті через тогочасні міждержавні відносини, згідно з якою не існує жодного народу з винятковою історичною місією або позбавленого її. Саме тому українському християнському патріотизмові завше була притаманна відсутність будь-якої упередженості в ставленні до інших народів, що було підтвердженням справжньої благородності цього патріотизму та істинно християнською альтернативою візантійській та московській доктрині про месіанську першість і вибраність Візантії та Московії в християнському світі (теорії Візантії - другого Риму та Москви - третього і останнього, бо "четвёртому не бывает!") [236, с. 231].

Не менш суттєвими для формування основ розвитку громадянського суспільства і демократичного врядування є і наступні принципи київського християнства. Зокрема, третій принцип зобов'язував до дотримання в громадському й приватному житті суспільства євангельських правд милосердя й солідарності. Актуальність і універсальність цього принципу підтверджена історією і вченням християнської церкви [155, с. 530-533].

Четвертий суспільний принцип київського християнства спонукав духовенство та мирян до активної діяльності в забезпеченні соціальної справедливості та прояві милосердя. Він став базовим для формування засад активної суспільної позиції українського християнства. Історичними фактами, що підтверджують дієвість викладених вище принципів у період раннього українського християнства, може слугувати діяльність Великих київських князів - Володимира Великого та Ярослава Мудрого, а також монахів Києво-Печерської лаври. Без перебільшення можна сказати, що вони заклали основи утвердження в українській ментальності відчуття і потребу в соціальній справедливості та виховання українського народу на засадах християнської моралі, яка є основою сучасної концепції загальнолюдських цінностей.

Наведені засадничі принципи, що складають богословсько-філософську основу київського християнства, справляли надзвичайно великий вплив на духовне виховання українського народу та формування і розвиток української нації. Вони стали рушійною силою української історії, особливо на переломних її рубежах. Христи-

янство заклало у свідомості українського народу розуміння живого Бога, а також ідеалів любові і добра, які змінили родоплемінне суспільство Київської Русі-України, перетворивши його в українську націю, а Київська церква дбала про якнайповнішу реалізацію християнських засад у житті як окремих християн, так і всього народу.

З огляду на тенденційне, на наш погляд, пов'язування київського християнства з візантійським важливо відзначити, що це християнство, будучи подібним до візантійського за формою (обрядом), суттєво відрізнялося за змістом (духовній суті). А саме внутрішня духовна суть є надзвичайно важливою в контексті досліджуваної нами проблеми.

Для більшої ясності наведемо приклад з нашого сьогодення. Так, християнські церкви, що діють в Україні, і є спадкоємницями згадуваного вище Київського християнства, зокрема Українська православна церква (Московського патріархату), Українська православна церква Київського патріархату і навіть Українська греко-католицька церква за формою здійснення релігійних обрядів відрізняються хіба що мовою богослужіння і не дуже суттєвими обрядовими деталями, які легко можуть бути узгоджені. Хоча тут доречно відзначити, що в УПЦ КП богослужіння проводяться і церковно-слов'янською мовою в її російськомовному звучанні, а в УГКЦ богослужіння здійснюються також і церковно-слов'янською мовою в україномовному звучанні. Однак духовно-суспільні погляди і, відповідно, суспільна позиція представників цих релігійних спільнот суттєво різняться. Ця різниця особливо проявляється в контексті впливу тепер уже конкретних християнських спільнот на процеси, які тією чи іншою мірою пов'язані зі становленням і розвитком демократичного врядування. Взяти хоча б ставлення представників цих церков до здійснюваного владою стратегічного курсу щодо інтеграції України до європейських спільнот. За даними соціологічного опитування, яке проводилось Центром з інформаційних проблем територій НАН України в межах здійснюваної Держтелерадіо України Державної програми з інформування населення України з проблем інтеграції України до європейських і євроатлантичних структур в листопаді-грудні 2006 р., в містах Донецьку, Києві та Івано-Франківську серед респондентів, які погодились вказати свою релігійну належність, виявлено певну взаємопов'язаність між позицією респондента і його належністю до тієї чи іншої релігійної спільноти. Так, зокрема у Донецьку, серед респондентів, які назвалися як православні, можливий вступ Украї-

ни до НАТО: цілком підтримують - 1%; в основному підтримують - 5,5%; бачать і позитив і негатив - 7,7%; в основному не підтримують - 42,4%; категорично проти - 44,2%. У Києві: цілком підтримують - 18,3%; в основному підтримують - 11,0%; бачать і позитив і негатив - 23,0%; в основному не підтримують - 24,9%; категорично проти - 22,6%. В Івано-Франківську: цілком підтримують - 45,5%; в основному підтримують - 12,1%; бачать і позитив і негатив - 30,2%; в основному не підтримують, або категорично проти - 12,0%. Відповідно серед тих, хто вважають себе греко-католиками, в Івано-Франківську: цілком підтримують - 60%; в основному підтримують - 32,9%; бачать і позитив і негатив - 6,9%; в основному не підтримують та категорично проти вступу до НАТО менше 1% [64, с. 39-40].

Не вдаючись до більш глибокого аналізу отриманих результатів, можемо зробити висновок, що релігійні чинники можуть суттєво впливати на процеси, які відбуваються в суспільстві, зокрема на ті, що пов'язані зі становленням та розвитком демократичного врядування. Як зазначає один з провідних вітчизняних науковців А.Колодний: "Відокремивши законодавчо церкву від держави, ми цим не відокремили її від суспільства. Кожна людина - віруюча вона, чи не віруюча - є суспільною істотою. Утворивши релігійні організації для колективного сповідання певного віровчення, вона в спосіб такої своєї спільності входить у соціум, постає однією із складових його суспільних інституцій. Лише через спільнотність свого функціонування релігія виконує в соціумі роль когнітивного, нормативно-регулятивного, інтегративного, легітимуючого, культуротранслюючого, етноконсолідуючого чинника" [97, с. 21].

Інтерпретуючи цей загально-філософський висновок з позицій спеціально-наукового державно-управлінського підходу, можемо стверджувати, що християнські церкви як система релігійних організацій постають однією із складових суспільних інституцій, справляючи на суспільство когнітивний, нормативно-регулятивний, інтегруючий, легітимізуючий, культуротранслюючий, етноконсолідуючий вплив.

Як результат такого впливу протягом багатьох століть християнство виявило та зреалізувало в українському суспільстві поняття добра, зробивши його загальнозрозумілим та загальноживим. Це, у свою чергу, заклало духовну базу для об'єднання розрізнених племен Київської Русі в один український народ, і заклало початок українського історичного процесу [33, с. 49-51, 57].

Цей процес закріпив універсальні цінності української культури, які стали виразниками духовного життя українського суспільства.

Отже, християнство сприяло досягненню українською культурою європейських висот. Тому саме церква стала об'єднуючим, концентруючим фактором, витворюючим національну спільноту, який визначив становлення української нації, а християнство стало вагомим чинником соціальної активності людини на усіх щаблях розвитку українського суспільства, зокрема сьогодні воно покликане до великої місії творення нової української людини [112, с. 111].

Християнське соціальне вчення витворило релігійні основи державної влади, оскільки християнство само є джерелом та носієм суспільної сили - "нема бо влади, що не була б від Бога; і ті, існуючі влади, установлені Богом" (Рим. 13:1); "Тож дайте кожному належне: кому податок - податок, кому мито - мито, кому острах - острах, кому честь - честь" (Рим. 13:7). Відтак сам Ісус Христос, як наголошує папа Іван Павло II в Апостольському посланні "Ecclesia in Europa" та в численних листах-зверненнях до різноманітних церковно-державних європейських інституцій, дав людству дієве Євангеліє, яке є джерелом надії як в особистому, так і церковно-державному житті. Саме завдяки новій євангелізації західне християнське суспільне вчення, однією із центральних цілей якого є проголошення християнської благовісті спасіння, змогло сьогодні суттєво розширити діапазон досліджуваних проблем, включивши в нього аналіз на євангельських і морально-етичних засадах питань гармонійного співіснування особи і суспільства, з точки зору дотримання прав і духовних свобод першого, а також - підходів до проблем побудови громадянського суспільства з врахуванням його релігійних реалій.

Як церква, так і держава покликані служити своєму народові, дбаючи як про його духовні потреби, так і про забезпечення прав кожного громадянина на засадах справедливості. Це, безперечно, вимагає тісної співпраці цих важливих суспільних інститутів, зрозуміло, що без взаємного втручання в діяльність один одного. Таку ж думку висловлює й О.Клеман, обґрунтовуючи державно-церковну взаємодію вже навіть тим, що справжньою метою держави та її політичної влади є не пригноблення людини, але гарантування їй свободи, охорона її життя й перешкоджання руйнівному насильству, бо роль держави, підкреслює він, приводячи цитату В.Соловйова, не в тому, "щоб перетворити суспільство в рай, а в тому, щоб запобігти перетворенню його в пекло" [94, с. 104].

Ідея справедливого порядку і спільної відповідальності держави і церкви пронизує всю офіційну позицію Західного христия-

янства. Саме справедливий порядок у суспільстві й державі є, як наголошує папа Бенедикт XVI в енцикліці - "Бог є любов", центральним завданням політики, оскільки держава, яка декларує себе справедливою, не може руйнувати релігії, але мусить гарантувати її свободу й спокійний розвиток для різноманітних релігій. Церква ж як колективне вираження християнської віри й на основі віри живе у формі спільноти, якій держава повинна забезпечити належні умови. Обидві сфери є розділеними, але завше залишаються у взаємній відповідальності [248, с. 115-116].

Суспільні орієнтири християнських церков України стали предметом уваги представників різних галузей суспільних наук. У ракурсі досліджуваної проблеми особливий інтерес становить проведений Л.Филипович [218, с. 68-69] порівняльний аналіз соціальної концепції різних християнських церков, що діють в Україні. З порівняльного аналізу можна зробити висновок, що найбільш конструктивну і послідовну позицію щодо участі у розв'язанні соціальних і політичних проблем займає Українська греко-католицька церква. Вона "не дистанціюється від соціальних і політичних проблем сьогодення. Вона декларує свою готовність брати і бере на себе відповідальність за все, що робиться в українському суспільстві, пропонуючи свою участь і допомогу державі, суспільству у розв'язанні багатьох складнощів соціально-політичного виміру. На думку експертів, стверджує автор, посиляючись на роботу А.Васьківа [30, с. 138], Українська греко-католицька церква чи не найчіткіше, найрельєфніше з-поміж інших релігійно-церковних спільнот України виявляє свої позиції, оперативно реагує на політичні та суспільні виклики.

На нашу думку, розв'язання проблем, пов'язаних з впливом християнства на становлення і розвиток демократичного врядування в Україні, слід шукати в предметному полі соціального вчення церкви. Зокрема, Л.Филипович вважає, що "предметне поле соціального вчення Церкви - вражає, причому з кожним роком воно розширюється за рахунок нових проблем, що постають в суспільстві. Здається, не залишилося жодної сфери соціального життя, яка б не знайшла свого висвітлення в доктрині: людина і її права, субсидарність, солідарність, цінності суспільного життя, родина, праця людини, економічне життя, політика, влада, демократія, держава, громадянське суспільство, міжнародне співробітництво, екологія, мир, війна, тероризм та ін.". Отже, церква і держава у виконанні своїх завдань повинні діяти як партнери, не допускаючи взаємної залежності.

Тому підкреслюється в "Зверненні Синоду єпископів Української греко-католицької церкви до вірних щодо результатів Третьої сесії Патріаршого Собору УГКЦ, що відбулася у червні-липні 2002 року". "Церква має бути відкрита на життя спільноти, на всі її проблеми, однак вона не повинна втручатися у сферу діяльності держави. А держава не сміє тиснути на Церкву. Їхні відносини мають будуватися на загальнолюдських та християнських засадах". В тих взаєминах, як наголошується далі у згаданому зверненні, є надзвичайно цінним для держави столітній досвід церкви щодо збереження родини та розвитку освіти як важливих громадянських чинників поступу українського суспільства. Цей досвід повинен враховуватись і державою для вирішення даних питань [75, с. 9-10].

Даний досвід українського християнства є цінним для влади, по-перше, тим, що в ньому реалізований засадничий принцип християнського суспільного вчення про владу - принцип виконання влади, як її служіння народові, й поваги головних прав людини, в основі якого, згідно із сучасним суспільним вченням західної церкви, має бути покладена справедлива ієрархія суспільних вартостей, "щоб усім полегшити користування свободою і відповідальністю, вище керівництво повинно мудро виконувати "розподільчу справедливість", враховуючи потреби і внесок кожного, маючи на меті згоду й мир. Вони повинні стежити за тим, щоб встановлені ними закони й розпорядження не спричинювали спокуси протиставлення приватних інтересів суспільним" [90, с. 514].

Саме завдяки усвідомленому дотриманню цих засад державно-церковної взаємодії, якими керувалось українське християнство ще майже за тисячу років до появи офіційного суспільного вчення західної церкви, київські князі отримали всю повноту влади, але разом з тим і повну відповідальність за долю народу і, що навіть більше - християнські засади суспільного життя стимулювали утвердження правового та суспільного порядку, який би ясно розмежовував добро від зла. Тому роль Київської церкви в становленні українського правового процесу XI-XII ст. була надзвичайно важливою, оскільки саме християнське вчення допомагало однозначно визначити, що є справедливе, а що - несправедливе, а отже, якраз компетентність церкви та церковних судів слугувала прикладом для створення юридичної системи в тогочасній Україні [54, с. 401].

Українське християнство й Київська церква змінили також і міжнародні відносини Русі-України, надавши їм цілком іншого підґрунтя: відносини стали більш гуманними та рівноправними.

Також змінились і торговельні відносини, які отримали захист з боку Божого та церковного права і стали будуватись на засадах справедливості і закону. У цьому контексті важливим був також вплив місіонерської діяльності церкви.

Крім широкого впливу на все суспільство, християнський світогляд київського християнства вплинув на основоположну його частину - на родину, поглибивши й зміцнивши засади кровної спорідненості родин і змінивши роль жінки в родині та в суспільстві. Особливий вклад в це вніс глибокий культ Богоматері, який склав основу народного культу жінки, матері в українських родинах. Завдяки цьому український народ не потребував в наступних часах своєї історії, включно із сьогоденням, якихось спеціальних рухів за жіночі права, оскільки увесь час в українській традиції зберігались визначальна роль жінки в українських родинах, активна участь жінок у житті громад, їхнє практично паритетне із чоловіками становище в церкві, оскільки їхні права та обов'язки впродовж всієї тисячолітньої християнської історії не зазнавали ні загроз, ні змін [68, с. 689-696].

Всі наведені вище засади та ідеали суспільного вчення українського християнства із самого початку відрізнялись від тенденцій візантійського та пізнішого московського християнства. Наприклад, київське християнство відкинуло від своїх основ як засадничий принцип у справах суспільства, політики та християнської віри візантійський цезаропапізм, а натомість прийняло засаду співпраці церкви і держави з визнанням прав та інтересів церкви з боку держави. Водночас у російському православ'ї принцип цезаропапізму незмінно функціонує від середини XV ст. до сьогодні як основоположний політично-доктринальний церковний принцип, на чому наголошували видатні російські вчені Г.Федотов та А.Шмеман [227, с. 10-11].

Зокрема, Г.Федотов вважав, що творчі, рівноправні відносини між Київською церквою і державою в Київській Русі були засвідчені успіхом християнства в усіх сферах життя. Ці відносини не мали жодної схожості з відносинами церкви і московської держави: київське християнство прививало поняття благородства та пошани, які мали поцінування, аналогічне до західноєвропейського, та які не цінувались в московській державі.

А.Шмеман, досліджуючи відносини між державою і церквою в Київській Русі, дійшов висновку про те, що в тому часі в українському суспільстві домінували моральні закони, а історію

Російської церкви вже від самого початку цей учений класифікує як "епоху падіння християнських традицій".

Уся пізніша історія УГКЦ засвідчила, що ця церква і надалі залишалась захисницею суспільних інтересів українства. Так, в умовах складного церковно-релігійного і соціально-економічного життя в Галичині кінця XIX - першої половини XX ст. церква стояла не лише на захисті духовного, культурного, національного, соціального і економічного відродження краю, а й виступала в обороні демократичних засад розбудови суспільства на християнських засадах. Підтвердженням цьому є державотворча концепція митрополита Андрея Шептицького, сформульована ним у період Першої світової війни, в основі якої лежала концепція утворення української соборної держави в межах Австро-Угорщини, яку він розпочав втілювати в життя в час Західноукраїнської Народної Республіки.

Зasadничими положеннями цієї концепції була побудова держави на традиціях гетьманської козацької української держави і реорганізація правничої та церковної системи Наддніпрянщини шляхом запровадження австрійського цивільного кодексу з огляду на дискримінацію українського населення російським правовим законодавством, а також шляхом відділення Православної церкви в Україні від синодальної Російської православної церкви і утворення Українського патріархату, не торкаючись при цьому православної догматики, що також, на думку митрополита, мало б сприяти утвердженню незалежної централізованої влади в Україні [243, с. 622-623].

Державотворчим ідеям митрополита через об'єктивні історичні обставини не судилося здійснитись. Але вони знайшли своє продовження та розвиток в його подальшій діяльності, спрямованій на єднання українських християнських церков. Суспільно-християнські погляди митрополита найбільш повно викладені ним у його праці "Як будувати рідну хату". Не втратили своєї актуальності й сьогодні його звернення до православних ієрархів і вірних в Україні. Суспільно-богословська спадщина першоїєрарха однієї з Українських християнських церков складає вагомий внесок у розробку основоположних засад українського державотворення. Його розуміння змісту та суті української національної ідеї, метою якої були утвердження соборної Української держави на принципах демократії і права, а також - консолідація всіх сил українського народу і сьогодні може слугувати основою для формування української державницької ідеології та суспільної позиції християнських церков. При цьому митрополит завжди, навіть у період

німецької окупації Галичини, до християнських й політичних засад державотворення обов'язково долучав і етичні засади, які, на його думку, мали визначати свідомий послух християн цивільній владі. Так, першою передумовою цього послуху першоєрарх вважав пошанування державою Закону Божого як джерела природного права людини. Другою передумовою він вважав принцип рівноправності як засаду й критерій мудрого і справедливого цивільного правління державою [106, с. 237].

Доречно зазначити, що Українська греко-католицька церква в епоху митрополита Андрея Шептицького однозначно довела, що справжня демократія не можлива без вироблення концепції поваги до людської особи. Щоб мати можливість користуватися можливостями демократії люди через виховання мають бути приготувані до життя в умовах демократії. Дієвим механізмом такого приготування є формування людської особистості в християнському дусі. Наголошуючи на ознаках християнської демократії, митрополит пригадує політикам, посилаючись на відповідну енцикліку папи Льва XIII "Rerum novarum": "Якщо ваша демократія буде християнська, вона запевнить батьківщині мир, добробут і щастя. А навпаки, коли віддасться революції та соціалізму, коли обманена шаленими ілюзіями, кине́ться до вимог, що нищать основні закони, на які спирається кожен громадський порядок, наслідком для самих робітників буде неволя, нужда і руїна" [138, с. 16]. Митрополит бачить українську державу могутньою та такою, що забезпечує щастя всім своїм громадянам тільки тоді, коли вона "...не буде лише цілістю, зложеною штучно з різних і різnorodних частин, а - подібним до моноліту організмом, себто тілом, оживленим одним духом, що з внутрішньої життєвої сили розвивається, доповнює внутрішні браки і з природи є здоровим, сильним, свідомим своїх цілей, не тільки матеріальним, але й моральним тілом" [138, с. 6].

Цим висновком митрополит засвідчив своє далекоглядне розуміння ролі демократії і духовних вартостей у становленні громадянського суспільства. Так, через більш ніж півстоліття пізніше папа Іван Павло II в енцикліці "Centesimus annus" - "Сотий рік" підкреслить, що "Справжня демократія можлива тільки у правовій Державі і на основі істинної концепції особистості. Вона вимагає, щоб підтверджувались умови для ...формування справжніх ідеалів. ...Демократія, яка не визнає цінностей, легко перетворюється у відкритий або прихований тоталітаризм, як про це свідчить історія" [81, с. 498].

Розділ 3

УКРАЇНСЬКІ ТРАДИЦІЇ ЛЕГІТИМІЗАЦІЇ ВЛАДИ ТА ФОРМУВАННЯ ЇЇ ПОЗИТИВНОГО ІМІДЖУ

3.1. Легітимність влади і формування громадянської нації в контексті історичного минулого: діалектика взаємозалежності

Легітимність влади у сучасному суспільстві відіграє дуже важливу роль, без неї існування сучасного цивілізованого суспільства майже неможливе. Вона залежить насамперед від розумних суджень людей, однак може визначатися й ірраціональними моментами: традиціями, звичаями, почуттями, засобами впливу, ментальністю людей. Але якими б не були імпульси, що ведуть до легітимності або відмови від неї, у сучасних умовах не харизма та традиції, а раціональні судження людей грають основну роль у легітимності державної влади. Ефективна діяльність держави заради демократії, прав людини, соціальної справедливості, суспільного прогресу, матеріального та духовного розвитку країни, її участі в міжнародних справах, проведення політики миру та співробітництва держав - це ті основні умови, які забезпечують легітимність державної влади в країні та в уявленнях світового співтовариства.

Держава є, насамперед, формою організації суспільства, основним суб'єктом якого є людські індивіди. Від їх політично-правової та соціальної зрілості залежить сила і міць будь-якої держави, особливо демократичної. Її буттєвість потребує того, щоб громадяни були не тільки об'єктами розпоряджень влади, виконавцями чинних законів, а й свідомими суб'єктами власних прав, своїх повноважень, визначених правом та загальнонародською мораллю. Інакше кажучи, мали розвинену громадянську свідомість, що має прямий зв'язок з громадянським суспільством. Влада може вважатись легітимною за традиційним розумінням, завдяки харизматичності лідера, чи за раціональним розумінням (наскільки влада задовільняє потреби суспільства, наскільки вона виправдана очікуваннями електорату), але в умовах неоднорідності поглядів українського суспільства влада може набути легітимності завдяки контролю і моніторингу її діяльності з боку громадянського суспільства і, зокрема, ЗМІ, громадських організацій, у яких може брати участь будь-який громадянин, свідомий своїх поглядів, за умови розви-

неності громадянського суспільства і правомірного розподілу владних повноважень.

Громадянське суспільство - це суспільство з розвиненими економічними, культурними, правовими, політичними відносинами між самими індивідами, які не опосередковані державою. У ньому вільно розвивається асоціативне громадське життя, діють приватні установи, організації та ЗМІ, виникають найрізноманітніші громадські рухи й ініціативи.

Діалектика взаємовідносин громадянського суспільства і держави є складною і суперечливою, оскільки між ними відбувається своєрідний поділ організаційно-управлінської праці (*адміністративний аспект державного управління*). Громадянське суспільство потребує і створює передумови для децентралізації державної влади шляхом передачі значної частини її функцій органам самоврядування. Сучасна концепція громадянського суспільства виходить з того, що воно розвивається в умовах правової держави і виступає базою для неї. Рівновага між громадянським суспільством і державою є важливим фактором стабільного демократичного розвитку, а порушення її веде до гіпертрофії владних структур, відчуженості та політичного безсилля народу, або ж анархії і безладдя.

Лев Гумільов, російський письменник і філософ, який створив теорію етногенезу, вважав, що в певний час на певних ділянках землі, під впливом клімату і сонячного випромінювання з'являється багато пасіонарних (пристрасних) особистостей, які здатні жертвувати всім заради певної ідеї. Такі люди можуть консолідувати певну спільноту людей, і перевести її на вищий рівень існування. Так утворюються етноси, народи, які з часом стають нацією. В Україні такою видатною постаттю був Тарас Шевченко. Він зумів вкласти у свідомість людей усвідомлення того, що українці - це є окремий народ, що у нас є своя мова, культура, героїчна історія, і що ми повинні відстоювати свою самобутність.

У наш час дуже не вистачає людей з такою силою духу, пасіонарних людей, здатних з народу утворити націю. Західноукраїнські області, особливо Галичина, відрізняються під цим оглядом від решти України тим, що тут більше розвинені національна свідомість, національна гідність та відчуття потреби у власній державності серед українців; українська мова та культура є домінуючими. Зумовлено це історично, чи географічно, але саме завдяки цій частині українців наша держава все ще лишається формаль-

но незалежною і є підстави сподіватися на поширення цієї національної свідомості на інші регіони.

Проблема національної консолідації прямо пов'язується з легітимацією влади в незалежній державі, з її "узаконенням" у свідомості усіх соціальних та етнокультурних груп, які творять суспільство. Влада, що влаштовує одних, не влаштовує інших, і навпаки. Це пов'язано з різним уявленням у свідомості українців бажаного майбутнього, неузгодженістю національних інтересів. У чому ж причина цих суперечностей?

Нація - це уявна спільнота, яка усвідомлює свою спільність і подібність, і на основі цього бачить спільні перспективи і спільний шлях розвитку. Ознакою нації є, у першу чергу, національна самосвідомість. Також мова, наявність спільної історії, культури і бачення спільного майбутнього.

Сучасна Україна, на думку багатьох дослідників, ще не перетворилась на консолідовану "політичну спільноту". Вона поки що "не є ні гомогенною одиницею, ні такою, що має єдину, спільну для всіх історію", а її національна безпека залежить не так від зовнішньої політики чи політики у сфері оборони, як від "здатності лідерів держави створити націю з інститутами, які заслуговували б на повагу її громадян" [107, с. 344]. Тобто в Україні бракує національної еліти, яка необхідна для становлення нації.

У суспільстві завжди є еліта, яка очолює громадянське суспільство, бере участь у виборах. Без участі еліти воно було б неорганізованою масою, адже еліта - це кращі представники спільноти.

На історичний процес державотворення впливає кілька чинників. На наш погляд, важливими чинниками творення держави є творення нації і громадянського суспільства. В Європі перші нації заявили про себе політичним способом, тобто держава брала за основу певну субкультуру і "нав'язувала" її іншим своїм частинам. Так творилась англійська, іспанська, французька, російська нації. З XVIII ст. і до сьогодні переважає етнічний спосіб творення нації, який полягає в тому, що національна еліта творить авторську національну культуру на національній літературній мові; творить національну ідею, яка полягає в тому, що етнос, спільнота, яка переживає свою тотожність, стає нацією як уявною спільнотою, члени якої усвідомлюють спільність своєї культури і своєї історичної долі. XIX, XX і початок XXI ст. характеризуються тим, що уже нації, утворені на основі етносів, творять нові держави і власну історію. Останнім спалахом творчої ролі націоналізму як ду-

ховно-творчої сили нації було виникнення більше ніж 20-ти національних держав на руїнах Радянського Союзу, Югославії та Чехословаччини. Творцем національних ідей, націй і національних держав є національна еліта. Другим чинником творення держави є громадянське суспільство. В Європі розвиток капіталізму і поява буржуазії, яка прагнула до влади, привів до появи демократичних держав, де влада формально належить народу. Тривале буття демократії розвиває у населення політичну культуру. Боротьба за демократію удосконалює існуючі держави і демократизує політичні режими. Становлення демократичного суспільства відкриває можливість повноцінного співбуття кількох націй в єдиній державі, де титульна нація становить більшість.

Український етнос склався стихійно-історично на теренах колишньої Київської Русі. Етнос - це спільнота, учасників якої ототожнюють сусідні етноси, і які характеризуються переживанням подібності на основі спільності стереотипів поведінки і культури, території та історії.

Через історичні причини український етнос перебував у складі Литовської, а потім Польської держав. Визвольна війна під проводом Б.Хмельницького призвела до того, що частина України увійшла до складу Російської імперії. Однією з причин неосягнення самостійності української держави в той час була відсутність національної ідеї. З розпадом Польщі частина України, а саме Галичина, Буковина і Закарпаття, потрапила до складу Австро-Угорської імперії. Розділення українського етносу на дві імперії справляло суттєвий вплив на процес становлення української нації. Перший натяк на українську національну ідею зробив невідомий автор "Історії Русів". Дійсним творцем української національної ідеї став Т.Шевченко.

Становлення української національної еліти в російській і австрійській частинах України відбувалось складно і дуже суперечливо. У російській частині України, де і з'явилась українська національна ідея, можна виділити два напрями, а саме: напрям М.Драгоманова і напрям М.Міхновського. Напрямок М.Драгоманова ставив соціальне попереду національного, формувал еліту, яка орієнтувалась на культурологічну роботу, і в політиці її домагання сягали не далі української автономії у федеральній державі. Напрямок М.Міхновського з'явився пізніше. Він ставив національне попереду соціального і формувал еліту, яка боролась за самостійність Української держави, у якій українці були б титульною нацією. Українська національна ідея з'явилась у Над-

дніпрянській Україні, яка належала Росії, але через історичні обставини масова національна еліта розвинулась в австрійській частині країни. Російська держава ніколи не визнавала українців за окрему націю і прагнула до їх асиміляції. Прикладів "небратського" ставлення до українства можна навести дуже багато (наприклад Валувєвський циркуляр, Емський указ). Населення Австро-Угорщини після революції 1848 р. мало певні конституційні свободи. Тому австрійська частина українців у другій половині XIX ст. "обігнала" в національному розвитку етнічних українців, які були під владою Росії.

Представники лінії М.Міхновського завжди боролися за незалежність Української держави, але тоді, коли вона з'являлася, до влади приходили послідовники лінії М.Драгоманова - М.Грушевський, В.Винниченко, С.Петлюра. Вони були соціал-демократами, орієнтувались на автономію, боялись радикальних заходів, а тому втратили сприятливі можливості і програли визвольні змагання.

Після невдалої боротьби українського народу за незалежність постала Українська Радянська Соціалістична Республіка, у якій формально проголошувався розвиток української нації, а фактично - нищилась національна еліта і проводилась політика російської асиміляції українців. Польща, якій два десятки років належала Західна Україна, теж прагнула до асиміляції українців, але, будучи демократичною державою, не могла здійснювати такий геноцид української нації, який відбувався в Радянському Союзі (наприклад голодомор 1932-33рр.). Саме завдяки наявності відносних свобод у Польщі, на її теренах Є.Коновалець, А.Мельник, С.Бандера і Р.Шухевич продовжили лінію М.Міхновського.

Коли розпався Радянський Союз і постала незалежна Україна, до влади прийшли представники лінії М.Драгоманова, які віддали національні багатства в руки невеликої групи людей і зробили її правлячим класом. Причиною затяжної і всебічної кризи незалежної Української держави є недосформованість української нації і громадянського суспільства. Це відкриває можливості маніпулювання за принципом "розділяй і владарюй": українців поділяють на схід і захід; на російськомовних і україномовних, на різні релігійні конфесії і використовують цей поділ як димову завісу для привласнення національних багатств окремими олігархами. За роки незалежності постала диференціація українського суспільства на невеличку когорту дуже багатих і основну масу незаможних.

Лінія М.Міхновського є націоналістичною, передбачає розвиток нації і національної свідомості. Напрямок М.Драгоманова звернений у бік громадянських інтересів, розвитку громадянської свідомості і громадянською суспільства. Варто зазначити, що представники лінії М.Міхновського так ніколи й не були при владі, позиція таких сил завжди вважалась занадто радикальною і, як наслідок, ми не маємо консолідованої нації, утворення якої, на наш погляд, повинне передувати громадянському суспільству.

На нашу думку, млявість процесів розбудови Української держави зумовлена тим, що свідомість українців ще не визріла для цих процесів. Декларування української нації поки що є штучним. Ми отримали незалежну державу, фактично, випадково, не прикладаючи жодних зусиль, і були не готові до цього. Для більшості громадян державність не становить такої цінності, як становила б, якби її довелось виборювати. Відмінність полягає в усвідомленій, привласненій національній ідеї, яка об'єднує спільноту і вкорінює її учасників. Коли відродження нації, як писав В.Липинський, відбувається без того національного пафосу, без того романтичного захоплення образом повної волі й незалежності нації, що йшло в парі з відродженням у всіх європейських народів, - то з самого поняття "нація" викидається весь його живий творчий зміст. Залишається тільки форма - мертва шкаралупина без зерна [123].

Умовно можна провести паралель між рівнями функціонування психічного (психіка і свідомість) і рівнем функціонування спільнот (етнос і нація). Психіка, будучи суб'єктивним відображенням об'єктивного світу, властива і тваринам, і лише у людській психіці наявні задатки до формування свідомості.

Нація передбачає наявність національної свідомості. Саме поняття "свідомість" означає вищу форму відображення об'єктивної дійсності у знаках (мова) і символах. Свідомість властива лише людині й передбачає наявність розвиненого мозку, використання знарядь праці, родовий спосіб життя і, звичайно, мову. Без жодного з цих компонентів не відбулася б свідомість, а отже, і національна свідомість.

Виходячи з цього можна розвиток етносу, трансформацію його в націю і утворення громадянського суспільства зобразити графічно на рис. 3.1. Це, на нашу думку, закономірний розвиток спільноти.

Більшість розвинених демократичних країн розпочинали побудову держави, маючи надійний фундамент - сформовану, консолідовану націю, з якої органічно випливає розвиток громадян-

ського суспільства. Україна ж йде по шляху утворення нації від еліт, що сформували і очолили громади.

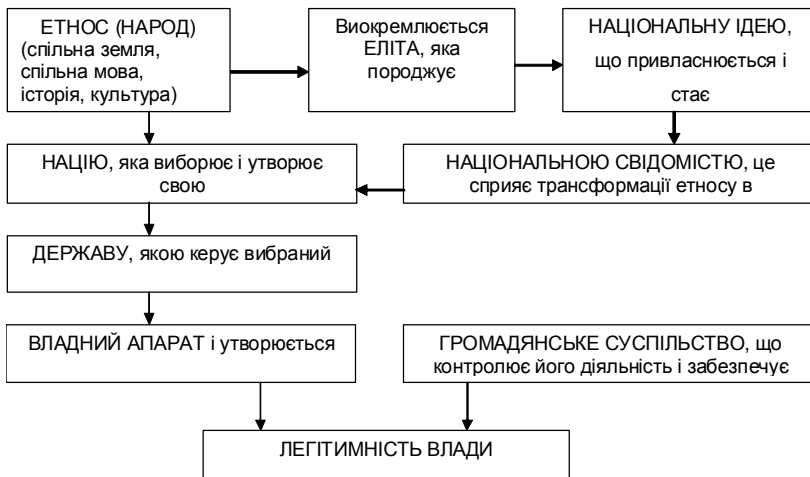

Рис. 3.1. Взаємозв'язок розвитку етносу, нації та громадянського суспільства

Як зазначає Ф.Фукуяма, утвердження демократії відбувається в такому порядку: ідеологія → формальні політичні інститути (конституційний дизайн) → громадянське суспільство → культура [216, с. 169]. Тільки переведення певних відносин на рівень культури, закріплення їх на рівні культурних кодів дає підстави для тривалого існування інститутів, а це потребує часу.

Формування громадянського суспільства, яке є інституційно-культурним феноменом, не може йти "попереду" демократизації, у кращому випадку - це можуть бути паралельні процеси, із застереженням, що саме громадянське суспільство на початкових стадіях свого існування є більше формальним і потребує підтримки "ззовні" (з боку власних політичних еліт або розвинених громадянських суспільств в інших країнах).

Влада, забезпечивши обов'язковість державної мови на державній службі, у сфері освіти, а також україномовність інформаційного простору могла б підтримати лінію М.Міхновського на становлення української нації. Трансформація українського суспільства в націю є передумовою утворення громадянського суспільства, яке

змогло б здійснювати контроль за діяльністю влади і спрямовувати її діяльність, сприяючи, таким чином, збільшенню довіри до неї виборців.

3.2. Визначення правового статусу допоміжних структур, що діють у системі органів державної влади, як умова легітимізації влади

Розвиток українського державотворення можна охарактеризувати як складний та багатоаспектний процес. Однією зі складових такого процесу є легітимізація влади. Безумовною вимогою легітимізації влади має стати правова основа цього явища, адже демократична правова держава не може існувати окремо від легітимної влади. Свого часу К.Валькер запровадив поняття "Rechtsstaat" - "правова держава" [50, с. 78], що і сьогодні актуальне для нашої країни як принцип правової держави. Ще раніше І.Кант у своїй роботі "Ідея загальної історії у всесвітньо-громадянському плані" визначив мету розвитку цивілізації, сутність якої полягала в утвердженні загального правового громадянського суспільства [84]. Отже, стає зрозумілим, що процес легітимізації влади неможливо уявити поза межами розвитку правової держави.

Забезпечення такого розвитку правової держави покладається в тому числі й на систему органів державної влади, однією із складових якої, що відіграють достатньо важливу роль в утвердженні демократичного врядування українського державотворення, є так звані допоміжні структури - консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи.

Діяльність вищезазначених органів відслідковується ще з часів міст - держав Північного Причорномор'я. Державний лад тодішніх міст будувався на тих же засадах рабовласницької форми, що й устрій античних полісів Греції. Вищим законодавчим органом державної влади були народні збори. Народними зборами щорічно обирався постійно діючий виконавчий орган - Рада міста, яку очолював голова; обирався також секретар. Рада організовувала підготовку й попередній розгляд рішень, декретів та постанов народних зборів. Тому законодавчі акти міст видавалися від імені "Ради і народу". Однак при цьому можна сказати, що були й інші органи, які виконували допоміжні функції, хоча їх і не можна розглядати крізь функціональну призму допоміжних органів сьогодення. Так, окремою ланкою міського управління були ви-

борні колегії - магістратури або посадові особи - магістрати, які обиралися з числа повноправних громадян міста [208, с. 16-17].

За часів Київської Русі функціонувала Княжа (боярська) рада, пізніше боярська дума, яка була постійним дорадчим органом при князеві. Вона складалася з верхівки дружини князя, великих бояр, представників верхівки міст, вищих церковних ієрархів, а у воєнний час - і керівництва союзників. Князівська рада вирішувала військові, адміністративні, фінансові питання. Рада не мала впорядкованої організаційної структури, однак її діяльність мала стабільний характер [208, с. 30].

Відповідну консультативну функцію в Галицько-Волинському князівстві виконували сними (князівські з'їзди). Хоча їх і можна віднести до органів державної влади Галицько-Волинського князівства, але їхні рішення мали переважно консультативно-рекомендаційний характер. На сходах могли також укладатися різні угоди як внутрішньополітичного, так і зовнішньополітичного характеру [208, с. 49-50].

Характерною ознакою тогочасних допоміжних органів була невизначеність їх правового статусу, який міг постійно змінюватися, що можна побачити на прикладі Великого князівства Литовського. У другій половині XIV ст. після входження українських земель до Литви й утворення Великого князівства Литовського деякий час тут зберігався старий удільний устрій. Однак наприкінці століття розширилася компетенція іншого важливого органу держави панів-ради, який сформувався з найвпливовіших васалів Великого князя (удільних князів, магнатів, бояр, панів, зокрема й українських, церковних ієрархів) і діяв спочатку при ньому як дорадчий орган [208, с. 59].

Безперечно, на увагу заслуговує такий орган, як генеральна рада, що відігравала важливу роль у системі управління Гетьманщиною. Спочатку це було зібрання козаків, і вона мала переважно військове значення. Пізніше склад Генеральної ради розширився за рахунок представників духовенства та міщан і вона набуває певних ознак вищого представницького органу, хоча й не стала постійно діючим органом і скликалася для вирішення найважливіших питань зовнішньої і внутрішньої політики, укладення миру. Генеральна рада не перетворилася на орган влади, оскільки не було визначено організаційних засад її роботи, періодичності, порядку скликання. Це було зібрання великої кількості людей, навіть - випадкових і некомпетентних [208, с. 94].

Проблеми з визначенням правового статусу в ранні часи, на жаль, не минули допоміжні органи, що діють на теренах сучасної України. Щодо основних напрямів діяльності консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів, що діють у системі органів державної влади, необхідно звернути увагу на недостатню визначеність, а в деяких випадках і взагалі відсутність чіткого визначення їхнього правового статусу. Хоча справедливо зазначити, що є і певні здобутки - здійснення повноважень консультативними, дорадчими та іншими допоміжними органами, що діють у системі органів державної влади, базується на принципах, визначених Конституцією України, нормами вітчизняного та міжнародного права і відображаються у виданих такими органами актах.

У зв'язку з цим важливо обґрунтувати потреби чіткого визначення правового статусу діяльності консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів, що діють у системі органів державної влади.

Теоретико-методологічні аспекти проблеми визначення правового статусу знайшли своє відображення в працях А.Осавелюк, Н.Плахотнюк, В.Мельниченко, А.Георгіца, Ю.Тодика, В.Федоренко та ін.

Виходячи з тих конституційних повноважень, якими наділені органи державної влади, стає зрозумілим, що існуючий обсяг повноважень передбачає наявність складної багаторівневої та розгалуженої системи відповідних допоміжних суб'єктів, які здійснюють забезпечення їхньої діяльності. Необхідність забезпечення функціонування такої системи обумовлена високим рівнем відповідальності перед суспільством, яка покладається на органи державної влади під час здійснення ними своєї діяльності.

Саме ця ж відповідальність повинна заповнити й всі ланки відповідної системи допоміжних суб'єктів, адже саме вони покликані здійснити правове, наукове, консультативне, інформаційне, експертно-аналітичне, організаційне та інше забезпечення діяльності органів державної влади для ефективного виконання ними своїх конституційних повноважень.

Характерною особливістю таких суб'єктів є те, що вони не належать до системи органів державної влади, адже орган державної влади виступає від імені держави, наділяється державновладними повноваженнями, що матеріалізуються у формі рішень обов'язкових для виконання усіма членами суспільства. Тобто такі суб'єкти виконують допоміжну функцію для виконання органами державної влади своїх повноважень.

Місце та роль консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів у системі органів державної влади визначається їх правовим статусом.

Правовий статус консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів визначається формою держави (формою державного правління та устрою), а також видом політичного режиму, оскільки саме з цим можна пов'язати компетенцію та відповідні повноваження органів державної влади у співвідношенні з діяльністю зазначених органів.

На сьогодні є тенденція виділення різних груп консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів, однак при цьому питання правового статусу консультативних, дорадчих органів є недостатньо врегульованими.

Так, у вузькому значенні правовий статус розглядається як сукупність прав і обов'язків суб'єкта відносин [208, с. 13]. Під правовим статусом суб'єктів конституційного права розуміють сукупність загальних прав, які визначають правоздатність, та основних прав і обов'язків, невіддільних від осіб, органів і організацій [39, с. 11]. Ще одне визначення правового статусу, але вже державних органів дає Ю.Тодика - "правовий статус державних органів окреслюється їх компетенцією, основи якої закладені у тексті Основного Закону. Тільки безпосередньо вказані у Конституції й законі повноваження складають їх правовий статус". Елементами конституційного статусу органу держави, зазначає автор, є: 1) особливий порядок створення та формування державних органів; 2) наявність певної мети, якою є реалізація певних завдань, функцій державної влади, діяльності держави; 3) компетенція органу як міра використання ним його повноважень [212, с. 89-90].

Компетенція органу являє собою закріплені у законодавстві повноваження, права і обов'язки, надані для здійснення відповідних функцій. При цьому щодо органів держави вживається поняття сукупність повноважень, а громадських організацій - сукупність прав і обов'язків. Саме компетенція вирішальною мірою визначає правовий статус органу держави, встановлюючи межі його повноважень. Повноваження ж, відповідно, становлять сукупність виражених у можливостях прав і у вимогах - обов'язків. Орган держави має діяти у межах законодавчо встановлених повноважень. Вихід за межі повноважень є порушенням компетенції органу або втручанням у компетенцію іншого органу держави [158, с. 14-15].

Отже, стає зрозумілим, що необхідною умовою ефективною діяльності консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів виступає юридичне закріплення функцій управління, які в подальшому приводять до виникнення такого правового явища, як компетенція, яка через унормування у відповідних правових актах завдань і необхідних для виконання їхніх повноважень дає можливість установити місце кожного подібного органу для здійснення своїх повноважень у загальній системі державних органів, створити основи їхньої правової відповідальності.

З позицій наукового обґрунтування розподілу функцій управління суттєвою вимогою до їх правової регламентації є забезпечення відповідності між закріпленими за консультативними, дорадчими та іншими допоміжними органами завданнями та повноваженнями. Ефективна реалізація будь-якої функції є неможливою, якщо для виконання відповідних завдань зазначені суб'єкти не володіють достатнім обсягом повноважень.

Їхні повноваження мають бути закріплені як права та обов'язки (у тому числі обов'язки нести відповідальність за наслідки виконання повноважень) - так звані "юрисдикційні" обов'язки. Визначення оптимальної компетенції таких суб'єктів є головним фактором забезпечення оптимального виконання функцій, реалізації управлінських рішень та їхньої ефективності.

Важливим елементом правового статусу досліджуваних суб'єктів є їхня відповідальність. Там, де існують повноваження, закріплені нормативно-правовими актами, виникає й юридична відповідальність. Рівень відповідальності повинен залежати від місця консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів в ієрархічному рівні суб'єктів державних органів.

Невід'ємною складовою правового статусу консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів є порядок їх формування, який доцільно було б розглядати через визначення підпорядкованості, підзвітності та підконтрольності.

Орган державної влади своїм рішенням затверджує положення (або інший вид установчого документа) про відповідний орган, у якому і визначається організаційна залежність консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів від організації вищого рівня. При цьому справедливо буде зазначити, що така залежність або, інакше кажучи, підпорядкованість може мати як повний, так і частковий характер.

Крім того, у такому установчому документі також встановлюється підзвітність і підконтрольність консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів. Тобто встановлюється характерний режим організаційних відносин між зазначеними органами з однієї сторони, та іншими органами, наділеними правом перевіряти діяльність перших, скасовувати чи зупиняти дію їх актів, з другої.

Оптимальним вбачається, коли врегулювання правового статусу відбувається не тільки на окремих консультативних, дорадчих та інших допоміжних органах, а й усій системі вказаних органів у цілому, що, у свою чергу, дасть змогу підвищити скоординованість та взаємоузгодженість діяльності суб'єктів.

Аналіз нормативно-правових актів, які врегульовують питання створення, консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів свідчить про наявність значної кількості таких суб'єктів. Так, сьогодні діють різноманітні комісії, у тому числі міжвідомчі, комітети, державні, національні, консультативні, координаційні та інші відповідні ради.

Отже, повноваження, якими наділені органи державної влади, передбачають наявність достатньої кількості таких консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів, що повинно забезпечити виконання функцій органів державної влади, однак це, у свою чергу, створює низку проблем практичного значення, які потребують розв'язання, а саме:

- необхідність вироблення уніфікованого підходу до підготовки планів діяльності шляхом попереднього їх узгодження на відповідний період між консультативними, дорадчими та іншими допоміжними органами, а також координації такої діяльності, що повинна мати системний характер;

- дублювання повноважень між консультативними, дорадчими та іншими допоміжними органами.

Характеризуючи в цілому питання визначення правового статусу консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів як необхідної умови легітимізації влади та способу реалізації органами державної влади своїх завдань, функцій і повноважень, які покладені на них Конституцією України, треба відмітити таке:

- визначення правового статусу консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів повинно здійснюватися на основі вироблених теорією і закріплених у законодавстві й практиці принципів науковості, демократизму, законності, системності тощо;

- необхідним видається розроблення методологічної основи для систематизації та узгодження діяльності консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів.

Таким чином, однією з найважливіших передумов оптимізації існуючих механізмів сприяння забезпеченню ефективного виконання органами державної влади своїх конституційних повноважень є чітке визначення правового статусу консультативних, дорадчих органів та інших допоміжних органів, що зумовлює перспективи подальших досліджень.

3.3. Місце та роль іміджу в системі демократичного врядування: з історії українського державотворення

Становлення демократичних відносин у сучасній Українській державі ґрунтується на національних історичних традиціях, а також світовому досвіді державотворення. Особливістю сучасного трансформаційного періоду у вітчизняному державному управлінні є системний пошук ефективних засобів для позитивного сприйняття влади суспільством. Демократичні зміни в системі державного управління зумовлюють підвищений інтерес науковців до феномену "імідж", його місця та ролі у системі демократичного врядування.

Ідея українського демократичного врядування походить з часів Київської Русі IX-XII ст., які вважаються золотою добою української переднаціональної державності. Київську Русь ми можемо визначити як державу із зародковою демократією у формі місцевих зборів (віче).

На нашу думку, найбільшого розквіту як політичного, економічного, культурного, а також у становленні інститутів державного управління українська держава досягла за часів князювання Ярослава Мудрого (близько 988/989-20.02.1054). Розглядаючи постать київського князя з позиції ідеального правителя як іміджетворчого фактора, ми можемо зазначити, що йому були притаманні такі іміджеві риси, як харизма, освіченість, військова доблесть, розум, моральні чесноти. Наявність лідерських якостей як необхідного компонента формування іміджу дала змогу Ярославу Мудрому сформувати значну "політичну вагу" як всередині країни, так і за її межами.

Як свідчать історичні факти, після перемоги над печенігами у 1036 р. (після чого їх навала фактично припинилася) київ-

ський князь розпочав політику об'єднання руських земель [200]. Усунення печенізької загрози дало змогу Ярославу Мудрому зосередитися на внутрішніх справах. Насамперед князь зайнявся зміцненням кордонів Київської Русі, інтенсивним будівництвом і прикрашанням міст, піднесенням сільського господарства й ремесла, сільських та міських промислів, внутрішньої й міжнародної торгівлі. Ці успіхи ознаменувалися підвищенням авторитету Давньоруської держави в середньовічному світі. Що, у свою чергу, позначилося на династичних зв'язках дому Ярослава Володимировича з правлячими династіями Європи. Поріднитися з київським князем бажали численні королівські родини Заходу. Три дочки Ярослава Мудрого стали королевами: Анна - французькою, Єлизавета - норвезькою, Анастасія - угорською. Сестра Ярослава Мудрого Доброніга була видана за польського князя Казимира, що забезпечило на довгі роки Русі безпеку західного кордону. З огляду на ці обставини Ярослав Мудрий отримав прізвисько "свата усієї Європи" [85]. Використовуючи сучасний словник іміджології, ми можемо стверджувати, що київський князь розповсюджував державницький імідж засобами ПР (паблік рилейшнз) як компонента соціально-комунікативної реальності.

Ефективність зовнішньої політики руського князя дала змогу вступити йому в повноправні зносини з найбільшими імперіями середньовіччя: Германією і Візантією. Зважена, прагматична зовнішня політика Ярослава Мудрого привела до створення сприятливого економічного, культурного іміджу Київської Русі. Це привело до поживлення дипломатичних зв'язків між Київською Руссю і Германською імперією. Так, у 1030-1031 рр. і 1040-1043 рр. держави обмінялися повноважними посольствами [105].

На думку французького історика П.Бурдьє, прагматичність іміджу визначається прагненням державного діяча відповідати соціальним очікуванням мас, їх цінностям. Учений стверджує, що політичний капітал є делегованою формою символічного капіталу, кредитом, який базується на очікуваннях соціальних груп. За допомогою цього капіталу суб'єкт іміджу отримує владу, яку за ним визнають у подальшому [26, с. 208]. Грунтуючись на даному підході, Ярослава Мудрого можна з повним правом назвати фундатором книжності й вченості на Русі. З його ім'ям пов'язаний розквіт давньоруської культури й наукових знань, відкривалися школи, створювались перші бібліотеки, отримала визнання і підтримку перекладацька діяльність. Проведене дослідження дає можливість визначити, що

більшість книг, перекладених з грецької та інших іноземних мов, були церковними, богослужбовими. Водночас на Русі поширювались вчені трактати з історії, філософії, права, природничих наук. Книжкові майстерні були створені як у Києві, так і в інших містах Русі: Новгороді Великому, Чернігові, Полоцьку. Саме за ініціативою Ярослава Мудрого в Києві в 1037-1039 рр. було створено перший літописний звід. Учені називають його найдавнішим. Так розпочалася писана історія давньоруського народу.

Розглядаючи питання формування іміджу влади у свідомості громадян, український дослідник С.Серьогін окреслює такі дві узагальнені складові іміджу, як:

- особисті враження про державних осіб, які перебувають у зоні досяжного спілкування;
- уявлення про організацію влади, державні установи та державних осіб, що виникають у свідомості громадян під впливом засобів масової інформації, витворів мистецтва, літератури, тощо [190, с. 10].

Літописець Нестор з великою шаною та гордістю пише, що князь "до книжок виявляв завзяття, часто читаючи їх і вночі, і вдень. І зібрав книгописців силу, що перекладали з грецької на слов'янську мову. І написали вони багато книжок... Ярослав засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаємо, вчення одержуючи книжне" [104].

Дослідник Р.Такер відзначає, що серед факторів, що визначають успіх чи поразку лідерів, присутня здатність лідера не лише виражати інтереси певних соціальних груп, а й більшою мірою жити проблемами людей і сприймати їх як свої власні [160, с. 339]. За спогадами сучасників, великий князь відрізнявся великою набожністю, знанням церковних творів. Ярослав Мудрий проводив політику зміцнення впливу на Русі християнської церкви. З цією метою у 1051 р. на загальних зборах єпископів митрополитом був вибраний руський єпископ Іларіон. Митрополит Іларіон є автором "Слова про закон і благодать", у якому розробляє концепцію рівності Київської Русі з іншими державами, зокрема з Візантією, трактує історію Русі як спадкоємиці Римської держави, простежує закономірний зв'язок руської історії з світовою історією [91].

З ім'ям Іларіона пов'язаний і перший церковний Статут Ярослава, тобто система церковної юрисдикції, віднесення до відомства церкви низки справ, пов'язаних із сімейним і шлюбним правом. Це були норми, які сприяли формуванню сім'ї, зміцненню

моногамії на противагу язичницькій полігамії, освяченню приватної власності, підвищенню авторитету центральної влади.

Одним з важливих способів оптимізації іміджу, на думку російського дослідника В.Ледяєва, є авторитет державного діяча, який виконує не лише регулятивну функцію (коли імідж стає регулятором поведінки і вибору електорату), а й відповідає соціальним очікуванням, інтересам народу і держави [118, с. 10]. У контексті цього твердження авторитет давньоруського уряду підтримувався активним містобудуванням. Особливо розбудовано було Київ, його прикрашали пишні княжі палаци, просторі боярські хорони, чепурні будинки городян, над якими височіли розкішні храми - Десятинна церква, Софійський собор, монастирі Георгія та Ірини, церква Василя та ін. Варто зазначити, що у той час в Києві налічувалося близько 400 церков. Слава Києва тієї пори лунала не лише на Русі, а й на Заході. Знаменитий германський хроніст XI ст. Адам Бременський назвав Київ окрасою Русі й навіть суперником самого Константинополя [215, с. 411].

Ми можемо зробити висновок, що ефективна, системна державна політика, яку проводив Ярослав Мудрий, привела до стабілізації економіки країни, зокрема удосконалювалося землеробство, розвивалися ремесла, розвивалися внутрішня і зовнішня торгівля. У свою чергу, прогресивний розвиток країни сприяв стабілізації влади, її розвитку і вдосконаленню у зв'язку із запитами часу.

Великий князь керував всією системою управління країною і судочинством. Його влада була різноманітною і комплексною, а розпад залишків старого родоплемінного устрою призвів до зміцнення владних повноважень великого князя та його управлінського апарату в центрі та на місцях. Ефективність сильної князівської влади забезпечувала професійна армія.

Особливою ознакою князівської влади було те, що вона виражала інтереси всього суспільства в цілому, оскільки виконувала оборонну функцію, підтримувала порядок усередині країни, карала за здійснення кримінальних злочинів, за насильницькі дії проти особи, захищала права власності, на яких трималося і прогесувало суспільство.

Аналізуючи викладений матеріал, можна стверджувати, що формування позитивного іміджу органів влади, який ґрунтувався на ефективній державній політиці у сфері економіки, освіти, культури, забезпечення рівності громадян перед законом, сприяло встановленню дипломатичних відносин Київської Русі з провідними держава-

ми того часу, зміцнювало авторитет держави на міжнародній арені, робило її рівноправним учасником світового політичного процесу.

Важливу роль у сучасній національній ідентичності відіграє ще одна українська переддержавна, яка з'являється в XVI ст. із виникненням Козацького Гетьманату. На зібраннях Козацької Ради козаки вільним волевиявленням обирали свого воєначальника-гетьмана. Крім того, гетьман Пилип Орлик у 1710 р. створив проект однієї з перших у світі конституцій, метою якої було перетворити Гетьманат на виборну монархію. Зокрема, у своїй конституції Пилип Орлик передбачав поділ державної влади на законодавчу, виконавчу і судову, що мало суттєво обмежувати владу гетьмана. Українські дослідники стверджують, що проект конституції Пилипа Орлика ліг в основу багатьох європейських конституцій.

У результаті революційних подій 1917-1918 рр. на короткий час виникла Українська Народна Республіка на чолі із Центральною Радою, у складі якої були представники всіх значних політичних партій. Члени Центральної Ради намагалися відстоювати ідею широкої автономії, а згодом і повної незалежності української держави від Росії.

У сучасних умовах, коли проблема легітимізації влади як важливого принципу демократії набула вирішального значення, роль іміджу органів державної влади значно зростає. Процес становлення демократичного врядування значно посилює потребу в сильних політичних інститутах і харизматичних лідерах. Імідж - один із засобів досягнення цього.

В основу концепції демократичного врядування, на думку П.Надолішнього, має бути покладене нове розуміння сутності держави як основного політичного інституту суспільства, що утворюється самим суспільством для свого збереження і подальшого розвитку [145, с. 91].

Узагальнюючи вищесказане, можна зробити висновок, що українцям притаманні традиції своєрідного індивідуалізму і свободолюбства, постійний потяг до визначення національної ідентичності. Ці особливості національного характеру деякі вчені згадують для пояснення ганебної нездатності України забезпечити своє самовизначення. Водночас можна констатувати, що останніми роками зазначені традиції сприяли процесам демократизації країни в тому сенсі, що еліта країни поводитися помірковано, уникаючи силового варіанта розвитку подій, і прагнула до консенсусу в розв'язанні конфліктних ситуацій, наприклад під час помаранчевої революції.

Таким чином, державницький імідж України, який ґрунтується на традиціях одвічної боротьби за політичну автономію та незалежність від іноземного панування, з потужним визвольним, антиімперським націоналізмом, з орієнтацією на європейські цінності і розвитком демократичних тенденцій, незважаючи на складні процеси трансформації перехідного періоду від тоталітаризму до демократії, відіграє важливу роль у визначенні місця Української держави серед розвинених європейських держав, даючи змогу не втратити власної ідентичності.

3.4. Імідж княгині Ольги як першої жінки-керівника в державному управлінні України

Одна з умов побудови демократичного суспільства - формування ефективної політики рівних можливостей для жінок і чоловіків. Життєдіяльність демократичного суспільства повинна ґрунтуватися на засадах рівної взаємодії чоловіка та жінки, їх взаємовпливу, який сприяє взаємному розвитку та зростанню. Досягнення рівноправності жінок та чоловіків у прийнятті рішень на всіх рівнях влади забезпечить той баланс суспільства, який необхідний для зміцнення та оптимального функціонування демократії. Відповідно до ст. 3 Закону України "Про державну службу" професіоналізм, компетентність, ініціативність, чесність, відданість справі, персональна відповідальність за виконання службових обов'язків і дисципліна є основними принципами державної служби [126], дотримання яких передбачається державним службовцем незалежно від статі.

Нині активно обговорюється тема жінки-керівника: особливості її стилю керівництва, бар'єри, які вона вимушена долати, просуваючись кар'єрними сходинками, стереотипи, які супроводжують її професійну діяльність.

Створення позитивного іміджу жінки-керівника дасть змогу будувати державне управління на принципах гендерного балансу та ефективного використання професійного й особистісного потенціалу державних службовців різних статей.

Імідж - це образ, тобто форма життєвого прояву людини, завдяки якій "на люди" виставляються найсильніші особистісні ділові якості. Якщо вести мову про імідж керівника в державному управлінні, то його складовими є: компетентність, ефективність

прийнятих рішень, професіоналізм, моральність, відповідальність за результати управлінської діяльності.

Так, для ефективної роботи керівник має виявляти свої лідерські, професійні та моральні якості, оволодіти досконалим стилем управління та завоювати авторитет серед підлеглих. Особистісні якості, стиль керівництва та авторитет є основою психологічного портрета керівника.

Вибір стилю управління є важливим, оскільки з нього починається формування іміджу. Гендерні відмінності в стилях управління - одне з тих питань, на яке дослідники не мають єдиної відповіді. Можна виділити дві основні позиції під час розгляду особливостей чоловічого та жіночого менеджменту. Прихильники першої переконані в існуванні особливого "жіночого" стилю управління, який відрізняється від "чоловічого", інші заперечують наявність такої специфіки.

Так звана "гендерно-чутлива" стратегія презентації жінки-політика акцентує саме гендерні відмінності у цінностях, пріоритетах, сфері діяльності. За цією стратегією жінка-політик передусім "жінка": на неї в політиці покладені особливі завдання: захист прав жінок як окремої верстви суспільства, стимуляція народжуваності, турбота про дітей, тобто все, що входить у традиційне коло "жіночих інтересів". Імідж, відповідно, будується на основі одного з найдавніших архетипів - архетипу Матері [233, с. 260].

Гендерно-нейтральний образ жінки-керівника в державному управлінні заснований на подоланні стереотипів. Відповідно до нього жінка-керівник на рівні з чоловіками має брати участь у державному управлінні, а основним критерієм оцінки її діяльності є професіоналізм. Але це зовсім не означає, що наполегливий, раціональний та ефективний керівник на роботі, жінка не може бути дбайливою, ніжною, уважною дружиною і матір'ю вдома та може втратити свою жіночність.

Оскільки у суспільній свідомості існує стійкий стереотип негативного ставлення до громадсько-політичної діяльності жінок та переважає образ жінки в традиційній жіночій ролі, що вимагає зовсім інших якостей, ніж ті, які необхідні для керівника, оточуючим важко побачити в жінці людину, відповідну для керівної роботи. Жінок прийнято вважати представницями слабкої статі, недостатньо наполегливими для того, щоб витримати конкуренцію у світі, що управляється чоловіками. Жінку у владу не пускає стереотип: "влада та політика - не жіноча справа".

Історично влада перебуває в руках чоловіків, жінка при владі швидше виняток, ніж правило. Але історія знає приклади, коли жінки-керівники відрізнялися високим ступенем раціоналізму, холонокровності, рішучості та волі, що дає зразки ефективного жіночого керівництва на високих державних постах.

Українська історія демонструє нам приклади суттєвих впливів жіноцтва на перебіг політичних подій, управлінські процеси в державі.

Статеворольова поведінка українок у сім'ї та суспільстві не була залежною і підпорядкованою чоловікові. І хоча сфера провідної діяльності визначалася переважно функцією дітонародження та домогосподарства, проте статус українки був достатньо високим і жінки відігравали помітну роль в історії Української держави.

Жінок панівних верств Київської Русі відмічав високий для того часу рівень культури, що і робило можливим їх участь у державних справах, в управлінні своїми землями. Типовим було поширення жіночих печаток. Володіння печатками давало право утверджувати офіційні документи, і отже, виконувати адміністративні функції у своїх землях. Особисті печатки мали мати Володимир Мономах, дружина великого князя київського Святополка Ізяславича (1093-1113) - Ірина; дружина великого князя Мстислава Володимировича - Христина; дружина великого князя Всеволода Ольговича (1126-1139) - Марія та ін.

Масштаби державної, соціальної активності давньоруських жінок сягали значно далі кордонів їх власної вітчизни. Руські княгині, видані заміж за іноземних принців і королів, відіграли свою роль у державному і культурному житті Франції, Німеччини, Візантії, Швеції, Норвегії, Данії, Польщі, Угорщини. Будучи високоосвіченими для свого часу людьми, вони вільно почували себе на політичній арені, а у випадку виникнення конфліктних ситуацій могли звернутися за підтримкою до самого Папи Римського, виступати на церковному соборі у Ватикані. Княжни і боярині направляли власних посланців в іноземні держави, а в початковий період Київської Русі самі "правили посольства". Звичайною справою для руських княгинь було вести переговори з іноземними послами.

Аналіз багатьох письмових джерел X-XI ст. засвідчує, що поряд з іменами великих княгинь, саме становище яких передбачало їх участь у політичних подіях, на сторінках письмових джерел можна зустріти немало імен княжих дружин, сестер, дочок - учасниць політичних подій, феодальних війн, а то і просто знач-

них особистостей, які досягли успіхів у медицині, математиці, астрономії, в культурному житті князівств. Ранньофеодальна руська історія дає немало прикладів, коли перебуваючи при владі жінки були ініціаторами реформ [211, с. 20].

Величезний матеріал свідчить і про участь давньоруських жінок у різних угрупованнях і змовах з метою висування на престол своїх родичів. Імена давньоруських жінок зустрічаються в джерелах і у зв'язку з боротьбою за зміцнення і єдність їх власних земель як на Русі, так і за кордоном [71, с. 22].

Беручи участь у державних справах, видатні русинки ставали носіями широких культурних традицій. Багато з них, очевидно, були пов'язані з архітектурою, особливо коли справа стосується будівництва церков і монастирів. Але зрозуміло, що далеко не всі жінки навіть високого соціального статусу брали нарівні з чоловіками участь у політичній, адміністративній, дипломатичній, культурній діяльності і, щоб уявити собі роль жінки в руському середньовіччі, мало знати історію політичних змін, дипломатичних конфліктів, оскільки життя суспільства не обмежувалося ними, а надзвичайно важливо звернутися до дослідження внутрішньої структури сім'ї, норм шлюбного права, оскільки сім'я - одна із найбільш давніх спільностей, що виявляла активний вплив на суспільний прогрес, та певною мірою була і є мірилом становища жінки [71, с. 23].

Від середини X ст. Київська Русь стає на шлях більш широких і виразних міждержавних культурних зв'язків із сусідніми країнами. Важливим кроком на шляху входження Київської держави до європейської спільноти стало навернення у християнство княгині Ольги, яке підготувало хрещення у майбутньому усієї країни.

Образ княгині Ольги є знаковим для нашої історії, тому особливо важливим є проведення аналізу її діяльності як жінки-керівника з позицій сучасних теорій керівництва та лідерства.

Керівник державного управління репрезентує державу і, значить, має діяти лише в її інтересах, дбаючи про стабільність соціально-економічного та політичного стану на території, яка йому ввірена державою.

Княгиня Ольга взяла на себе всі турботи з управління державою. Вона набагато раніше своїх сучасників-чоловіків зрозуміла необхідність християнства на Русі та отримала визнання свого державного розуму і мудрості як політичної фігури Київської Русі усіма літописцями, зокрема у Володимировій легенді сказано: "Ольга яже бе мудреши всех человек". Але вона не просто голова держави,

княгиню Ольгу позитивно також характеризують і як жінку. М.Грушевський пише, що як жінка "Ольга завзято боронить своєї жіночої чести - з початку дівочої (в пізнішій легенді про залицання Ігоря), потім вдовиної чести (сватання Мала й грецького сара) - привабна і пожадана всіма, а разом не приступна, що кожному вміє дати відповідну відправу: найвища похвала для неї як для жінки" [53, с. 447].

Керівникові необхідно володіти здатністю впливати на людей, оскільки неможливо ефективно управляти людьми, не здійснюючи на них впливу. Вплив на людей має бути заснований не лише на посадових повноваженнях, але й на психологічних особливостях спілкування керівника з підлеглими.

Піддані княгині Ольги відчували її рішучість і державну розсудливість. Вона здійснила низку реформ, створила так звані погости для стягування данини, запровадила регламентацію феодалних повинностей тощо. При ній розширилися міжнародні зв'язки, зміцніли торговельні й політичні відносини з Візантією. У зовнішніх відносинах Ольга віддавала перевагу дипломатії перед війною.

Встановлення Ольгою більш суворого порядку збирання данини, визначення її обсягів, строків і певних місць зберігання, регламентація порядків поклали, без перебільшення, початок існуванню Київської Русі як держави. Адже говорити про більш-менш стабільну державну організацію на Русі можна лише з того моменту, коли припиняються наїзди князівських дружин та їхні відносини з племінними княжіннями регламентуються законодавчо. Рішучі дії київської княгині з усього були, як видається законодавчими нормами прецедентного (ще не феодалного!) права. Іскоростень та інші племінні "гради" деревлян були знищені вщент і життя на них вже не відродилося. Натомість з ініціативи великокнязівської влади почали встановлюватися нові фіскально-адміністративні пункти, управління якими відтепер зосереджувалося в руках князівських слуг-дружинників [178, с. 136].

Прибравши до своїх рук стерно державного управління країною, княгиня Ольга спрямовує її на шлях більш широких і виразних міждержавних зв'язків із сусідніми культурними народами. Київська Русь відкинула досі притаманну їй політичну та культурну ізольованість й здійснила сміливі спроби утвердитись у колі країн, що утворювали тодішній європейський світ. При цьому Київ виявив однаково активний інтерес до обох його частин, організованих у дві імперії - західну і східну, що продовжували зберігати в собі дух універсалізму Римської імперії, поглиблений і посилен-

ний зв'язком зі вселенською християнською Церквою. На відміну від своїх попередників на київському престолі Ольга відмовилася від привнесеної войовничими варягами практики організації збройних походів на Візантію. Вона довго виношувала плани спорядження мирного посольства до Царгорода. Справа ця була надзвичайно копітка й відповідальна. Насамперед, необхідно було заручитися підтримкою мужів київських, які ще не втратили смаку до розбійництва на міжнародних шляхах. Слід було також заздалегідь узгодити склад великого посольства й терміни його прибуття до візантійської столиці [178, с. 144].

Керівник повинен об'єднувати людей у колектив, координувати їх дії, здійснювати контроль над виконанням своїх розпоряджень. Для цього недостатньо бути професіоналом, необхідно бути лідером. Відоме твердження, що не кожен лідер обіймає керівну посаду, і не кожен керівник є лідером, слугує підтвердженням прийнятності даного підпроцесу у загальному процесі формування позитивного іміджу.

Безперечно, якщо б Ігор не загинув під час збору данини (полюддя) біля нинішнього Коростеня, то Ольга не змогла б виявити своїх здібностей великої правительки. Але після смерті Ігоря княгині Ользі припало керувати величезною, ще не зовсім сконсолідованою державою - від Волги і Кавказу до Карпат і Балтики. У державі на той час володарювало 25 чоловіків - "світлих і великих князів", які намагалися вирвати владу з рук жінки. Та княгиня Ольга зуміла втихомирити всіх тих князів-васалів, жорстоко відплатила деревлянам за смерть свого чоловіка. Їй вдалося централізувати владу і тим самим піднести престиж і значення Київської Русі в очах васалів і підданих. Вона перша з українських правителів налагодила відносини з німецьким цісарем Оттоном Великим. У 957 р. княгиня Ольга у супроводі блискучого посольства і свого духівника Священника Григорія їде до Царгорода. Цісар грецький Костянтин Багрянородний, її особисто не знаючи, довго не давав княгині аудієнції, та й на прийомі повівся з Ольгою як з нижчою себе по становищу. Горда київська княгиня віддячила тим самим цісарським послам. У Царгороді княгиня прийняла християнство, а й з нею кількадесят душ її прихильників [126, с. 19-21].

Прийнявши християнство, Ольга ненасильницькими методами сприяла його поширенню на Русі. Княгиня проводила самостійний курс, не озираючись на Константинополь. При цьому вона не заперечувала проти розширення володінь Русі на схід, проте була категорично проти війни з Візантією.

Керівник, який хоче працювати як можна ефективніше, повинен навчитися користуватися всіма стилями і методами впливу, найбільш відповідними для конкретної ситуації, а не використовувати якийсь один стиль керівництва впродовж всієї своєї кар'єри.

Ольга, як зауважує М.Грушевський, добре знала християнські приписи, а це, безумовно, говорить про її освіченість, можливо навіть, і про належність до християнського обряду. Як і про вміння дипломатично вирішувати доволі складні питання, про відданість своїм традиціям і звичаям. Наявність у її дипломатичному корпусі знатних жінок підтверджує їхній високий статус у державі. Успіхи в господарюванні, політиці, розбудові держави, міжнародних контактах принесли володарці Київської Русі почесні, шанування, славу [20, с. 28].

Те, що Ольга все ж таки утрималася при владі та правила ще протягом кільканадцяти років, є свідомством того, що вона відзначалася справді великим державним розумом і була керівником високої міри. Ця жінка володіла якостями, які створюють сприятливі можливості для ефективної управлінської діяльності.

Отже, можна зробити висновок, що княгиня Ольга мала гендерно-нейтральний імідж жінки-керівника в державному управлінні. До кінця свого життя Ольга фактично управляла Руссю, поєднуючи авторитарний та демократичний стилі управління. Залежно від конкретної ситуації, вона могла бути залізною, безжальною, але й милостивою до свого народу. Судячи з усього, княгиня Ольга була першою з жінок України-Русі, яка вміла поєднувати маскулінні та фемінні аспекти у своїй поведінці, що характеризує її як сильного та розумного керівника держави.

Політична діяльність княгині Ольги - один із доказів того, що жінка на українських землях була не лише покірливим об'єктом, але й суб'єктом, що активно діяв, був здатним виголосити свій "голос" і своє "слово" у житті суспільства.

Ділові якості, вміння добиватися результатів, володіння методами управління, рівень інтелекту властиві будь-якому керівникові незалежно від статі. Безумовно, відмінності між жінками і чоловіками в лідерських можливостях існують, але вони не виступають чинником, який закриває можливість для жінки лідувати в справі або в політиці, а лише підтверджують необхідність пошуку жінками тих моделей, що руйнують стереотипи, з одного боку, а з другого - забезпечують успіх початої справи.

Розділ 4

ДЕМОКРАТІЯ Й ЕФЕКТИВНІСТЬ ВРЯДУВАННЯ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

4.1. Критерії демократичного врядування

Демократичні традиції в Україні та їх розвиток мав свою специфіку порівняно із західними країнами. По-перше, перервність державницького процесу, чергування періодів політичного піднесення і занепаду в українській історії тим самим зумовлювали занепад та розвиток демократичних традицій. По-друге, демократичні ідеї в Україні завжди підпорядковувалися соціальній та національній ідеям (концепції демократичного врядування та ліберальних прав і свобод видалися утопічними і не мали широкої підтримки).

Проте під час усіх скрут український народ виявляв свободолюбність, повагу до людської гідності й значну міру демократизму.

Сучасний стан державотворення в Україні відзначається інтенсивним пошуком найбільш оптимальних моделей форми правління та форми устрою держави Україна. Потреба в цьому ґрунтується на положеннях Звернення Президента України В.Юшенка до Верховної Ради 16 травня 2008 р.: "Розбалансованість державного апарату, анахронічний характер відносин "центр - регіони" становлять загрозу для країни та її громадян ... український народ має потужний ресурс єдності. Його опорою є принцип унітарності. Наш орієнтир - більше прав і відповідальності для місцевих громад і регіонів" [214, с. 73].

Сьогодні Україна відзначила значні досягнення у її консолідації як незалежної та міжнародно визнаної держави, зобов'язалася слідувати цінностям демократичного суспільства. На її шляху до інтеграції з її європейськими сусідами та глобальним товариством проблеми демократичного врядування стають все більш важливими у діалозі на національному та місцевому рівнях.

Починаючи від часу проголошення незалежності у 1991 р., спроби України здійснити реформи на всіх рівнях системи державного управління були повільними і невдалими. Сьогодні в Україні лише зароджується демократичне врядування та необхідні механізми для розподілення ресурсів таким чином, щоб це відповідало усім проблемам та потребам суспільства. Часто з боку дер-

жави не вистачає підтримки для здійснення демократичного врядування, оскільки відносини між різними рівнями системи державного управління визначені нечітко. Протягом перших десяти років незалежності Україні не вдалося досягти значного прогресу в проведенні сучасної регіональної політики, яка базується на децентралізації системи місцевого та регіонального самоврядування, що сприяло б підвищенню спроможності країни відповідати соціальним та економічним викликам.

Згідно з пріоритетами, визначеними програмами уряду України та планом дій ЄС - Україна, а також, як зазначено у Плані дій Програми розвитку ООН для України (2006-2010), робота у сфері демократичного врядування зосереджена на адміністративній реформі та підтримці громадянського суспільства; децентралізації та місцевому самоврядуванню; судовій реформі та правах людини; гендерній рівності та регіональній інтеграції, покращенні управління державними кордонами.

Нова інституційна інфраструктура регіонального розвитку європейських країн формується з урахуванням глобалізаційних процесів, у процесі яких держава на певному етапі свого існування втрачає статус єдиного суб'єкта реалізації регіональної політики. Сьогодні відігравати значну роль в управлінні суспільним розвитком одночасно з державою прагнуть органи місцевої влади, приватні структури (бізнес) та неурядові організації (громадськість).

Проблема демократичного врядування полягає в тому, що для його утвердження, як основи демократії, необхідною умовою є сформоване громадянське суспільство. Але досі не існує універсальної моделі взаємодії громадянського суспільства й демократичної держави, відсутня система налагодження гармонійних взаємовідносин між державою і громадськістю. Врядування - це процес поєднання влади та обов'язків у суспільстві. Це впливає та визначає публічну політику та рішення щодо суспільного життя [170, с. 93].

Ідея демократії, народоправства є однією з версій, одним із припущень про досконале улаштування громади, ідеальне здійснення державного управління суспільними процесами [111, с. 122].

Питаннями демократичного врядування займаються українські й зарубіжні вчені, частково воно висвітлено і в нормативно-правових актах. Аналіз нормативно-правових документів показав, що питання демократичного врядування розглядалися в таких документах, як: Розпорядження Президента України "Про підготовку та проведення в Україні під егідою ЮНЕСКО міжнародної кон-

ференції "Демократичне врядування та культура миру" (м. Київ, 1-3 грудня 1998 р.), Указ Президента України "Про склад Національної комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права" (м. Київ, 31 серпня 2005 р.), Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про затвердження заходів щодо виконання у 2007 році Плану дій Україна - ЄС", де в основних напрямках заходів вказано про демократію, верховенство права, права людини та основні свободи; посилення стабільності та ефективності інституцій верховенства права; забезпечення розвитку громадянського суспільства, політичного діалогу і реформування.

Форма демократичного врядування за певних визначених умов цілком відкрита для вибору. Тому варто розглянути, за якими критеріями цей вибір слід здійснити; якими є характерні риси форми демократичного врядування, що якнайкраще задовольняло б інтереси суспільства.

Можливо, перше ніж почати таке дослідження, потрібно з'ясувати, у чому полягають справжні функції демократичного врядування: адже оскільки врядування загалом - лише засіб, його прийнятність має залежати від його узгодженості зі своєю метою. Проте такий спосіб ставити питання менше сприяє дослідженню, ніж можна було сподіватись, і навіть не дає змоги охопити поглядом усю проблему. Адже, по-перше, притаманні демократичному врядуванню функції аж ніяк не постійні й за різних соціальних обставин різні, зокрема значно ширші у відсталому суспільстві, ніж у розвиненому. І, по-друге, характер демократичного врядування чи мережі політичних інституцій неможливо повною мірою оцінити, зосередивши увагу тільки на легітимній сфері функцій врядування. Адже, хоча позитивні риси врядування неминуче вписуються в межі цієї сфери, його негативні сторони - на жаль, ні. Уряд може кинути своїм громадянам будь-яке можливе зло якого завгодно масштабу; натомість усі позитивні суспільні явища можна реалізувати лиш у межах, узгоджених з наявним політичним устроєм та ним дозволених. Пряме втручання державної влади, вже не кажучи про непрямі впливи, не має жодних меж, крім тих, за які править людське життя. Тому вплив демократичного врядування на добробут суспільства можна розглядати та оцінювати лише порівнюючи з усіма інтересами людства.

Одним із критеріїв демократичного врядування можна вважати міру, якою воно культивує серед усіх своїх підданих та в кожній окремій людині позитивні риси: адже, крім того, що добро-

бут людей - єдина мета врядування, їхні позитивні риси становлять рушійну силу, завдяки якій функціонує державний механізм. Отже, тут підвищується якість самого механізму (одного із складових елементів демократичного врядування), тобто його здатність скористатися з наявних позитивних рис та примусити їх служити потрібній меті.

В основу концепції демократичного врядування має бути покладено нове розуміння сутності держави як основного політичного інституту суспільства, що утворюється самим суспільством для свого збереження і подальшого розвитку. Ідеться не про зниження ролі держави, а про суттєві зміни форм і методів державно-управлінського впливу.

Очевидно, що демократизація всіх сфер суспільного життя та побудова громадянського суспільства в Україні неможливі без проведення децентралізації і деконцентрації державних функцій і повноважень та втілення в життя принципів демократичного врядування. Це означає також, що демократизаційні процеси мають супроводжуватися відповідними реформуваннями системи державного управління передусім на засадах демократичного врядування. Саме таким шляхом іде більшість країн світу, які докладають максимум зусиль до побудови відкритих демократичних суспільств. Досягнення такого стану вимагає від них істотних змін у способах життя та в суспільних відносинах. Для побудови сучасного демократичного суспільства важливо не лише враховувати розмаїтість, а й вміти гармонійно збалансовувати інтереси різноманітних груп, присутніх у суспільстві.

Право залучення громадян до формування державної політики та звернення до органів влади на регіональному рівні передбачено Конституцією України (ст. 102), а також законами України "Про місцеві державні адміністрації", "Про місцеве самоврядування в Україні", "Про звернення громадян". Загальні форми залучення громадян до формування й реалізації політики обласними державними адміністраціями теж деталізовано у нормативно-правовій базі. Взяти хоча б Указ Президента України від 31 липня 2004 р. № 854/2004 "Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики", Постанову Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 р. № 1378 "Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики", Указ Президента України від 15 вересня 2005 р. № 1276/2005 "Про забезпечення

участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики" [175, с. 122].

На сьогодні неможливо зрозуміти проблему адаптації форм та критеріїв врядування до певних станів розвитку суспільства, не беручи до уваги не тільки наступний етап розвитку, а й всі ті етапи, які воно ще має подолати. Проте для того, щоб воно виявлялося тільки у позитивних рисах форм врядування слід сконструювати ідеал такого врядування, яке саме по собі буде найприйнятнішим, тобто за наявності чинників, потрібних для реалізації його позитивних потенцій, якнайбільше сприятиме позитивним змінам не в якійсь окремій сфері, а в усіх аспектах та виявах життя українського суспільства.

4.2. Теоретико-методологічні підходи до аналізу демократичних перетворень у державному управлінні України

Аналіз історичного розвитку демократії в Україні приводить до висновку щодо природності демократії для України та її народу, що є вкрай важливим для сучасного процесу державотворення України. За будь-якого державного правління, у будь-який час демократія на теренах сучасної України завжди була присутня й іноді мала досить розвинені форми. Широке залучення громадськості до процесу прийняття рішень було тим стрижнем, навколо якого будувалась українська ментальність та державність взагалі. Так, система місцевого самоврядування, яка почала розвиватися на теренах сучасної України ще у VIII-IX ст., як і адміністративно-територіальний поділ, може бути прикладом і сьогодні [8].

Перші спроби інтерпретації трансформації українського суспільства на початку останнього десятиріччя XX ст. зводилися до визначення засад переходу від тоталітарного до демократичного суспільства з ринковою економікою, від країни з плановою економікою до ринкової економіки. За минулі роки багато з попередніх сподівань, на жаль, так і не здійснились, а деякі перевершили будь-які амбітні очікування. За цей час до дослідження процесу трансформації суспільства і влади в Україні залучились представники різних наук і вчені різних країн. Зараз вже можливо більш детально охарактеризувати сутність перетворень у рамках таких підходів щодо інтерпретації трансформаційного періоду:

- політологічний - дослідження системи влади як реалізації владних відносин;
- економічний - дослідження економічних аспектів процесу трансформування суспільства, економічних мотивацій дій соціальних акторів, системи управління матеріально-технічними ресурсами країни, механізмів економічного регулювання;
- організаційно-управлінський - розгляд процесу становлення та модернізації державної влади як організаційно-управлінської структури;
- адміністративно-правовий - розгляд адміністративного регламенту та адміністративно-правових принципів забезпечення реалізації владних повноважень держави;
- соціологічний - дослідження соціальних процесів, трансформування соціальних структур, суспільних станів і думок;
- соціально-психологічний - дослідження психологічних характеристик соціальних систем і процесів та громадсько-політичних лідерів, реакції особистості та соціальних груп на трансформацію суспільства та її участь у соціальному житті.

Політологічний підхід щодо інтерпретації процесу в країні розглядає процес трансформування системи влади як системи владних повноважень і відносин між діючими силами суспільства, як політичний режим впорядкування соціального життя.

Згідно із сучасними теоріями політичних змін демократизація суспільств відбувається під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх факторів. Свого часу А. Тойнбі показав, що розпад традиційних суспільств та імперій розпочинається із взаємодії і зіткнення культур на їх периферії. Ця взаємодія підштовхується неспроможністю традиційного суспільства та відповідного політичного режиму подолати внутрішні проблеми. У результаті відбувається "диффузія", тобто проникнення економічних, соціальних, культурних і політичних форм, моделей і процедур ззовні. При цьому часто говорять про "інституціональний ізоморфізм" як спробу запозичення вже існуючих політичних структур та інститутів, їх відтворення (вибудови) у нових суспільних контекстах [135, с. 29].

Під впливом концепції глобальної "третьої хвилі" демократизації С. Хантінгтона більшість закордонних дослідників розглядала пострадянські транзити за аналогією з демократичними переходами в інших частинах світу - Латинській Америці, Південній і Східній Європі [266; 273]. За відсутності чіткого опису впливу

зовнішніх факторів політичних змін дослідники сходяться на тому, що міжнародний режим демократизації формується на базі мережі "галузевих" демократичних трансформацій/революцій [149].

Досить швидке перетворення ейфорії після падіння СРСР на скептицизм і розчарування активізувало інтерес до вивчення внутрішніх чинників політичних перетворень - структурних і процедурних. Як пише Майкл МакФол: "Перехід від комунізму в Європі і колишньому Радянському Союзі лише зрідка веде до демократії" [276, с. 212].

Представники структурного підходу до аналізу внутрішніх факторів демократизації суспільств виділяють три основні типи структурних передумов демократії:

- національна єдність і відповідна ідентичність;
- досягнення досить високого рівня економічного розвитку;
- масове розповсюдження культурних норм і цінностей, які визнають демократичні принципи, легітимність уряду, управління на основі закону, довіру до основних політичних інститутів, міжособистісну довіру, почуття громадянськості, громадянське суспільство.

Останнім часом до структурних факторів демократизації додають сильну і ефективну державу [273].

Структурні характеристики створюють "тло" соціальних процесів. Крім цього, існує фактор "активного реагування" - це політичні рішення і дії, тактики акторів, які ініціюють і впроваджують демократизацію, вибирають організаційні форми та інститути нового політичного устрою. Представники процедурного підходу вважають, що крім "об'єктивних" соціальних, економічних, культурних, соцієтальних й інших факторів існує суб'єктивний вибір активних політичних акторів, який творить нові політичні можливості [135, с. 37]. У результаті все більша кількість дослідників говорить про розвиток різних типів гібридних режимів, фасадної демократії або навіть квазі-демократії, природа яких і принципи функціонування дуже далекі від класичних ліберальних стандартів [254; 277].

Серед сучасних підходів до осмислення специфіки посткомуністичних "нових демократій" виділяють такі рішення: теорія "гібридних" режимів [269], концепції "делегативної демократії" [280], "електоральної демократії" [257], "клептократії" [244].

Л.Даймонд розрізняє електоральну (мінімальну) демократію, що має формальний характер, і дійсну ліберальну демокра-

тію, що забезпечує не тільки формальну процедуру виборів, а й ефективний захист громадянських прав і політичних свобод. Згідно з Л.Даймондом у багатьох із країн, які дотримуються вимог електорального суперництва, так і не відбулося становлення ліберальної демократії з такими її характеристиками, як верховенство закону, поділ влади, гарантії прав і свобод громадян, включаючи свободу преси, зборів тощо [257]. Т.Ейзенштадт вважає, що у таких країнах не існує правових інституційних гарантій основних свобод і не існує автономної публічної сфери [260]. Усі ці теорії трактують нові демократичні режими як особливий варіант "гібридного" політичного розвитку, що поєднує в собі риси як демократії, так і авторитаризму.

Розвиток нових теоретичних підходів до інтерпретації пострадянських політичних режимів пов'язується з порівняльними дослідженнями процесів побудови політичної нації та держави на основі ідеї М.Вебера щодо диференціації раціонально-легальної та патримоніальної форм панування [222, с. 24-34; 31, с. 43-77]. Специфічною особливістю патримоніалізму є присвоєння сфери управління офіційними носіями політичної влади, а також нерозчленованість публічно-політичної і приватної сфери соціуму. За визначенням М.Вебера, "у своєму чистому типі патримоніальне панування розглядає всі управлінські повноваження, разом з відповідними економічними правами, у якості приватно апроприйованих економічних можливостей" [31, с. 236; 222, с. 24-34]. Процеси політичної модернізації та транзиту до демократії в пострадянських державах призвели до встановлення та інституціоналізації нової модернізованої форми напівтрадиційного панування, у якій неопатримоніальні відносини грають ключову і структуроутворюючу роль як у визначенні правил "політичної гри", так і у функціонуванні політико-економічної системи [222, с. 24-34; 100]. Для неопатримоніалізму характерним є симбіоз "зовнішнього фасаду" сучасної держави (наявність конституції, писаного права, парламентсько-партійних інституцій, системи виборів та ін.) і цілком патримоніальної внутрішньої логіки її функціонування. Правлячі групи керують державою як приватною власністю (патримоніумом); вони "приватизують" різні громадські функції та інститути, перетворюючи їх на джерела власних приватних прибутків.

Згідно з А.Дерон більшість країн, що розвиваються, страждають від особистого правління клептократів, які застосовують у край неефективні економічні політики, експропріюють багатства

їх громадян для власного прославляння або споживання. Вони стверджують, що успіх клептократів базується частково на їхній здатності використовувати стратегію "разделяй и властвуй", що стає можливим унаслідок слабкості інститутів у цих суспільствах. Членам суспільства потрібне кооперуватися для того, щоб відсторонити, скинути клептократа, хоча така кооперація може бути знешкоджена за допомогою караючого оподаткування будь-кого із громадян, хто зважиться на такі дії, і перерозподілу вигід для тих, від кого потрібна згода на це. Таким чином, проблема колективної дії може бути інтенсифікована внаслідок загроз, які залишаються поза шляхом рівноваги. В умовах рівноваги експлуатують всіх і ніхто не намагається на виклик клептократу. Клептократичні (або султаністські за визначенням Дж.Лінз та А.Степан, 1996) політики найбільш вірогідні, коли зарубіжна допомога та доходи від природних ресурсів надають правлячому класу істотні джерела для перекупки опонентів, опозиційні групи є невідомими, середній рівень продуктивності в економіці низький та існує незначна нерівність між основними групами виробників, оскільки значно важче купувати велику кількість більш продуктивних виробників [260]. Подібні системи структуруються не інституціями як носіями публічно зафіксованих правил і практик суспільного життя, а самими політиками як особистостями та представниками їхніх кланів (розширених сімей).

Пострадянські політичні режими характеризуються концентрацією влади в руках глави держави, який підтримує контроль через систему заступництва і особистої протекції. У середині "партії влади" центральні, стрижневі позиції належать "президентському клану", що утворюється навколо фігури глави держави (це може бути і не президент, а прем'єр-міністр, голова революційної ради та ін.). Такий "клан" складається з особисто відданих йому людей, що мають ключові позиції в державному і партійному апаратах, курирують силові міністерства й провідні галузі економіки. Основний структуроутворюючий елемент клану - система особистих зв'язків, замкнута на президента і яка базується, насамперед, на етнічній чи регіональній сімейно-родинній спільності, а також на спільності поточних політичних і ділових інтересів [221]. На думку прихильників цієї теорії, неопатримоніальний правитель цілковито контролює політичну й адміністративну еліту держави. У середині цієї патронажно-клієнтарної мережі ні державний апарат, ні різні формальні інститути (політичні партії, парламент, уряд

і бюрократія) не мають самостійності й не справляють значного впливу.

Усі члени та групи пострадянської еліти тією чи іншою мірою включені у змагання і боротьбу за велику частку "суспільного пирога", яка регулюється верховним лідером держави, що виступає в ролі надпартійного (надфракційного) арбітра. Замість класичного поділу між помірними і радикалами, лібералами і консерваторами, лівими і правими, пострадянські неопатримоніальні режими можуть бути охарактеризовані субелітним розколом, що виростає з конкуренції за кращу позицію в ієрархічному клієнтарному розподілі "благ і привілеїв" [100; 222; 249].

Українські еліти можуть бути визначені саме через позиціонування всередині чи поза системою "розподілу держави" на: "нових українців", які створили свій бізнес за мінімальної підтримки держави та відсутності особливих зв'язків з владними структурами і зацікавлені в існуванні лібералізації економічної діяльності і реальної ринкової конкуренції; стару, або ортодоксальну управлінську еліту - керівників-власників колишніх великих державних підприємств, які об'єктивно зацікавлені в існуванні державної підтримки та гарантій іноземним кредиторам, у протекціонізмі; квазіпідприємницьку еліту - державних чиновників, які активно зайняті бізнесом, і підприємців, які використовують свою наближеність до влади, прагнуть зрощення з нею для доступу до бюджетних коштів, обслуговування державних потреб у своїх комерційних цілях [25, с. 100-101]. С.Кордонський (2000) на основі функціонального аналізу політико-економічної структури пострадянського адміністративного ринку виділяє значно більше учасників, базуючись на диференціації їхніх функцій і позицій у суспільно-економічному житті й адміністративному торзі [100]. На основі аналізу ролі українських еліт можна зробити висновок, що впливові фінансово-комерційні групи в об'єднанні з державними чиновниками фактично створили різновид елітарного правління, при якому формальні інститути демократії і держави використовуються в недемократичних цілях, або фактично не використовуються в процесі управління державою [143, с. 93]. Подібні ситуації розглядаються як результат поверхової демократизації за відсутності механізмів демократичного контролю над діями влади [230].

Деякі вітчизняні автори ставлять під сумнів повновладдя інституту Президентства в Україні. Вони описують систему існуючої влади в Україні як олігархічно-кланову систему феодальних

залежностей [230, с. 86-92]. Розвиток олігархічно-кланової системи поступово стає загрозою для цілісності самої піраміди державної влади, оскільки, по-перше, успішний клан більш ефективно мотивує його членів на роботу у власних інтересах, і, по-друге, ресурси окремих територіально-галузових кланів стають зрівняними з керованими державою ресурсами. Неоднорідність української еліти також є наслідками того, що "вона фрагментована інтересами політики й бізнесу, що не збігаються, та, як наслідок, відмінностями в стратегії і тактиці конструювання держави й громадянського суспільства. Крім того, різні фрагменти правлячої еліти розташовуються на різній відстані від центру політичної системи [37, с. 203].

Економічний підхід щодо інтерпретації трансформаційного процесу в країні застосовується до опису та аналізу економічної складової трансформування суспільства, до аналізу економічних мотивацій дій суспільних акторів, схем і напряду використання ресурсів, механізмів управління економікою і засобів подолання кризових ситуацій. Модерні підходи використовують аналіз вартості суспільних трансакцій, спираються на вивчення інституціональних аспектів соціально-економічної діяльності.

На сьогодні вже очевидні негативні наслідки перетворень в економічній сфері країн колишнього Радянського Союзу. Запуск ринкового механізму в економіці командного типу призвів до структурного шоку, серйозного переміщення ресурсів, зміни вирішальних факторів, які формують виробничі структури. Лібералізація економіки в Україні також, як і в Росії, привела не лише до свободи прийняття рішень, а й змінила економічну мотивацію діяльності акторів [1]. Я.Корнаї у праці "Дефіцит" показав, що повністю децентралізована система може діяти за якісно відмінними від ринкової економіки правилами: "Повністю децентралізована абстрактна система може діяти і без цінових сигналів. Під час порівняння систем прийнято протиставляти децентралізоване управління ціновими сигналами і централізоване управління, засноване не на цінових, а на "кількісних" сигналах. Але є ще один варіант: децентралізоване управління на основі нецінових "кількісних" сигналів" [101, с. 167]. Більш ніж десятилітній досвід реформ доводить, що це викликає серйозні проблеми. По-перше, практика показала, що проблема ринкової мотивації не розв'язується автоматично з приватизацією державної власності. При цьому також на великих і середніх підприємствах не з'являється автоматично ефективна

система корпоративного управління. Завданнями стратегічних інвесторів стає не зростання прибутку й збільшення чистої вартості фірми, а "перекачування" спільного капіталу до власної кишені. Це стає можливим завдяки тому, що мета господарського суб'єкта безпосередньо залежить не від форми власності, а від прав власності, тобто від характеру взаємовідносин між власниками капіталу й менеджерами підприємств. За відсутності ефективного контролю власників капіталу за діяльністю підприємств останні перетворюються з об'єкта прикладання творчих зусиль на об'єкт примітивного розтягування з боку менеджерів і/або окремих акціонерів і перекачування акціонерного капіталу до їх власних кишень. Те, що подібна деформація прав власності має системний характер і визначає всю специфіку функціонування економіки України і Росії, визнано багатьма авторами. У результаті створюється "віртуальна економіка", яка вступає в суперечність з інтересами основної частини населення, виникає неприродний розрив між фінансовою сферою та реальним сектором і відбувається криміналізація економіки [1, с. 52-53; 25, с. 99-104; 286].

Існування такої економічної системи підтримується примітивним тлумаченням суті реформ, а не тими чи іншими помилками в конкретній господарській політиці. Ідеологи трансформації при цьому постійно наполягають на модернізації економічної системи і системи державного управління замість "побудови нормального ринкового режиму", ефективної системи державної влади, яка б працювала для задоволення більшості населення країни та національних інтересів країни [1; 270] та запровадження і широке розповсюдження сучасного менеджменту великих і середніх підприємств, який був би орієнтований на результативність і ефективність виробництва, а не на можливості та короточасні вигоди, що надає власникам підприємств клієнтальний/клептократичний політичний режим.

Адміністративний (адміністративно-економічний) підхід щодо інтерпретації трансформаційного процесу в країні розглядає функціонування адміністративної або процедурної системи держави в сучасних політико-економічних умовах.

Вихід за рамки декларативного ідеологічного протиставлення ринку і командно-адміністративної системи відкриває можливості для історично-генетичного аналізу трансформування процедурної або адміністративної сторони реалізації владних відносин в Україні. Попередня адміністративна система управління еконо-

мікою була зламана зусиллями реформаторів на початку 90-х рр. до того, як були створені ефективні структури демократичної влади. Тому розпад єдиної адміністративної структури Радянського Союзу пройшов по кордонах і лініях напруженості існуючої на той час системи без її принципової зміни [100]. Було знижено інтенсивність контролю, але ключові адміністративні важелі впливу були збережені [135, с. 58]. Адміністративний ринок, що існував на той час між адміністративно-територіальними одиницями, "кловував" себе. Він не перетворився автоматично на чисто економічний ринок, а став скоріше політичним полукримінальним ринком торгу між ключовими політико-економічними кланами, які сполучили владу і власність, легалізували частину кримінальних відносин між владою і бізнесом. "Постперебудовний" адміністративний ринок значно ускладнився за рахунок надбання відносно самостійного і легального статусу повноцінних гравців загальнодержавного адміністративного ринку кримінальними і напівкримінальними структурами, різного роду експертами-радниками, власниками тіньових капіталів і виробництв, особами, які належали до другого ешелону влади, суб'єктами регіональної та місцевої влади, міжнародними гравцями, "новими українцями", партійними і квазідержавними структурами [100].

Друга збережена особливість адміністративної структури влади полягає в адміністративному способі проведення політичних та економічних реформ за принципом "згори вниз" без ефективного врахування інтересів і потреб широких верств населення [135, с. 54]. Тобто реформування адміністративної сфери "проводиться" на основі ідеолого-теоретичних зразків-моделей без врахування національно-територіальних реалій країни та реальних потреб більшості громадян. Це зберігає і поглиблює розквіт між владою і суспільством.

Організаційно-управлінський підхід щодо інтерпретації трансформаційного процесу в країні розглядає державну владу як організаційно-управлінську структуру, яка має ієрархічно побудовану структуру влади із чітко спеціалізованих організаційних одиниць, які працюють за управлінськими правилами (принципами), на основі деперсоналізованих відносин, де головним критерієм є ефективне використання ресурсів для досягнення операційно визначених цілей діяльності. У сучасній літературі існує величезна кількість визначення поняття "управління", включаючи державне управління. При цьому важливо усвідомлювати, що конкретний

зміст цього поняття значною мірою залежить від соціально-політичного (правлячого) режиму, економічних умов врядування і міжнародного впливу. Крім того, визначення управління залежить від концептуальної парадигми розгляду системи державного управління (класичний підхід, науковий менеджмент, теорія бюрократії, структуралізм, людські відносини, системний підхід, концепція можливих випадків (contingency approach), концепція прийняття рішень, концепція соціальної дії, новий підхід у державному управлінні, фанкі-концепція, постпозитивізм) [259; 279, с. 34-57].

У рамках управлінського підходу розрізняють управління від адміністрування, або спрямування, виділяють основу діяльності та основні компетенції управлінців, управлінські практики та управлінські ролі, розглядають управління як процес, визначають функції менеджерів та їхній внесок, вивчають якості й характеристики управлінців, процес і умови розвитку професійних відносин та організацій. При цьому менеджерів відрізняють від виконавців. Популярним є визначення управління як забезпечення виконання роботи зусиллями інших людей. Для менеджменту істотним є його інтегруючий характер. Узагальнений опис менеджменту представлено у моделі "циклу управління": постановка та прояснення цілей, планування, організація виконання, мотивація (спрямування персоналу), контроль, корекція [136; 134; 279]. Елементи циклу управління об'єднуються в єдине ціле за допомогою сполучних функцій управління - ухвалення рішень та комунікації. Функція комунікації перетворює управлінські рішення, отримані в процесі реалізації управлінського циклу, в управлінські впливи [10, с. 89].

Із самого початку використання управлінського підходу у дослідженні державного управління в США, де у 1906 р. була створена незалежна науково-дослідна організація під девізом "Незалежність як від політики, так і від громадської думки", його метою був пошук ефективності та продуктивності місцевого та державного управління, які були захоплені в той час корупцією. Тоді політика і діяльність органів виконавчої влади, політики і державні службовці були з'єднані в одне ціле [28, с. 49, 51]. Це була досить вчасна для країни спроба налагодження ефективної системи державного управління, яка започаткувала низку реформ і має довготривалі наслідки.

Ключовими характеристиками управлінського підходу до державного управління є використання оцінювальних процедур і комплексів індикаторів, які оформлюють систему зворотних

зв'язків у системі управління і забезпечують збільшення раціональності управління завдяки надійному, операціоналізованому контролю діяльності органів державного управління і можливість точної корекції програм й проектів у процесі їх виконання. Без оцінювання і контролю як зовнішнього, так і внутрішнього не може бути ефективного управління.

У міжнародних проектах системи індикаторів державного управління, як правило, включають такі характеристики, як наявність цілей та намагання щодо їх досягнення, ефективне використання ресурсів, спроможність уряду до реалізації легалізованих владних повноважень, побудова суспільної згоди, участь у міжнародній кооперації, контроль корупції (індикатори сприйняття наявності корупції, впливу корупції на ділову активність, корупції в політичному процесі тощо), ефективність діяльності уряду (сприйняття якості надання публічних послуг, компетентність державних службовців, незалежність державної адміністрації, довіра уряду), участь населення в управлінні і прозорість та підзвітність управління (політико-адміністративні відносини, реалізація громадянських свобод і політичних прав, незалежність засобів масової інформації та інші аспекти демократизації процесу державного управління) [93; 271].

Україна присутня в кількох міжнародних базах даних, які мають відношення до оцінки ефективності державного управління в цілому, або в окремих секторах і включають від кількох до сотень похідних показників. До таких програм належать Євробарометр, програма Інституту всесвітнього банку з оцінки сприйняття правління (*perceptions of governance*), Міжнародне кооперативне дослідження управлінського стресу, оцінні дослідження розвитку малого бізнесу, моніторингові дослідження бідності, корупції, якості шкільного навчання тощо.

Результати подібних досліджень усередині кожної з країн-учасниць використовуються в навчальному процесі, публіцистиці, політичному дискурсі. У державному управлінні результати подібних наукових досліджень можуть використовуватися в процесі визначення стратегічних цілей, і, на жаль, майже не можливе їх застосування під час вирішення оперативних завдань державного управління. Стосовно України це пояснюється, по-перше, значним запізненням публікації результатів дослідження і досить обмеженим розповсюдженням серед урядовців, державних службовців і навіть у вітчизняній науковій спільноті. По-друге, значною відда-

леністю понятійного апарату подібних досліджень від реальних когнітивних схем, тобто способу мислення вітчизняних, навіть високоосвічених управлінців. По-третє, процесуально-структурними характеристиками державного управління України, яке майже не має процедур систематичного зворотного зв'язку на основі оцінки ефективності та якості управління, а також структур стратегічного планування і розробки політики, які повинні бути користувачами такого типу досліджень у країнах-учасницях великомасштабних міжнародних порівняльних досліджень. (Таке невикористання наявних інформаційних ресурсів системою національного державного управління всередині країни надає величезну стратегічну перевагу іншим країнам, чії національні інтереси розповсюджуються на терени України.)

Сучасний стан контролю в системі державного управління України характеризують як такий, що перебуває лише на етапі свого становлення. Незважаючи на наявність численних інституцій, які за своїм призначенням виконують контрольні функції (Центральне контрольно-ревізійне управління, Державна рахункова палата та інші), у їхній діяльності відсутні системність та координація в діях. Їхня кінцева функція не включає надання порад чи сприяння більш раціональному та ефективному виконанню державних програм і проєктів, що, насправді, є основним завданням подібних інституцій у розвинених демократичних країнах (США, Великобританія тощо). Стосовно цих інститутів в Україні тільки починається зміна у характері їх традиційних функцій: перехід від переважного виявлення недоліків і прорахунків з метою покарання до інформаційно-аналітичної функції контролю з метою глибшого осягнення стану справ і вироблення необхідних висновків для підвищення ефективності та якості управління [162], як це передбачається згідно з циклом Демінга і широко впроваджується в практику регіонального, державного та наддержавного управління в США, ЄС та розвинутих країнах Сходу та Далекого Сходу. Сучасні контролюючі організації України функціонально не вбудовані в єдиний процес стратегічного вироблення та реалізації результативності державної політики.

Ефективна виконавча влада повинна створювати умови для макроекономічної стабілізації, яка є необхідною, мабуть, ключовою умовою демократизації суспільства. Діяльність органів виконавчої влади має бути організована таким чином, щоб проводилась послідовна оцінка результатів і наслідків політики, що реалізується

у різних секторах, і щоб міністерства та державні відомства були відповідальні за результативність політики, яку вони впроваджують. Зрозуміла процедура прийняття обґрунтованих рішень буде означати, що державні службовці, у свою чергу, тоді будуть знати, що очікується від них і що узгоджені плани скоріше за все будуть ресурсно забезпечені [262]. Стрижнем подібного організаційного процесу є надійна й оперативна інформація щодо результативності та ефективності державного управління на всіх рівнях, тобто продукт багаторівневої системи оцінювання і контролю владних дій та їхніх наслідків.

Подібну оцінку ефективності державного управління можливо проводити у термінах узагальнених станів суспільства, або соціальних систем [10; 147; 186]. Загальна оціночна схема Європейського інституту державного управління (CAF) базується на послідовній оцінці функцій якості управління відповідно до європейської моделі досконалості управління на основі 9-ти груп критеріїв. Н.Рашидом запропонована інша багаторівнева діагностична схема, яка включає 8 критеріїв: загальна (макро) результативність, інформаційне забезпечення і вимірювання результативності, стандарти якості, операційні схеми, індивідуальна і групова результативність, результативність організації, результативність з точки зору громадян, політичне управління [285, с. 50-171].

Аналіз діяльності органів виконавчої влади Росії показує, що принциповою різницею між правлінням Б.Єльцина і В.Путіна є перехід до стратегічної орієнтації урядової політики, зміни монарха і прохачів на безжалісного лідера змін, переходу від частих змін в уряді та парламенті до довготривалого складу міністерств і уряду, від опозиції між парламентом і урядом до контролю парламенту у впровадженні стратегічної політики, від неконтрольованої макроекономічної політики до контрольованої макроекономічної політики. Одним із внутрішніх ключових моментів цього переходу є спроможність визначення і послідовна реалізація центральних питань політики [264]. Інформаційно-інструментальною базою прориву в організації функціонування системи державної влади в Росії є створення мережі ситуаційних центрів як інституціональної структури підтримки стратегічного спрямування діяльності вищих рівнів державної влади.

В Україні, починаючи з кінця 80-х рр. минулого століття на основі попередніх фундаментальних розробок у галузі регіонального управління та соціальних оцінювальних досліджень було

кілька спроб налагодження подібної системи інформаційного забезпечення вищих органів державної влади як на теоретико-концептуальному, програмно-інструментальному, так і на організаційному рівнях. Однак жодна з них не була доведена до реалізації стійко працюючої інформаційної системи.

Соціально-психологічний підхід щодо інтерпретації трансформаційного процесу в країні розглядає соціальні настрої та суспільну думку, а також розвиток управлінських навичок, стиль діяльності управлінських структур, характер організаційних процесів в організаціях, що належать різним галузям, управління людськими ресурсами, процеси соціально-психологічної саморегуляції суспільства, динаміку толерантності/ конфліктності та адаптації особистості до змін оточуючого середовища за допомогою експериментальних і квазіекспериментальних дослідницьких процедур і підходів.

Серед багатьох особливостей слов'янського менталітету виділяються кілька, які мають першочергове значення в контексті управлінської діяльності. Насамперед потрібно відмітити його синкретичність і внутрішню закритість індивіда від суспільства. У повсякденному житті це виявляється в типовому ухиленні людей від прямої відповіді на запитання, у традиції збереження індивідуального надбання, знання за собою і небажання його розкрити колегам і співробітникам до якогось певного часу. На рівні суспільних груп це виявляється в домінуванні неписаних законів і правил життя над формальними, у схильності до загальної характеристики змісту базових понять, які визначають суспільне життя, без деталізації їх змісту, тобто у великому значенні неявного знання в житті суспільства. Одним із пояснень цього феномену є тлумачення його як форми психологічного захисту від суспільної агресії, соціальної невизначеності та нестабільності. На рівні соціальної взаємодії наслідком індивідуальної закритості є відносно велика частка інтуїтивного компонента у взаємовідносинах між людьми і групами та відносно слабка розвиненість раціональних процедур прийняття рішень, включаючи колективні рішення. Саме тому серед практик ефективного управління особливо велика увага надається міжособистісним відносинам. Друга особливість міститься в силі/потужності родинних і дружніх зв'язків, які переносяться на професійну діяльність. Третя особливість полягає у надзвичайно великому значенні ролі перших осіб в управлінні. Усе залежить від прийнятності ідей, правил, ініціатив для керівників

компанії, підприємства, відомства, галузі, уряду. Четверта особливість: важливість дотримання правил ієрархії, правил відносин між рівнями. Верхній рівень значною мірою визначає те, що і як діється внизу. Водночас завжди і будь-де існує величезний розрив між рівнями. Можна навіть сказати, що це різні світи, що майже не мають точок дотику. Це важко порівнювати з рівнем і характером індивідуалізму на Заході, де вектор "індивідуалізм-колективізм" має інший життєвий (екзистенціальний) сенс. П'ята особливість: будь-де потрібні професіонали, але істинному професіоналу важко знайти роботу. Поширена думка, що наші керівники непрофесійно працюють. Воно так і не так. Так, оскільки широкі прошарки населення бачать кінцеві результати їхньої діяльності, які їх не задовольняють. Крім того, існує достатньо управлінців, які не підтримують добру роботу підлеглих. І не так, оскільки система вкрай ефективно відтворює сама себе. Шоста традиція: залежність роботи відділу стратегічного менеджменту від наближеності до керівника організації. Сьома традиція: щоб відділ стратегічного менеджменту працював, основні ідеї повинні належати керівнику організації, або наближеному до нього керівнику стратегічного відділу. Традиція восьма: ритм життя організації значною мірою визначають характер міжособистісних стосунків і діяльність тих людей, які беруть активну участь у формуванні ("публічні активісти" або "професійні інтригани"). Останні відрізняються від більшості персоналу організацій тим, що вони пишуть службові записки про моральний клімат в організації. В організаціях створюються активні мережі на основі міжособистісних стосунків. При цьому відносно професійних знань і відносин підтримується більше секретів, ніж стосовно особистісних стосунків. Люди більше готові обговорювати міжособистісні стосунки, ніж професійні питання під час роботи. Традиція дев'ята: відносна відсутність орієнтації на загальнозначущий і широко зрозумілий результат діяльності організації. Традиція десята: високі очікування відносно можливостей керівництва все змінити на краще за короткий проміжок часу, як ніби на це потрібне тільки його бажання і так звана "політична воля". Традиція одинадцята: схильність перекладати відповідальність на іншого індивідуального чи колективного суб'єкта, відсутність персональної відповідальності в органах державного управління [197, с. 13-21].

Окреслені вище соціально-психологічні характеристики сучасного українського персоналу поряд зі структурними харак-

теристиками політико-адміністративного устрою України утруднюють послідовне впровадження процедур стратегічного управління, проектного підходу, орієнтації на наперед визначений результат і підходу, що базується на співробітництві як у бізнес-структурах, так і в системі державного, регіонального та муніципального управління.

Дослідження суспільних настроїв показує, що в Україні, як і в Росії, досить поширені настрої катастрофізму, маргіналізація поведінки і розвиток анормативних форм поведінки серед широких прошарків населення [43; 62; 89; 115], підвищення рівня соціальної напруженості [187; 217; 185], що стає загрозою для національної безпеки країни [37].

4.3. Демократизація й ефективність управління, взаємозв'язок політичних і економічних факторів у демократичному транзиті

Наданий вище аналіз процесів демократизації наприкінці ХХ ст. показує поєднання політичних і економічних факторів, зв'язок процесів демократизації і ефективності управління. Остання згідно з концепцією 3-х "Е" (efficiency, effectiveness, economy) розглядається як продуктивність, результативність та економічність управління). Про це свідчать також результати спеціальних емпіричних кількісних досліджень і висновки сучасних теоретиків демократії.

Так, дослідження А.Бова було спрямовано на виявлення співвідношення індикаторів, які відбивають якість державного управління, демократизації, політичних прав, індексу розвитку людського потенціалу та його складових, корупції. Автором використано емпіричні масиви, зібрані ООН у процесі підготовки звітів про людський розвиток за 2002 та 2003 рр., а також дані Трансперенсі Інтернешнл (ТІ) і Світового банку [17]. Більшість вихідних показників - оцінки державного управління, рівня демократії, політичних та громадянських прав, корупції - ґрунтувалися на експертних опитуваннях, тобто мали суб'єктивний характер і таким чином синтезували знання і досвід групи (пулу) експертів.

Динаміка рейтингів Трансперенсі Інтернешнл (перекладається як "Міжнародна прозорість") свідчить про те, що проблема корупції меншою мірою сприймається в індустріально розвинених країнах Заходу. Це пояснюється тим, що бюрократія в цих країнах існує вже тривалий час, упродовж якого сформувалися відповідні

традиції та законодавча база, а також механізми контролю громадянського суспільства над владою. Країни колишнього СРСР (крім Балтії та Білорусі) виявляють подібність результатів між собою у значеннях Індексу сприйняття корупції (ІСК)*. Наприклад, Україна в 1998 р. мала 2,8 бала; 1999 р. - 2,6; 2000 р. - 1,5 (найгірший результат); 2001 р. - 2,1 бала. У 2002 р. значення ІСК істотно не змінилося - 2,4 бала; у 2003 р. - 2,3; 2007 р. - 2,7 (118 місце серед 180 країн). Високий рівень поширеності корупції в даному випадку пояснюється багаторічною традицією. За соціалізму історично склалося таке явище, як "блат". Пізніше, з початком номенклатурної приватизації роль дружніх зв'язків підвищилася, стали вагомими масштаби підкупу посадових осіб з боку бізнесу, почалося захоплення економіки й державної влади корпоративно-клієнтарними групами. Таким чином, корупція стає соціокультурним чинником, що уповільнює економічний розвиток і є індикатором нефективного адміністрування**.

Проект Polity IV, що здійснюється Центром міжнародного розвитку та управління конфліктом Мерілендського університету (Maryland's Center for International Development and Conflict Management), містить щорічну інформацію про режими та характеристику влади у країнах світу (для України як незалежної держави інформація збирається від 1991 р.). Рівень демократії визначається названим Центром як ступінь інституціоналізованих процедур і регулювання відкритої та змагальної участі в політичній діяльності вибірних посадовців, а також наявністю суттєвих противаг їхній владі. Шкала змінної коливається від -10 (найменший рівень демократії, тяжіння до автократії) до 10 (найбільший рівень демократії). Для України зазначений показник у 2000 р. дорівнював 7 балів. Середнє значення індексу за вибіркою із 147 країн становило 3,29 бала.

"Дім свободи", занепокоєний наростанням загроз для світу та демократії, визначає три показники рівня демократії, а саме:

*ІСК охоплює оцінки, надані підприємцями, ученими та аналітиками з ризиків щодо зловживання владою чиновниками з метою отримання особистої вигоди. Джерела, якими користується ТІ, не розрізняють на загал адміністративну й політичну корупцію. Вищі значення ІСК (за шкалою від 0 до 10) свідчать про меншу актуальність проблеми корупції для певної країни [Lamsdorff, 2001].

**Середнє значення ІСК по всій вибірці країн, які взяли участь у дослідженні, у 2001 р. (90 країн) становило 4,75 бала, у 2002 р. - 4,56 бала (за вибіркою із 102 країн).

- громадянські свободи (свобода слова, віросповідання, вільного об'єднання в асоціації, організаційних прав; верховенство права; права людини; особиста недоторканність; економічні права);
- політичні права (вільні та чесні вибори для органів із реальною владою; свобода політичних організацій; значущість опозиції; участь меншин у політичному житті, свобода від домінування владних угруповань; автономність або залучення груп меншин до політичного життя);
- свобода преси (об'єктивність ЗМІ і свобода поширення інформації).

Згідно з експертними оцінками "Дому свободи", залежно від кількості балів, які отримала країна за названими трьома показниками, її можна вважати вільною, частково вільною або не вільною. За індикаторами громадянських свобод і політичних прав країну відносять до категорії вільної, якщо вона має від 1 до 2,5 балів, частково вільної - від 3 до 5, не вільної - від 6 до 7 балів. За індикатором свободи преси країна є вільною, якщо вона набрала від 0 до 30 балів, частково вільною - від 31 до 60, не вільною - від 61 до 100 балів. У 2000 р. за показниками громадянських свобод, політичних прав та свободи преси Україна опинилася в категорії частково вільних країн, отримавши відповідно 4,4 і 60 балів. Середні показники громадянських свобод і політичних прав за вибіркою зі 173 країн становлять відповідно 3,55 і 3,47 бала, свободи преси за вибіркою із 172 країн - 45,56.

Світовий банк, починаючи з 1996 р., застосовує процедуру математичного об'єднання власних статистичних даних та інших джерел (у 2000-2001 рр. залучалося 17 досліджень 15 міжнародних організацій), що оприлюднюють відомі аналітичні й дослідницькі інституції ("Дім свободи", "Служба інформації журналу "Економіст", Служба оцінки політичних ризиків, Геллап Інтернешнл [Gellup International]), і буде агреговані показники, що відбивають різні сторони державного управління. До таких показників належать:

- право голосу та підзвітність, що містить різні аспекти політичного процесу й оцінки рівня громадянських свобод, зокрема свободи преси, політичних прав, відповідальності держави перед народом, участі військових у політиці, прозорості механізмів управління, демократичності виборчої системи, повідомлень бізнесу про зміни в законодавстві, можливості підприємців висловити свій інтерес до змін у законодавстві й політиці;

- політична стабільність і відсутність насилля, що відбиває різні форми державного впливу в політиці, етнічних питаннях, соціальній сфері; до уваги також беруться фактори нестабільності: ймовірність етнічних сутичок, військових конфліктів та дій, соціального напруження, терористичних загроз, внутрішнього протистояння, роздроблення політичного спектра, повалення уряду неконституційними засобами;

- ефективність державного управління, що враховує механізми ухвалення та реалізації рішень, основні характеристики управління (структура і якість бюрократії, компетентність чиновників, ротація персоналу, стабільність уряду, незалежність державних службовців від політичного тиску, довіра до зобов'язань уряду), якість громадської системи охорони здоров'я, трансакційні витрати;

- верховенство права, що визначається такими параметрами, як ступінь впевненості громадян у правилах суспільства та їх дотриманні; повага до закону; масштаби поширення неофіційних і незаконних видів діяльності, чорного ринку, корупції у банківській сфері, злочинності та розкрадань як перешкод підприємництву; втрати від злочинності; рівень розвитку судової системи (забезпечення виконання приватних і державних контрактів, передбачуваність юстиції);

- контроль корупції, що охоплює різні типи і прояви хабарництва - використання державної влади для отримання приватного зиску, частота "нерегулярних платежів" чиновникам та працівникам суду, хабарі заради інтересу підприємства, сприйняття корупції у громадському секторі тощо.

Усі агреговані показники вимірюються за шкалою від -2,5 до 2,5 балів із середнім значенням, що дорівнює 0. Більше значення свідчить про кращий стан тієї чи тієї сфери. Показник права голосу та підзвітності був розрахований для 164 країн, політичної стабільності - для 151 країни, верховенства права - для 159 країн, ефективності державного управління - для 149 країн, контролю корупції - для 150 країн. У 2000-2001 рр. Україна за показником права голосу та підзвітності отримала — -0,31 бала, політичної стабільності— -0,59, верховенства права— -0,63, ефективності державного управління— -0,75, контролю корупції— -0,90 бала.

Служба оцінки політичних ризиків на підставі експертних опитувань визначає такий показник, як право і порядок, що відбиває неупередженість юстиції і сприйняття права суспільством. Шкала індикатора змінюється від 0 до 6; вищі позиції свідчать про ліпший стан. У 2001 р. середнє значення у вибірці зі 134 країн становить 3,84 бала. Україна отримала 4 бали.

Отже, у нашій країні лише два показники (політична стабільність, право і порядок) є кращими за середньовибіркові.

Автори Доповіді ООН про людський розвиток за 2002 р. згрупували зазначені показники у три великі групи за такими критеріями, як рівень демократії, верховенство права, ефективність державного управління разом з рівнем корупції. У табл. 4.1 представлені коефіцієнти кореляції (r) між відібраними індикаторами. Як бачимо, теоретичне групування в цілому відповідає емпіричній типології: у певних блоках існує достатньо щільний статистично значущий зв'язок між змінними. Кореляції між різними показниками блоків демократії та ефективності державного управління є відносно слабкими або помірними, але статистично значущими. Ефективність державного управління має високий рівень кореляційних зв'язків з показниками верховенства права та політичною стабільністю. Індекс сприйняття корупції більшою мірою пов'язаний саме з ефективністю діяльності чиновницького апарату, пануванням у суспільстві закону (це може пояснюватися також використанням ТІ і Світовим банком спільних джерел). Помірна кореляція спостерігається між показниками корупції і демократії.

У зазначеній Доповіді ООН також містилися статистичні дані, на основі яких визначалися показники розвитку людського потенціалу: індекс очікуваної тривалості життя (розраховується на підставі очікуваної тривалості життя під час народження), індекс рівня освіти (розраховується на підставі рівня грамотності й кількості осіб, що вступили до навчальних закладів першого, другого та третього рівнів), індекс ВВП (розраховується на підставі ВВП на душу населення з урахуванням паритету купівельної спроможності місцевої валюти відповідно до долара США), індекс розвитку людського потенціалу - ІРЛП (розраховується на підставі зазначених вище індексів тривалості життя, освіти та ВВП). Дані щодо очікуваної тривалості життя і ВВП представлені на 2000-й, а освіти - на 1999 р. [265, с. 149-152]. Чим вище значення цих індексів за шкалою від 0 до 1, тим вищими, відповідно, є показники тривалості життя, освіченості, ВВП та загалом людського потенціалу тієї чи тієї країни. За даними Програми розвитку ООН, спостерігається падіння значення ІРЛП в Україні, перехід її з групи країн з високим ІРЛП до групи країн із середнім розвитком. У 2002 р. наша держава посіла 80 місце серед 173 країн світу, опинившись між Казахстаном і Грузією, у 2003 р. країна обіймала 75-ту позицію серед 175 країн, займаючи положення між Таїландом і

Казахстаном, у 2006 р. Україна посіла 77-ме місце, а згідно з доповіддю 2007/2008 рр. - 76-те місце.

Таблиця 4.1

**Кореляція показників рівня демократії,
верховенства права, ефективності державного управління,
корупції, 2000-2001 рр.**

Показник	Група показників, що відбиває рівень демократії					Група показників, що відбиває рівень верховенства права та ефективність державного управління				Група показників, що відбиває рівень корупції	
	Рівень демократії, 2001	Громадянські свободи, 2000	Політичні права, 2000	Свобода преси, 2000	Право голосу та підзвітність, 2000-2001	Політична стабільність, 2000	Право і порядок, 2000	Верховенство права, 2000-2001	Ефективність державного управління, 2000-2001	ІСК, 2001	Контроль корупції, 2000-2001
Рівень демократії, 2001	1,000										
Громадянські свободи, 2000	850**	1,000									
Політичні права, 2000	920**	915**	1,000								
Свобода преси, 2000	841**	926**	907**	1,000							
Право голосу та підзвітність, 2000-2001	832**	933**	921**	933**	1,000						
Політична стабільність, 2000	381**	600**	522**	611**	704**	1,000					
Право і порядок, 2000	129**	360**	276**	368**	476**	688**	1,000				
Верховенство права, 2000-2001	446**	659**	584**	651**	751**	843**	812**	1,000			
Ефективність державного управління, 2000-2001	426**	633**	534**	643**	738**	830**	717**	927**	1,000		
ІСК, 2001	451**	672**	519**	657**	738**	803**	728**	929**	930**	1,000	
Контроль корупції, 2000-2001	464**	661**	571**	651**	733**	784**	689**	889**	899**	967**	1,000

*Кореляція є статистично значущою на рівні $p < 0,05$.

**Кореляція є статистично значущою на рівні $p < 0,01$.

Наступна таблиця - 4.2 - демонструє статистичну значущість усіх коефіцієнтів кореляції: чим вищий рівень демократичних свобод, чим ефективніше працює бюрократія, чим повніше забезпечені права власності, тим краще живе населення. Виявилося, що показники верховенства права, ефективності державного управління і корупції найбільшою мірою пов'язані з індексами очікуваної тривалості життя, ВВП та його абсолютним значенням, ІЛРП загалом. Політична стабільність має порівняно сильний зв'язок з індексом очікуваної тривалості життя, а корупція - з індексом рівня освіти. У цьому контексті можна припустити, що неосвічені бюрократи через неефективне управління продукують корупцію, яка, у свою чергу, обмежує доступ осіб до якісної освіти та знижує загальний рівень життя населення.

Таблиця 4.2

Взаємозв'язок рівня демократії, верховенства права, ефективності державного управління, корупції із соціально-економічним розвитком, 2001 р.

Показник	Рівень ВВП на одну особу (з урахуванням паритету купівельної спроможності)	Індекс очікуваної тривалості життя	Індекс рівня освіти	Індекс ВВП	Індекс розвитку людського потенціалу
Рівень демократії	407**	370**	392**	394**	418**
Громадянські свободи	540**	467**	472**	539**	534**
Політичні права	466**	439**	428**	483**	488**
Свобода преси	543**	457**	438**	528**	515**
Право голосу та підзвітність	651**	560**	556**	647**	636**
Політична стабільність	742**	611**	536**	763**	686**
Право і порядок	682**	495**	445**	629**	563**
Верховенство права	838**	613**	560**	809**	714**
Ефективність державного управління	833**	601**	532**	818**	701**
ІСК, 2001	878**	600**	625**	847**	758**
Контроль корупції, 2000-2001	828**	536**	515**	766**	652**

*Кореляція є статистично значущою на рівні $p < 0,05$.

**Кореляція є статистично значущою на рівні $p < 0,01$.

А.Бова на основі результатів статистичного аналізу доходить висновку, що ІСК щільно пов'язаний із показниками, які відбивають якість державного управління та верховенства права. І понад те, він, вірогідно, є складовою загального латентного фактора (і, відповідно, похідною від нього) - уявлення експертів про ефективний адміністративно-правовий вплив на економіку та забезпечення сприятливих інституційних механізмів ведення бізнесу, політичної стабільності загалом. У свою чергу, парсипативна демократія, яка передбачає наявність політичної конкуренції, прозорість виборів, дотримання політичних прав і громадянських свобод, також сприяє зменшенню корупції [17].

Інше емпіричне дослідження, яке проведено в Україні на основі експертних опитувань, де респондентами були управлінці з різних галузей українського господарства, показало значний взаємний зв'язок між результативністю проведення адміністративної реформи державного управління в Україні і корумпованістю управління. Аналіз логічних закономірностей, зв'язків і асоціацій у відповідях респондентів показав, що, на їхню думку, розв'язання проблеми корупції варто починати з реформування в галузі децентралізації влади. При цьому необхідно використовувати передовий досвід державного управління, удосконалювати форми і методи управління в органах виконавчої влади, розв'язувати проблему кадрового забезпечення державного управління і професіоналізму управлінської еліти. Крім того, позитивний вплив на подолання корупції може підвищити дієздатність виконавчої влади [87].

Таким чином, емпіричні дослідження процесів українсько-го демократичного транзиту, які виконані за різною методологією, підтверджують теоретичні положення теорії демократії. Згідно з ними управління і демократія - динамічні за своєю природою і призначенням соціальні механізми. Чим вищі якість та ефективність державного управління і економічного розвитку країни, тим вищий ступінь матеріалізації (просування у життя) демократії, і чим досконаліші демократичні інститути суспільства, тим ефективніше державне управління впливає на соціальні процеси. Це співвідношення загострюється в перехідні періоди суспільного розвитку, коли різко зростає ціна помилкових і неефективних рішень. Проблема ефективності управління все більше пов'язується громадською свідомістю з перспективами матеріального буття, правового становища людини в суспільстві, безпеки життя, а в остаточному підсумку - з правомірністю, легітимністю існуючих

державних структур і суспільного ладу. Отже, соціальна життєдіяльність суспільства залежить від досконалості й ефективності всіх його інституціональних структур.

Інший зріз структуризації факторів демократизації - це взаємовідносини між економікою і політикою, між економічними і політичними факторами. У цьому відношенні А.Пішеворський пише: "Демократія стає консолідованою, коли в даних політичних і економічних умовах певна система інститутів стає єдиною можливою ("the only game in town") [141, с. 44]. Х.Лінц і А.Степан відокремлюють такі сфери, у яких консолідована демократія отримує підтримку і запровадження:

- 1) громадянське суспільство (взаємодія держави з незалежними суспільними групами і об'єднаннями);
- 2) політичне суспільство (демократичні процедури й інститути);
- 3) правова держава;
- 4) ефективний державний апарат (бюрократія, яку може мобілізувати у власних інтересах нова демократична влада);
- 5) економічне суспільство (тобто система соціальних інститутів і норм, які виступають посередниками між державою і ринком [Linz, Stepan, 1996].

Подібні диференційовані переліки можна розглядати як дороговкази в майбутнє на шляху побудови демократичного суспільства в Україні, оскільки весь попередній аналіз показує відсутність їх диференціації (наявність злиття політичних, адміністративних і бізнес-структур) та слабкість, або практичну відсутність правової держави (врядування виключно на основі закону), ефективного державного апарату (діючого в інтересах більшості громадян країни), ефективного політичного суспільства та розвинутого громадянського суспільства. Вже зрозуміло, що для реалізації цих настанов недостатньо лише зовнішнього впливу, наявності історичного шансу, демократичної риторики, наявності демократичних традицій, розвинутого національно-визвольного руху. Потрібні цілеспрямовані зусилля з впровадження відповідних управлінських практик, які б були зорієнтовані на послідовну реалізацію ціннісних настанов за наявності політичної волі й активної участі населення та всіх рівнів бюрократичного апарату країни.

Ступінь розвитку демократії дедалі більшою мірою стає умовою ефективного управління, а останнє, у свою чергу, є гарантом послідовності демократичних перетворень, стабілізації демократичного політичного режиму, розширення і поглиблення консти-

туційних основ демократизму в організації та діяльності апарату державного управління. Надії суспільства на поліпшення умов життя переважної більшості населення можуть бути здійснені лише за високого ступеня ефективності державного управління, що діє в конституційно-правових рамках демократії.

Кількісні та якісні операціоналізовані дослідження якості й ефективності врядування можуть стати першими кроками на шляху переходу від клонування адміністративного ринку (або клієнтального політичного режиму) під парасолькою демократичної риторики до реалізації базових настанов Конституції України. Саме вони дають змогу проводити поточну оцінку стану і характеру врядування в країні. На сучасному етапі назріла необхідність переходу від апелювання до загальних принципів демократичного врядування до широкого, послідовного запровадження вітчизняними органами публічної влади найкращих практик врядування розвинених країн світу. До їх числа належать упровадження та використання критеріїв оцінки результативності діяльності органів влади всіх рівнів. Ці критерії є інструментом підвищення ефективності взаємодії органів публічної влади з громадськістю. Вони показують, наскільки результативно працює влада, за якими напрямками вона використала державні кошти, в якій кількості, до чого це призвело і як можливо поліпшити діяльність владних інституцій. Завдяки цим критеріям суспільство отримує можливість контролювати діяльність влади та впливати на її рішення. Результати подібних інновацій призведуть як до більшої прозорості влади, так і до підвищення продуктивності її діяльності відносно переорієнтації влади на задоволення потреб сучасного суспільства.

4.4. Стратегічні комунікації в системі демократичного врядування

Трансформації у системі державного управління, що відбуваються під впливом глобалізаційних процесів, передбачають розширення і удосконалення функцій державного апарату, який повинен розробити стратегію і тактику діяльності держави у сучасних умовах. Ефективне виконання функціональних обов'язків органами державної влади не можливе без їх конструктивної взаємодії з різними групами громадськості.

Така потреба викликала до життя новий феномен організації суспільної взаємодії - *зв'язки з громадськістю* (від англ. public

relations - паблік рилейшинз): "встановлення двостороннього спілкування для виявлення загальних уявлень або загальних інтересів у досягненні взаєморозуміння, заснованого на правді, знаннях і повній інформованості" [16, с. 13]. Аналіз значного масиву науково-дослідної літератури, присвяченого проблематиці зв'язків з громадськістю (на Заході можна зустріти їх визначення як "стратегічні комунікації"), засвідчив, що їх суть полягає у виконанні ними своєї стратегічної ролі - управлінні іміджем. Зокрема, автори "Маніфесту зв'язків з громадськістю", що був написаний у 1986 р., стверджують, що перед фахівцями по зв'язках з громадськістю стоїть завдання проектування "інституціонального іміджу" організації, з метою позиціонування її діяльності, відповідності її діяльності очікуванню партнерів, встановлення взаємної довіри [24, с. 44].

Враховуючи цей факт Перша всесвітня асамблея асоціацій зв'язків з громадськістю, що відбулася в серпні 1978 р., визначила діяльність зв'язків з громадськістю як "мистецтво і суспільну науку аналізу тенденцій, передбачення їх наслідків, консультування керівників організації й впровадження програм дій, які служать як організації, так і суспільним інтересам" [150, с. 5].

Гене́за становлення зв'язків з громадськістю (далі - ЗГ) та особливості їх розвитку у XX ст. свідчить про актуалізацію дослідження даного феномену серед теоретиків і практиків, що зумовило виникнення близько 500 дефініцій сутності ЗГ. Узагальнивши їх, автори монографії "Ефективні паблік рилейшнз" запропонували визначати зв'язки з громадськістю як функцію управління, метою якої є налагодження комунікативних зв'язків між організацією і громадськістю і від якої залежить їх ефективність [262]. Такої ж думки дотримується американський вчений Р.Харлоу, стверджуючи, що як особлива функція управління ЗГ покликані:

- налагоджувати та підтримувати взаємозв'язки, взаєморозуміння та співпрацю між організацією та громадськістю;
- сприяти вирішенню спірних питань та розв'язанню проблем між владою й окремими групами громадськості;
- досліджувати громадську думку та адекватно реагувати на неї;
- визначати та окреслювати межі відповідальності керівництва перед громадськістю;
- забезпечувати своєчасні ефективні зміни керівної ланки управління;
- передбачати тенденції суспільного розвитку з метою завчасного попередження тих, що мають негативний характер [239, с. 345].

Тобто сутністю діяльності служб ЗГ є справляння впливу на процес формування громадської думки. У цьому контексті громадська думка являє собою консенсус індивідуальних точок зору з конкретних питань, що має сильний вплив на певну групу людей. Прагнення вплинути на точку зору індивідуума з приводу певної проблеми і є завданням ЗГ [184, с. 59]. Використовуючи служби ЗГ для здійснення адресного управління громадською думкою, органи державної влади прагнуть до формування позитивного іміджу власних інституцій з метою створення сприятливого суспільного клімату для своєї діяльності.

Процеси глобалізації зумовили виникнення "глобального управління", "глобального громадянського суспільства", що перетворює громадян із об'єктів управління на повноцінних суб'єктів, і ставить нові завдання перед службами ЗГ у системі державного управління. Тому, на нашу думку, до основних функціональних завдань ЗГ у системі державного управління на сучасному етапі можна віднести:

- участь у демократизації державного управління;
- сприяння становленню громадянського суспільства.

Вирішення окреслених завдань повинно мати комплексний характер, оскільки вони взаємообумовлені причинно-наслідковими зв'язками. Однієї мети неможливо досягнути без іншої, так як для формування громадянського суспільства необхідна демократизація державного управління, яка, у свою чергу, неможлива без відповідних запитів суспільства. Відповідно до цього ЗГ визначають рівень довіри громадян до окремих структур органів державної влади з метою встановлення взаємовигідних відносин між ними. Американський дослідник С.Блек переконаний, що ефективна діяльність демократії, яка визначається як уряд народу, обраний народом й існуючий для народу, неможлива без якісних зв'язків з громадськістю [16, с. 20]. Виборці повинні знати, як працює державний апарат, як визначається механізм прийняття управлінських рішень і чи враховується при цьому думка верховного носія влади - народу. Тому перед ЗГ стоїть завдання надання професійних консультацій громадянам щодо їх прав і свобод незалежно від того, представники якої політичної сили перебувають при владі.

Основним принципом демократії є участь громадян у прийнятті найважливіших рішень, яка може бути забезпечена доступом до повної достовірної інформації. Теодор Н.Вейл, президент

АТТ ще в 1813 р. вказував на те, що "єдиним способом виправити помилку і зняти непорозуміння з громадськістю полягає у використанні достовірної інформації і політики відкритих дверей" [24, с. 88]. Тому саме зв'язки з громадськістю і реалізують необхідність забезпечення відкритості політичного процесу для включення в нього населення, створюючи механізм, за допомогою якого демократична влада підтримує міцні відносини з виборцями на основі взаєморозуміння та обміну інформацією. Адже об'єктивну оцінку діяльності органів державної влади громадськість може дати лише тоді, на переконання англійського дослідника Д. Міхаеля, коли володіє повною і необмеженою інформацією, що, у свою чергу, забезпечує контроль за владою [278]. У даному контексті важливо наголосити, що ЗГ створюють можливість для забезпечення такого аспекту демократії, який ми називаємо відкритістю влади для громадськості та відкритістю громадськості для влади.

Підкреслюючи важливість служб ЗГ у системі державного управління В. Моїсєєв, характеризує їх діяльність як "сприяння державі у вирішенні об'єктивних протиріч між плюралізмом політичної сфери суспільства і цілісністю державної влади" [148, с. 171], що можливе лише за умови партнерських відносин між державою і суспільством.

Налагодження співпраці передбачає двосторонню взаємодію і зв'язки, які формуються в процесі діалогового спілкування між органами державної влади і різними контактними (цільовими) аудиторіями в умовах повсякденної діяльності. Встановлення двостороннього спілкування як консенсусної комунікації зумовлює потребу:

а) для *органів державної влади*: досягнути сприятливого ставлення до себе з боку громадськості за допомогою поширення інформаційно-роз'яснювальних матеріалів, проведення активних акцій, що візуально і вербально презентують життєдіяльність державного апарату;

б) для *громадськості*: добитися реалізації права знати все, що належить до суспільної життєдіяльності і пов'язане з діяльністю державних інституцій.

Використовуючи традиційний підхід до комунікацій ЗГ можна визначити зовнішні і внутрішні аудиторії органів державної влади, де зовнішніми цільовими аудиторіями виступають різні цільові групи, ЗМІ, органи державної влади інших країн, партнери по політичним блокам, союзам, конкуренти; внутрішніми - державні службовці.

Ефективний взаємозв'язок між зазначеними аудиторіями не можливий без конструктивного діалогу, що ґрунтується на відповідному рівні довіри до органів державної влади. Американський фахівець у галузі ЗГ Ч.Бургер, аналізуючи у 1998 р. у своїй статті "Зауваження до інституту зв'язків з громадськістю" процес формування громадської думки службами урядових ЗГ, стверджував, що "навіть найкраща у світі ПР-кампанія не здатна переконати людей повірити у щось, якщо реальність руйнує цю віру, тому що реальність обмежує те, що може бути зроблено фахівцями із ЗГ. Сьогоднішні події не тільки завдають шкоди президенту, Конгресу і законності, а й невідворотно руйнують дух довіри і цілісності, що так необхідний для формування демократичного суспільства" [252].

Саме довіра, на якій ґрунтуються партнерські відносини з кожним індивідумом є головною метою управлінських ЗГ, а також "створення моральних, психологічних і інтелектуальних умов для конструктивного діалогу, визнання права кожної із сторін на свою позицію і висловлення власної точки зору" [24, с. 60]. Недотримання таких умов може призвести до руйнації діалогу, байдужості або ж навіть агресивності з боку громадськості до державних органів. Зокрема проблема недовіри є надзвичайно актуальною для вітчизняних органів державної влади. На нашу думку, існує кілька базових причин, що породжують недовіру громадян до державних органів, а саме:

- *технічні причини*: відсутність у вітчизняних органах державної влади служб ЗГ, а відповідно, і фахівців з цього профілю, що провокує нездатність адекватно реагувати на вимоги часу;
- *культурно-історичні* визначаються особливостями нашої політичної культури, які проявляються у традиційно невисокому рівні довіри громадян до діяльності державного апарату;
- *організаційні причини*: низький рівень компетенції державних службовців, що виявляється у неспроможності налагодити ефективну роботу служб ЗГ, і зумовлюється, у свою чергу, небажанням змінювати поширений стиль роботи, який характеризується закритістю, відсутністю гласності тощо;
- *соціальні причини* зумовлені тим, що державна служба працює на задоволення власних інтересів і потреб, ігноруючи реальні потреби суспільства і впроваджуючи політичні рішення, які не відповідають інтересам громадян [142, с. 174].

Аналіз діяльності вітчизняних органів влади дав змогу виділити ще одну, п'яту причину, що провокує відсутність конструк-

тивного виконання своїх функціональних обов'язків служб ЗГ у системі органів державної влади - це відсутність належних ресурсів: недостатнє фінансування, відсутність матеріально-технічної бази.

Окреслені проблеми свідчать про недостатній рівень організації або навіть відсутності (зокрема на рівні районних адміністрацій) служб ЗГ у вітчизняній системі державного управління, на відміну від західних країн, де розуміють важливість і доцільність створення в державних органах власних служб ЗГ. Завданням таких служб є конкретизація цілей зв'язків з громадськістю, що полягають у налагодженні контактів органів державної влади із зовнішніми аудиторіями, створення ідеології і привабливого міфоіміджу державних органів, зміцненні їх авторитету (репутації), у регулюванні відносин між політичними і владними структурами та їх зовнішніми аудиторіями, у розробці стратегії просунення й оптимізації діяльності, а також у встановленні сприятливого мікроклімату між державними службовцями.

Ефективна робота служб ЗГ може бути забезпечена шляхом дотримання ряду методологічних принципів, до яких В.Моїсєєв відносить: системність, адекватність, "гнучку технологію".

Принцип системності передбачає, що діяльність служб ЗГ не зводиться до набору механічно пов'язаних один з одним прийомів, методів і процедур взаємодії з громадськістю, а виступає саме системою, у якій присутні збалансованість цілей і засобів, збігання економічних, правових, політичних, моральних і технологічних регуляторів ЗГ, що дає змогу досягати необхідних результатів.

Принцип адекватності - це відповідність структури служби ЗГ, предмету і технологій її діяльності заявленій межі. Особливо важливою є здатність служби до прогнозування, вироблення випереджувальної моделі дій і вміння адекватно реагувати на суспільні зміни.

Принципи "гнучкої технології" - це гнучкість кадрів, матеріально-технічної бази, фінансів, виробничих ресурсів відповідно до вимог часу [142, с. 179-180].

За управлінської моделі ЗГ громадськість контактує з органами державної влади як клієнт, що отримує послуги, тому в основі принципів практичної діяльності органів державної влади мають бути простота структур, професіоналізм, відкритість, доступність. На думку деяких дослідників, ці принципи можуть бути розширені за рахунок прозорості (безперешкодний доступ до відкритої інформації, що генерується і зберігається в органах державної вла-

ди, організація систематичного висвітлення їх діяльності), компетентності (відповідність професійним стандартам, глибоке знання профільного питання, здатність приймати зважені, оптимальні рішення для розв'язання певної проблеми), оперативності (своєчасне достовірне інформування громадськості про події, діяльності органу влади), творчого підходу (уміння самотійно, ініціативно вирішувати поставлені завдання та адаптуватися до змін ситуації), лояльності та неупередженості (коректне і толерантне ставлення до представників різних політичних партій, соціальних груп, уникання конфліктів), дотримання культури ділового спілкування, узгодженості та системності в роботі, дотримання норм чинного законодавства, ревалентності (адресність надання інформації, яку потребують соціальні групи у відповідній доступній для розуміння формі, що забезпечує оптимальний передбачуваний результат - реакцію споживачів інформації) [137, с. 11-12].

Виконуючи свої функціональні обов'язки ЗГ розробляють певні технології взаємодії з громадськістю, серед яких: технології вивчення громадської думки; технології роботи з інформацією; технології відносин із ЗМІ; створення іміджу; реклама; переговорні технології (концепція принципів переговорів); лобізм; технології роботи з персоналом [88]. Зв'язок служб ЗГ з громадськістю забезпечується посередництвом різних комунікативних каналів, до яких належать ЗМІ, групове і міжособисте спілкування, виступи, спеціальні заходи, керовані чутки тощо, що, у свою чергу, потребують цілеспрямованих контактів з пресою, вплив на журналістів, створення новин, подій, що здатні викликати інтерес ЗМІ.

Дослідник Ф.Сайтел вважає, що діяльність служб ЗГ щодо формування позитивного іміджу органів державної влади передбачає: вироблення зовнішньої і внутрішньої інформаційно-комунікативної політики державних органів; позитивні дії, що забезпечують контакти між громадськістю і державними органами; заходи, спрямовані на виявлення і управління кризовими ситуаціями, боротьбу з чутками або іншими джерелами нерозуміння; заходи, спрямовані на розширення сфери впливу державного апарату засобами, що адекватні поставленій меті й не суперечать соціальній етиці і відповідальності перед суспільством [184, с. 494-495].

Відповідність загальноприйнятим етичним нормам - ключова позиція діяльності ЗГ. На важливості цієї тези акцентує увагу той факт, що етичні проблеми були включені в розроблений Британським інститутом зв'язків з громадськістю (IPR) кодекс

професійної поведінки. Дослідники К.Крісченс і М.Требер стверджують, що певні етичні протонорми, насамперед здатність говорити правду, почуття справедливості, свободи, солідарності і поваги до людської гідності є головними цінностями людського спілкування в різних культурах. Вони роблять висновок, що "ми шукаємо останню і обов'язкову характеристику людського буття, відповідно до якої можна оцінити значення людських дій". На думку вчених, такою характеристикою виступає комунікація [253]. Саме проведення свідомої, систематичної і безперервної комунікативної політики лежить в основі ЗГ [290].

На практиці здійснення ЗГ умовно можна поділити на три групи дій: 1) активні дії стосовно досягнення доброзичливості; 2) збереження репутації; 3) внутрішні відносини.

Стосовно першої групи дій, то, на нашу думку, вдалим є висловлення французького дослідника Л.Матра, який стверджував, що "ЗГ є, по-перше, манерою поведінки, а по-друге, способом інформування і комунікації, спрямованим на встановлення і підтримку довірливих стосунків". Саме тому найважливішим аспектом ЗГ є персональний контакт державного службовця з громадянином [73, с. 62]. Особистий контакт залишає найбільш яскраві враження і впливає на характер сприйняття іміджу державних інституцій, і навпаки, якщо ставлення до пересічного громадянина з боку чиновника є упередженим, невічливим - це залишає неприємні враження, які часто не можливо скорегувати позитивними повідомленнями, репортажами у ЗМІ.

Відповідно, під впливом враження від контактування з чиновниками формується репутація органів державної влади. Зокрема, британські вчені визначають ЗГ як "репутацію керівництва", стверджуючи, що "репутація - це результат ваших дій, риторики і відгуків про вас інших людей. ЗГ - це наука, що досліджує репутацію з метою отримання розуміння і підтримки, а також здійснення впливу на думку і поведінку людей" [282, с. 3]. Дотримуючись їх визначення, ми можемо розглядати ЗГ як сплановані дії з метою збереження високої репутації (гудвілла) і взаєморозуміння між державними інституціями і громадськістю.

Для того, щоб такі дії були ефективними потрібно виміряти і підрахувати ресурс гудвілла, в основі якого лежить інтелектуальний капітал. У 1996 р. А.Брукінг запропонував класифікацію ресурсів, у якій він підрозділяє інтелектуальний капітал на ринкові активи, людські активи, інфраструктурні і активи інтелектуальної

власності [250]. Інший вчений - Дж.Б.Куїнн розглядає професійний інтелект з позиції чотирьох рівнів дій: когнітивного знання, просунутого ноу-хау, системи розуміння і самомотивованої креативності, що, на його думку, перебуває на найвищому рівні інтелекту, відображаючи здібності до мотивації і адаптації [284, с. 71-80]. Власну формулу до управління інтелектуальним капіталом пропонує Дж.Петраш, а саме: *Інтелектуальний капітал = Людський капітал + Організаційний капітал + Споживацький капітал* [281, с. 365-373].

Опираючись на дану формулу, ми можемо визначити формулу стратегії ЗГ: *стратегія ЗГ = корпоративна або зовнішня комунікація + внутрішня комунікація або комунікація з людськими ресурсами + маркетингова або споживацька комунікація*.

Таким чином, стратегічні комунікації посідають важливе місце в системі демократичного врядування, виступаючи важливим інструментом формування позитивного іміджу органів державної влади, що покликаний забезпечувати різні форми взаємодії між державою та громадянськістю на основі узгодження спільних потреб, інтересів, позицій та налагодження співпраці. За допомогою урядових служб ЗГ досягається необхідний рівень стабілізації суспільних відносин, що забезпечується, на думку Ф.Дженкінса, шляхом перетворення негативних тенденцій у позитивні, ворожість трансформується в симпатію, упередженість у прихильність, апатія в зацікавленість і невігластво у знання [267].

4.5. Сутність стилю державного управління в умовах глобалізації та національні особливості стилю управління персоналом

Вплив сучасних глобалізаційних процесів на систему державного управління України сьогодні не має однозначного трактування з боку вітчизняних дослідників та безпосередньо практиків. Одними такий вплив сприймається як необхідна умова динамізації суспільного розвитку та засіб "прагматичної" реалізації національних інтересів, іншими - як стихійний процес, який поглиблює нерівність, руйнуючи самобутність держави, тим самим провокуючи ризик національної безпеки держави.

Виходячи із цього доцільно проаналізувати основні проблеми, з якими стикається сьогодні система державного управління України в умовах глобалізації, щоб таким чином визначити її пер-

спективи розвитку та можливість досягнення повноправного партнерства з іншими світовими мегадержавами.

Аналізуючи поняття стилю, для початку розглянемо його філософський зміст як "типологічну категорію, у якій відображається характерна фізіономічна єдність будь-якого явища людського життя та діяльності, типова форма його зовнішнього виразу" [219, с. 335].

Проте поняття **стилю управління** потребує певного уточнення, оскільки воно має деяку відмінність від наведеного вище загальнофілософського розуміння. Тому насамперед зробимо кілька зауважень щодо аналізу змісту окресленого поняття. Суть його полягає в сталості форм діяльності, у закономірності організації діяльності конкретного органу управління, де стиль виступає певним "законом побудови форми", що забезпечує ефективність функціонування системи. **Стиль діяльності в державному управлінні**, на відміну від стилю діяльності в інших сферах суспільного життя, **базується на державно-владному відношенні й чітко регламентується певними нормами та умовами управлінської процедури**.

Виходячи з розуміння "стилю" як способу здійснення будь-якої дії, що характеризує сукупність своєрідних прийомів, під стилем управління персоналом слід розуміти сукупність способів та прийомів, які мають забезпечувати досягнення поставлених перед ним цілей у конкретній предметній сфері. Звідси випливає висновок, що стиль управління визначає форму та напрям управлінської діяльності, задає певні параметри функціонування управлінської системи, породжує певний тип взаємодії між елементами цієї системи, виробляє нормативи діяльності та поведінки людей в управлінському процесі згідно з об'єктивними закономірностями розвитку суспільства.

Наведене вище положення має загальнометодологічне значення, оскільки дає змогу прояснити реальний зміст цього поняття. Відповідно до цього стиль управління персоналом - це складне, комплексне явище, яке складається із стадій та форм проведення управлінської процедури і поєднує в собі соціальні, нормативні, інформаційні, технологічні та організаційні аспекти діяльності. На думку Г.Атаманчука, "однією із основних організаційно-правових гарантій раціональності стилю державного управління має бути вивчення, узагальнення, оцінка, розповсюдження та використання того досвіду, який виробляється, відшліфовується та накопичується в процесі управлінської роботи" [6].

Під стилем управління персоналом розуміють:

- сукупність прийомів, способів та методів роботи, індивідуальну манеру поведінки та діяльності [45];
- сукупність найбільш характерних та стійких методів вирішення типових завдань та розв'язання проблем (організаційного впливу, матеріального стимулювання, соціального та морального впливу), які виникають у процесі реалізації функцій державного управління [35].

Органічною складовою стилю управління персоналом є набуття управлінського досвіду.

Управлінський досвід дає можливість оптимально застосовувати комплексне наукове знання в конструктивній управлінській практиці. До того ж досвід як основна категорія управлінської діяльності включає наслідування певної традиції, за допомогою якої продукуються форми управлінської спадкоємності.

Кожна національна управлінська система має власну модель управлінської діяльності, оригінальність якої виявляється в оптимальній взаємодії стилів. Хоча кожна управлінська система й володіє конкретним стилем, він є результатом поєднання кількох стилів, які сприяють розв'язанню проблемної ситуації у сфері управління організацією.

Відповідно до цього вивчення управлінського менталітету "суспільно-політичного, цільового, функціонального та організаційного устрою державного управління" створює оптимальний простір для функціонування національної державно-управлінської системи, яка володіє власними методами та формами управління соціально-політичною ситуацією.

Стиль діяльності управлінців формується під впливом певної метастратегії суспільного розвитку і залежить від конкретної ментальної конструкції та суми соціально-психологічних характеристик управлінців. Через стиль діяльності виражається соціально-професійна сутність людини, її мотиви, настрої, індивідуальні форми прийняття та виконання певного рішення.

Стиль як форма здійснення управлінської діяльності, повинен мати виключно об'єктивний характер, який виявляється в умінні самостійно визначити напрям власної діяльності та самокритично оцінити її результати. Це безпосередньо залежить від наявності високої управлінської культури, яка забезпечує толерантність взаємовідносин між керівником і підлеглим, формує відносини довіри, відкритості, прозорості на основі взаємоповаги

та авторитету. Такі різноманітні форми взаємовідносин між керівником і підлеглим зумовлюють різні форми стилів управління персоналом.

Під **загальним** стилем управління персоналом слід розуміти стиль управління організацією в цілому, а **індивідуальний** розглядати як стиль діяльності управлінців, який безпосередньо залежить від конкретних умов управлінської практики та соціально-психологічних особливостей керівника, його професійно-ділових якостей, уміння оволодіти загальним стилем діяльності, який, у свою чергу, являє певні нормативи, що продукуються та підтримуються суспільством. При цьому відзначимо, що індивідуальний стиль класифікується за такими ознаками, як характер планування (жорсткий, ситуативний); характер орієнтації діяльності внутрішній (спрямований на вирішення конкретного завдання) та зовнішній, спрямований на людей.

Сучасна управлінська наука представлена багатоваріантною системою дослідження **стилів діяльності управлінців**. Аналізуючи деякі концептуальні засади такої системи, розглянемо для початку детальніше три основні стилі, які є найбільш апробовані управлінською практикою.

Схематично їх можна зобразити так:

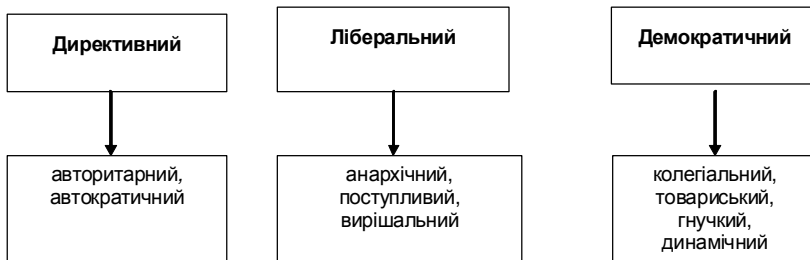

Рис. 4.1. Класифікація стилів управління персоналом

Важливим моментом дослідження є аналіз **директивного (або адміністративно-директивного) стилю**.

Директивний стиль управління персоналом характеризується надмірно централізованою владою, постійним втручанням керівника у справи підлеглих, жорстким контролем за виконанням його розпоряджень, що супроводжується застосуванням адміністративних санкцій.

Керівник, який застосовує директивний стиль діяльності є автократом, який не враховує позиції підлеглих у процесі вирішення оперативних управлінських завдань і прагне реалізувати власну управлінську стратегію. Незалежно від форм та методів реалізації такої стратегії, гаслом керівника є "результат будь-яким чином". Для цього він нехтує демократичними формами управління, придушує ініціативу та професійну зважливість підлеглих. При цьому такий керівник-автократ може навіть володіти чітким планом організації управлінської діяльності, що, у свою чергу, дає змогу йому своєчасно приймати рішення, оптимально розподіляти функції між виконавцями.

З огляду на директивний стиль діяльності, управлінські рішення характеризуються виключно волею керівника, що інколи вказує на його некомпетентність та нездатність до чіткої аргументації методів власної діяльності. Автократ зазвичай відмовляється від традиційної технології управління, намагається створити власну управлінську модель, яка відповідає його уподобанням, а інколи просто реформує попередню, надаючи їй нових форм виразу відповідно до умов ситуації. Таким чином, використання директивного стилю діяльності у його чистому вигляді не в змозі забезпечити високоефективне функціонування управлінської системи сучасної організації.

У межах авторитарного стилю управлінської діяльності Х.Дебаш вказав на створення комунікативної мережі, наявність якої свідчить про існування стилю. Відповідно до цієї концепції стиль розглядається, як:

- а) спосіб організації комунікації в колективі;
- б) спосіб комунікативної поведінки керівника;
- в) як структура відносин керівника до лідерських функцій.

Директивний стиль тісно поєднується з **колегіальним (демократичним) стилем діяльності**.

Колегіальний стиль діяльності передбачає колективну методику прийняття управлінського рішення, за якою суб'єкти управлінського процесу приймають рішення спільно, а відповідальність за його якість несуть одноосібно.

У функціонуванні такого стилю переважне значення має воля та бажання підлеглих, які самостійно визначають мету своєї діяльності, беруть активну участь у підготовці та прийнятті управлінських рішень, безпосередньо несуть відповідальність за їх ефективність. Особливого значення колегіальний стиль набуває тому,

що він сприяє вияву творчої активності та свободи підлеглих у виконанні певних управлінських завдань, сприяє задоволенню творчо-професійних потреб підлеглих, забезпечує ефективність функціонування діяльності управлінського апарату.

Під час колегіального стилю управління персоналом "контроль за діяльністю підлеглих здійснюється не одноосібно, а із залученням до цього членів самого колективу" [56].

Колегіальність забезпечує раціональну організацію управлінського процесу, мобілізує діяльність колективу на досягнення певної мети, сприяє самовиразу професійної сутності підлеглих, породжує відчуття довіри та взаємоповаги між керівником та підлеглим.

Колегіальність характеризується розподілом повноважень між керівником (який враховує думку підлеглих у прийнятті певних рішень) та колективом. При цьому соціальні потреби членів колективу чи певного структурного підрозділу органу управління мають відповідати спільним інтересам і втілюватись у певній управлінській парадигмі, на яку має орієнтуватись у своїй діяльності управлінський апарат і завдяки якій він має перспективу існування. Адже така управлінська парадигма (державна ідея у державному управлінні) визначає шляхи розвитку організації (держави) та форми її функціонування. Оскільки основним провідником у життя цієї ідеї є управлінський апарат, то саме від його здатності раціонально вибрати форму діяльності (стилю) залежить оптимізація системи управління, яка, у свою чергу, забезпечує ефективне функціонування всіх сфер суспільного життя.

У межах колегіального стилю управління персоналом виділяють два основних типи управлінців, а відповідно до цього, і два стилі прийняття управлінських рішень: стиль активного лідера і стиль пасивного судді.

Стиль активного лідера, за яким обираючи механізми діяльності, керівник особисто визначає проблему, мету та альтернативи її розв'язання, що й характеризує його максимальну самостійність та активність у прийнятті управлінського рішення.

Стиль пасивного судді характеризує такого керівника, який завжди покладається на підлеглих і тільки від них він очікує не тільки пропозицій щодо розв'язання певної проблеми, але й інформації про наявну проблему, про механізми її розв'язання, і тільки за такої умови він приймає рішення.

Колегіальність має стати домінуючим елементом стилю управління персоналом. Проте такий стиль з позицій деяких учених

має й певні недоліки, а саме не вироблена послідовна лінія проведення управлінської процедури (її етапи, стадії), відсутня чітка технологія розмежування функцій між учасниками управлінського процесу.

Ліберальний стиль характеризується відсутністю будь-якої індивідуальної відповідальності за прийняття певних рішень, що характеризує безініціативність, піддатливість, безпринципність такого керівника.

Управлінець-ліберал свідомо самообмежує свою владу, розширюючи межі свободи дій підлеглих, безвідмовно виконує бажання підлеглих, нехтуючи власними принципами та ідеями заради інших, діє під тиском службових інструкцій та адміністративних наказів. Керівник, обираючи такий стиль управління, будучи високопрофесійним є надто обмеженим в організаційних здібностях, йому бракує ділового хисту і прагнення просуватись службовими щаблями.

Як варіант ліберального стилю виділяють поступливий стиль, який проявляється тоді, коли керівник застосовує методи, які в остаточному підсумку виявляються неефективними у вирішенні деяких завдань та безпосереднього контролю за ними.

Головним недоліком ліберального стилю є надзвичайно близька дистанція керівника зі своїм підлеглим. Як правило, така близькість приводить до розпаду колективу на різні неформальні групи, що допомагає ініціативним підлеглим досить легко перебрати на себе функції керівника.

Крім названих трьох основних стилів діяльності управлінського персоналу в контексті сучасної адміністративної науки виділяється:

- *анархічний стиль*, для якого характерне безвладдя - владою для кожного з учасників управлінського процесу є він сам;
- *компанійський стиль*, суть якого розкривається через таку форму організації діяльності, як компанія, що є базою для розгортання активності управлінців та управляє нею, через проведення певних організаційних заходів (симпозіумів, конференцій); діяльність керівника та підлеглого набуває цілісного, системного характеру;
- *вольовий стиль* діяльності базується на службовій залежності підлеглого від керівника в процесі застосування останнім авторитарних форм впливу;
- *операціональні стилі* - це такі стилі, які виявляються в практичному житті й можуть бути змінені залежно від життєвих ситуацій;
- *ефективний стиль* (Гамеро Касадо) - це ефективне управління, яке базувалось на індивідуально-типологічному підході реалізації функцій такого управління [258].

Надзвичайно складним завданням для керівника є виробити ефективний стиль діяльності, який би задовольняв всіх учасників управлінського процесу та сприяв вирішенню низки управлінських завдань. Опановуючи нові форми управління персоналом у перехідний період, керівник спільно з підлеглими має виробити ефективну модель діяльності управлінського апарату, створити таку управлінську методику діяльності, яка б спрямовувала службовців до активного пошуку методів досягнення суспільної мети.

Нинішній управлінський істеблішмент має виробити нову технологію здійснення влади (а відповідно до цього і технологію управління загалом), яка б виходила за межі апаратного прагматизму, що тим самим позначить виникнення нового стилю управління персоналом. Для створення такої технології управління персоналом необхідна насамперед мережа стабільних управлінських структур, яка б була в змозі застосувати новий стиль управління персоналом у сучасній організації, що відповідало б ідеології нової ринкової політики.

Кожен стиль діяльності застосовується до конкретної управлінської ситуації, і його продуктивність безпосередньо залежить від того, наскільки керівник здатний оволодіти такою ситуацією, використовуючи при цьому сучасну управлінську технологію. Характер та продуктивність управлінської праці визначається сутністю керівника, яка, у свою чергу, розкривається через його генетичний та соціально-психологічний фонд, що й зумовлює рівень його освіченості та сприяє засвоєнню ментально-управлінського досвіду.

Сучасний управлінець повинен цілком володіти професійно-організаційними здібностями та високоморальними якостями, які характеризують його належність до управлінської діяльності. Насамперед, оптимально обраний тип стилю функціонування управлінської структури залежить від соціально-психологічного клімату в управлінському апараті. Певні зміни в такому кліматі відповідним чином змінюють тип стилю. Тому важливо підкреслити тісний взаємозв'язок стилю з етикою як системою норм поведінки, яка проявляється у взаємовідносинах між керівником і підлеглим і яка впливає на формування певного типу стилю.

Стили діяльності управлінців характеризуються трьома групами вимог:

- **соціально-психологічного характеру**, відповідно до чого діяльність управлінців має спиратись на потреби команди, перебувати в тісному зв'язку з громадською думкою. Це, у свою чергу,

забезпечує усунення бюрократизму та волюнтаризму в прийнятті управлінських рішень, дає змогу враховувати думку громадськості у прийнятті управлінських рішень, нести персональну відповідальність, оскільки під час прийняття рішень має бути відомо, хто несе за нього безпосередню відповідальність;

• **організаційно-технічні вимоги** характеризують в управлінні єдність теорії та практики, діловитість, персональну відповідальність, за рахунок чого забезпечується ефективність управління в цілому. Це передусім проявляється у вмінні компетентно, оперативно та ефективно приймати рішення, застосовуючи сучасні досягнення у сфері організації управління. І, оскільки технологія прийняття рішень проектується на конкретних виконавців рішень, це допомагає визначити термін виконання, джерела необхідних засобів реалізації та контролю за прийнятими рішеннями;

• **морально-етичного характеру**, тобто вимоги до діяльності управлінців, а саме не зухвалість, простота, чуйність до людей, вимогливість до себе, об'єктивність, які сприятимуть взаєморозумінню в колективі, створенню оптимального психологічного клімату для виконання поставлених завдань та відповідного просування кар'єрними щаблями [202, с. 37-38].

З цього приводу Р.Блейков та Дж.Моутон розробили оригінальну класифікацію стилів управління персоналом. Дана схема побудована на системі координат по вертикалі осі, за якою вимірюється міра орієнтації керівника на інтереси працівника (людини), а по горизонталі - на інтереси структури. Р.Блейков та Дж.Моутон **виділили п'ять основних стилів керівництва**: "убогість управління", "будинок відпочинку", "жорстка автократія", "організація", "команда".

1. **"Убогість управління"**. Керівник прикладає стільки своїх зусиль для досягнення цілей структури та уваги до підлеглих, щоб його не звільнили з роботи.

2. **"Будинок відпочинку"**. Керівник зосереджений на добрих, дружніх людських відносинах, але мало приділяє уваги ефективності виконання функціональних зобов'язань.

3. **"Жорстка автократія"**. Керівник приділяє максимум уваги ефективності виконання виробничих завдань, але мало звертає уваги на морально-психологічний клімат у середовищі підлеглих.

4. **"Організація"**. Керівник досягає допустимої якості виконання завдань, відшукуючи баланс ефективності та доброго морального настрою.

5. *"Команда"*. Завдяки посиленій увазі до підлеглих та до ефективності керівник досягає того, що підлегли свідомо прагнуть до досягнення цілей організації. Це забезпечує і високий моральний настрій, і високу ефективність [261].

Стиль управління персоналом характеризує собою спосіб впливу на процес функціонування системи управління організацією (є своєрідною системою понять, принципів, критеріїв). Відповідно до цього він програмує управлінську діяльність, вказує на характер процедур, які необхідно здійснювати, щоб управління було ефективним.

Майже кожен тип управлінського стилю включає компоненти, які властиві іншим формам організації діяльності. Тому конструктивно стиль постає у вигляді системи, яка поєднує в собі кілька стилів. Така система має властивість коригувати управлінський процес, дисциплінувати його учасників, стимулювати у них ініціативу.

Функціональний підхід до класифікації стилів управління персоналом залежить від функцій, які застосовує управлінець у технології реалізації управлінського рішення. Адже функцію управління не можна здійснювати за допомогою одного стилю - залежно від ситуації застосовуються різні стилі в певному поєднанні. У межах цього підходу виділяють дві функції:

- *виробничо-технологічну* (як діяльність, спрямовану на реалізацію стратегічної мети);

- *соціально-психологічну*, відповідно до якої забезпечується сприятливий соціально-психологічний клімат, де оптимально реалізує свої функції управлінський персонал. Ці функції діалектично взаємопов'язані між собою. Порушення такої діалектичної єдності веде до суттєвих помилок у технології управління [169].

Відповідно до цього виділяють той чи інший стиль, що характеризується:

1. *Низьким рівнем виробничої та кадрової орієнтованості* (недбалий стиль керівництва). Недбалий стиль керівництва є практичною реалізацією відомого принципу економічного лібералізму, згідно з яким держава не повинна втручатись у виробничі справи суб'єктів господарської діяльності. До цього методу часто вдаються підприємства, що ведуть переважно науковий пошук. Керівництво як таке фактично на таких підприємствах відсутнє. Працівники виконують завдання, які відповідають їхнім інтересам, але які мало обходять інтереси інших. Чекати за цих умов якоїсь особливої віддачі від організованої таким чином праці не доводиться. У чи-

стому вигляді недбалий стиль керівництва у виробничій практиці трапляється все-таки досить рідко. Елемент організаційності вимагає дотримання певних інструкцій, що регламентують та узгоджують перебіг виробничої діяльності.

2. *Високим рівнем виробничої орієнтованості та низьким рівнем кадрової орієнтованості* (авторитарний стиль). Для цього стилю характерним є владне і неподільне керівництво. Рішення приймається без врахування думки співробітників. Завдання дається без будь-якого обґрунтування. Керівник високо підноситься над підлеглими. Стиль керівництва такого керівника - наказ та послух. Він дає вказівки, підлеглі виконують їх, хоча виконання завдань покладене на інших, відповідальність і компетентність залишається за керівником.

За такого стилю керівництва глибокі фахові знання не обов'язково є основою авторитету начальника. "Самоправно керуючий управлінець - це логічно завершений у своєму розвитку тип всевладного ремісничого майстра, який все уміє, якого на все вистачає і в якого голова сповнена всіляких задумів та ідей. Такого типу підприємець залюбки ділиться комерційними планами зі своїми друзями, яких він уміє привернути на свій бік. Він душевно відкритий, здатний до сприйняття нових ідей, які він буквально поглинає. Такий керівник не відчуває потреби в створенні сталої організації, не любить визначати і ставити цілі на довготривалий період. Усе це, на його думку, буде обмежувати його свободу і сковувати ініціативу" [247]. Керівник авторитарного типу нетерплячий і легко виходить із себе, нетерплячий до пустопорожніх розмов і безплідного обговорення справ. З недовірою ставиться до співробітників, а тому все вирішує сам і за все відповідає сам. Це по суті самотня людина, яка перебуває один на один зі своєю справою. До авторитарного стилю керівництва вдаються переважно люди, від природи наділені не аби якими здібностями, так звані харизматичні особистості [258]. Це й дає їм змогу досить легко й ефективно впливати на інших людей. Неповторна оригінальність їхньої особистості виявляється і в тому, що в таких керівників, як правило, немає заступників навіть на період літньої відпустки. Щодо правонаступництва, то про це взагалі не може йти мова - поряд з ним не може вирости якась керівна особистість. Звичайно, наявність такого типу особистостей має і свої переваги, а саме такий керівник здатний створити нову структуру чи структурний підрозділ, врятувати її в скрутну хвилину. Однак на тривалий пе-

ріод такий тип керівника і стиль керівництва не годиться, оскільки йому притаманні також надмірна вимогливість і непоміркovanість. Зрозуміло, що важко знайти працівників, яких би влаштувало б таке керівництво. Через те харизматичні керівники часто вимушені змінювати свою природу і своє ставлення до справи.

Одноосібне керівництво структурою має низку значних недоліків, а саме стрімка зміна технології виробництва не дає змоги одній людині постійно стежити за нововведеннями. Саме життя вимагає колегіального управління, надання певній керівній групі повноважень, достатніх для компетентного і надійного ведення справ. Керівник з нахилом до авторитарного стилю керівництва може стати в пригоді в певну хвилину. Однак для повсякденної рутинної роботи на підприємстві він як керівник не підходить.

3. *Високим рівнем кадрової орієнтованості - низьким рівнем виробничої орієнтованості.* Цей стиль керівництва відстоюють прихильники так званого людського підходу, де на передній план управлінської роботи висуюють міжлюдські стосунки між тими, хто працює в даній структурі. До уваги беруться добрі міжлюдські стосунки, які продовжують вдоволеність працівника місцем своєї роботи. Задоволений працівник працює краще й ефективніше. Урахування керівництвом характеру стосунків між співробітниками добре виправдовує себе тоді, коли структура вирішує складні та багатогранні питання. Тоді гарний клімат єднає співробітників, що є важливою запорукою загального успіху.

4. *Високою кадровою і виробничою орієнтованістю.* Цей стиль керівництва має назву інтеграційного, оскільки керівник, застосовуючи даний стиль, поєднує у своїй управлінській діяльності обидва підходи - кадрово орієнтований і виробничо орієнтований. Інтеграційний стиль керівництва нагадує корпоративний стиль керівництва, багато питань можуть вирішуватись успішно тільки за умови злагодженого підходу і співробітництва ряду спеціалістів [261].

Корпоративний стиль дає змогу враховувати знання і досвід, яким володіють всі зайняті даною проблемою спеціалісти, виносити оптимальні рішення. Типовим для інтеграційного та корпоративного стилю керівництва є взаємні консультації і делегування повноважень приймати рішення.

Згідно з цим *основними принципами корпоративного стилю керівництва є:*

- довірлива співпраця всіх співробітників, повага до їхніх виробничих інтересів;

- делегування завдань і повноважень приймати рішення;
- персональна відповідальність за делегований обсяг завдань;
- обов'язок співробітників самостійно діяти і вирішувати питання в межах визначеного поля діяльності;
- необхідність інформаційного забезпечення і контролю;
- створення можливостей для розвитку особистості кожного співробітника;
- визнання критики одним із засобів поліпшення керівництва.

Нагальним завданням для сучасної адміністративної науки є створення нової управлінської методики, яка б дала змогу раціонально розробити такий стиль діяльності, яким би забезпечувалась ефективність функціонування всієї управлінської системи та створювалися б умови для активного пошуку методів реалізації управлінських завдань. З позицій такого підходу стиль виступає в ролі "законодавця форм управління", а "методологія просто асимілює цей стиль, включає його в ролі концептуальних ідей у свій зміст". Проте більшість авторів у зв'язку з цим вказують на те, що "методологія аж ніяк не може бути механічним відображенням стилю", тобто залежно від стилю управління потрібно впроваджувати відповідну технологію.

Методи управління персоналом суттєво відрізняються від методів діяльності керівника, хоча і включають загальну, генеральну ідею всезагальності стилю управління, проте така єдність спостерігається не завжди. Що є первинним технологія чи стиль, думки вчених в цьому аспекті розділяються.

Керівник, організовуючи діяльність управлінського апарату, повинен успішно виконувати свої службові функції, застосовуючи при цьому індивідуальні форми мистецтва управління. За таких обставин керівник має можливість розвинути у підлеглих самовимогливість, завзятість, діловитість у виконанні власних обов'язків. Таким чином, можна розглядати стиль як раціональну методологію впливу керівника на підлеглого, яка включає знання закономірностей оволодіння управлінським процесом та умов його покращання.

Конкретний стиль діяльності управлінського апарату об'єктивно обумовлюється природою стилю управління. Оволодіння стилем забезпечує ефективне виконання нагальних завдань, які стоять перед управлінським апаратом. Стиль управління, який існує в певному соціальному просторі, має властивість впливати на функціонування всіх сфер суспільного життя. Саме тому майже кожен

управлінець у державних структурах функціонує однотипно, з тією лише відмінністю, що він накладає на цю загальноовизнану систему діяльності власну індивідуально-світоглядну модель. Така модель включає "соціально-характерологічні" особливості ставлення до державно-управлінської дійсності.

Модель Реддіна. Американські дослідники проблем управління розробили управлінські моделі, які дають відповідь на запитання: який стиль керівництва є успішним у даній ситуації. Б.Реддін у своїй управлінській моделі розглядає три виміри: стиль керівництва-ситуація-результат. Залежно від виробничої чи кадрової орієнтованості Б.Реддін розрізняє чотири основні стилі. Кожен із яких може бути ефективним чи не ефективним у різних ситуаціях управління. Б.Реддін виділяє кілька найважливіших ситуативних умов.

1. Вимоги, що випливають із природи завдання функціонального характеру. Фахові знання, необхідні для виконання даного завдання, загальний режим роботи даного структурного підрозділу, а також організаційні принципи прийняття рішень.

2. Організація розуміється досить широко, а саме як принципівий спосіб керівництва колективом в цілому, від якого залежить мікроклімат у колективі.

3. Стиль керівництва безпосереднього керівника.

4. Співпраця із сумісними ланками, яка набуває особливого значення в період найтіснішої взаємодії.

5. Співробітники, що перебувають у безпосередньому підпорядкуванні [288].

Залежно від характеру кожного із ситуативних елементів отримуємо різні управлінські ситуації, коли, скажімо, йдеться про керівництво співробітниками, які отримали легке і чітко структуроване завдання, здатні з впевненістю виконати це завдання, виконують його в автономному режимі, тобто незалежно від інших колег. Тоді придатним є усталений узвичаєний стиль керівництва. Керівник у цій ситуації може задовольнитись загальним контролем дотримання правил технології та ін. Ефективним за таких умов може виявитись і банальний бюрократичний контроль дотримання технологічної процедури. Якщо керівник опиниться в ситуації, коли його підлеглі виконують важке і недостатньо структуроване завдання, виконання потребує постійного контакту із суміжниками, виконання вимагає частих консультацій з керівником. Тоді звичайний стиль керівництва може виявитись малоефективним. Вда-

ватись до нього керівникові не слід, оскільки це фактично буде, за визначенням Б.Реддіна, не чим іншим з боку керівника, як злочинним втручанням у перебіг подій. І оскільки керівники постійно стикаються зі змінними управлінськими функціями, то від них постійно вимагається управлінська гнучкість, тобто необхідність діяти виробничо та кадрово зорієнтовано. Слід відзначити, що модель Реддіна не є беззастережною методикою до виконання.

Ситуативна теорія управління Херсі-Бленчара включає чотири стилі керівництва.

Стиль 1. "Інструктаж". Керівник визначає роль кожного з підлеглих під час виконання ними завдання, пояснює що, де, як, коли і кому робити. На цьому етапі комунікація має односпрямований характер, а саме від керівника до підлеглого.

Стиль 2. "Обґрунтування". Керівник переконує своїх співробітників у доцільності запропонованої ними схеми виконання завдання. При цьому його аргументація має бути раціональною, але й не позбавленою певних елементів емоційності.

Стиль 3. "Співучасть". Керівник і співробітники спільно доходять єдиної думки щодо порядку і способу виконання завдання. Керівник на цьому етапі покладається переважно на кадровоорієнтований стиль керівництва.

Стиль 4. "Делегування". На цьому етапі керівник безпосередньо не втручається, а тільки контролює виконання завдання співробітниками [289].

Вирішальне значення у виборі керівником управлінського стилю в тій чи іншій ситуації має міра зрілості самого керівника. Причому зрілість визначається не взагалі, а стосовно здатності співробітника виконати певне завдання чи частину його.

Ступінь зрілості визначається такими показниками, як:

1. *Виробнича і фахова зрілість.* Тобто це визначає фахову та виробничу компетентність керівника, його здатність і досвід планувати роботу і приймати ефективне рішення.

2. *Психологічна зрілість, за допомогою якої оцінюється:*

• інтерес, що його виявляє працівник до того чи іншого завдання;

• ініціативність працівника;

• витримка і наполегливість у досягненні мети;

• ставлення до праці.

Ситуативна теорія управління Херсі-Бленчарда полягає у виробленні моделі управлінської поведінки.

Якщо співробітник не має ні здатності, ні бажання виконувати дане завдання, то до них застосовується переважно виробничо орієнтований стиль керівництва, який мало зважає на особливі уподобання працівника. Цей стиль тотожний визначеному раніше такому стилю, як інструктаж.

Якщо працівники виявляють певну виробничу фахову зрілість, то керівник має враховувати цю обставину і дещо зменшувати виробничо орієнтований і посилювати кадрово орієнтований стиль керівництва, щоб стимулювати розвиток ініціативності працівника.

За дещо вищого ступеня зрілості співробітників керівник зменшує далі виробничо орієнтований і кадрово орієнтований підходи, аби сприяти розвитку самостійності працівника.

Коли працівник здатний і готовий виконувати поставлене перед ним завдання, тоді керівник фактично незначною мірою впливає на перебіг трудової діяльності співробітника. Він повністю довіряє йому у виконанні цього завдання [287].

Проте управлінська модель Херсі-Бленчарда занадто зважає на здатність та готовність виконувати певне завдання, яку проявляє кожен із співробітників. Водночас ця модель приділяє мало уваги питанням організації виробничої діяльності, зокрема централізації-децентралізації управлінської діяльності й порядку прийняття рішень. І це тоді, коли виважене співвідношення централізації-децентралізації, компетентності-відповідальності має вирішальне значення для керівника даного підрозділу.

Усе частіше проступають спроби віднайти найефективніший стиль керівництва. Ці спроби привели до трансформації питання "який стиль найкращий?" у виборі стилю керівництва, який би відповідав конкретній ситуації. Слід відзначити, що найкращого стилю керівництва фактично не існує.

У кожному конкретному випадку *стиль керівництва визначає такі фактори:*

- здібності та особисті якості керівника;
- здібності та особисті якості підлеглих;
- виробничі умови;
- стиль керівництва безпосереднього керівника (досить часто керівник підрозділу керує своїми підлеглими так, як ним керує його безпосередній керівник;
- традиції та принципи управління, які склалися в даній організації.

Крім названих факторів на стиль керівництва впливає ще чотири додаткових фактори.

Перший фактор полягає в тому, що успішність діяльності керівника оцінюється за її результатами за досить великий проміжок часу, тобто діяльність керівника оцінюється не за результатами роботи одного дня, а по тому, чого вони досягли в повсякденній праці за рік або більше.

Другий фактор, на який доцільно звернути увагу керівникові, формуючи свій стиль керівництва, - стабільність і гнучкість. Ніщо так не підриває моральний дух у групі, як нерозуміння підлеглими стилю керівництва свого начальника: одного дня він поводить себе як жорсткий автократ, наступного вимагає, щоб підлеглі допомагали у підготовці рішень. Кваліфікований керівник використовує той стиль керівництва, який йому здебільшого зручний, і лише зрідка відходить від нього у разі гострої потреби. Такий керівник розуміє, що короткочасна зміна стилю керівництва з переорієнтацією на інтереси працівників, як правило, вітається ними, тоді як перехід до керівництва, орієнтованого виключно на функціональні зобов'язання структури не викликає схвалення.

Третій фактор - усвідомлення того, що підлеглих цікавить не кількість рішень, а вплив на їх інтереси. Гарний керівник завжди намагається залучити працівників до підготовки рішень, які безпосередньо зачіпають їхні інтереси.

Четвертий фактор. Слід враховувати під час вибору стилю керівника його орієнтацію стосовно того, на що слід орієнтуватись приймаючи рішення - на виконання виробничих завдань чи на інтереси підлеглих? [275].

Стиль державного управління в перехідний період, запропонований З.Бжезинським. Цей стиль управління персоналом, який застосовується в процесі соціальних перетворень, і передбачає систему послідовних фаз оптимізації адміністративної системи, потребує подвійних зусиль для здійснення політичних трансформацій у вищих ешелонах влади. Тому доцільним в даний період є проведення адміністративної, економічної, політичної реформ. З.Бжезинський запропонував три фази посткомуністичної трансформації, які характеризують стиль управління персоналом у перехідний період. Кожна така фаза триває п'ять років і має свою політичну та економічну цілі, які полягають у перетворенні та забезпеченні стабілізації системи управління в перехідний період.

Відповідно до цього кожна така фаза має свої ознаки, а саме політичні, правові (нормативні), економічні, допомога Заходу.

Фази посткомуністичної трансформації, запропоновані З.Бжезинським, які характеризують стиль управління персоналом в перехідний період [14].

Перша фаза: 1-5 років.

Політична мета: перетворення.

Економічна мета: стабілізація (табл. 4.3).

Таблиця 4.3

Особливості першої фази посткомуністичної трансформації (за З.Бжезинським)

Політичні ознаки	Правові (нормативні) ознаки	Економічні ознаки	Допомога Заходу
<ul style="list-style-type: none"> § основи демократії; § вільна преса; § кінець однопартійної держави і поліцейської системи; § перші демократичні об'єднання і рухи за зміни 	<ul style="list-style-type: none"> § усунення невинуватеного державного контролю 	<ul style="list-style-type: none"> § лібералізація цін і припинення дотацій; § кінець усупільненого виробництва; § безсистемна приватизація 	<ul style="list-style-type: none"> § стабілізація грошової одиниці; § термінові кредити та допомога

Друга фаза: 3-10 років. Політична мета: від перетворень до стабілізації.

Економічна мета: від стабілізації до перетворень (табл. 4.4).

Таблиця 4.4

Особливості другої фази посткомуністичної трансформації (за З.Бжезинським)

Політичні ознаки	Правові (нормативні) ознаки	Економічні ознаки	Допомога Заходу
<ul style="list-style-type: none"> § вибори; § децентралізоване регіональне самоврядування; § стала демократична коаліція, нова політична еліта 	<ul style="list-style-type: none"> § законодавча / нормативна база відносин власності і підприємництва 	<ul style="list-style-type: none"> § мала і середня приватизація; § монополізація; § поява нового класу власників і підприємців 	<ul style="list-style-type: none"> § інфраструктурні кредити; § технічна / управлінська допомога; § торговельні преференції та доступ до ринків; § початок іноземних інвестицій

На другій фазі закріплюються демократичні процеси, значно ефективніше починають функціонувати демократичні інститути держави, спостерігається економічне зростання.

Третя фаза: 5-15 та більше років.
 Політична мета: закріплення перетворень.
 Економічна мета: стабільне піднесення (табл. 4.5).

Таблиця 4.5

Особливості третьої фази посткомуністичної трансформації (за З.Бжезинським)

Політичні ознаки	Правові (нормативні) ознаки	Економічні ознаки	Допомога Заходу
§ утворення стабільних демократичних партій; § встановлення демократичної політичної культури	§ виникнення незалежних судових органів та встановлення правової культури	§ велика приватизація; § сформоване капіталістичне лобі; § виникнення культури підприємництва	§ значні іноземні інвестиції; § вступ до основних органів заходу (напр., ЄС, НАТО тощо)

Ця фаза передусім характеризується політичною консолідацією та тривалим економічним піднесенням.

Таким чином, виходячи з наведених положень, які характеризують систему управління персоналом в перехідний період, з впевненістю можна стверджувати, що стиль управління визначається суспільними відносинами та системою ціннісних орієнтацій лідерів, які все частіше прагнуть нав'язати свій стиль управління, що інколи суперечить демократично-цивілізованій методиці управління діяльністю управлінців. Наприклад, основним недоліком такого стилю була його крайня персоналізованість: створений під конкретного лідера він пропагував його здібності до управління світовими, політичними процесами, а не конкретно національною моделлю управління.

"Стиль управління, який характеризує даного лідера, залежить від обсягу делегування повноважень, використовуваних типів влади, турботи про людські стосунки і виконання завдань організації" [14]. Стиль діяльності формується під впливом як "об'єктивних та суб'єктивних умов управління, так і індивідуально-психологічних особливостей особистості керівника".

Стиль об'єктивний за своєю природою, але опосередковується індивідуальними властивостями особи керівника. Такими об'єктивними факторами формування стилю виступають: закономірності управління; всезагальні вимоги до керівника; особливості сфери діяльності; рівень ієрархічності управління; соціально-психологічні риси управління; стиль роботи.

Стиль діяльності формує систему взаємовідносин між людьми. Проте такий аспект проблеми досліджується адміністративною наукою, на основі аналізу класових, партійних відносин, але ні в якому разі не загальнолюдських. Можна навіть сказати, що керівник за таких обставин виступає своєрідним конструктором відносин між людьми, який забезпечує ефективність функціонування всієї системи. Проводячи при цьому цілеспрямовану координацію діяльності управлінського апарату, він виступає виразником його інтересів. Відносини між керівником і підлеглим, насамперед, повинні базуватись на основі професійно-ділових та загальнолюдських відносин.

Стиль виступає зовнішнім проявом *культури діяльності управлінців*. Про наявність стилю діяльності, зокрема, свідчить висока "професійна майстерність" та "здоровий глузд", як вважає І.Веккіо. "Професійна майстерність - це чиста інтуїція, яка включає структуру аналітичної аргументації як систему пропозицій, що опираються на факти, логічні умовиводи, оцінювання та рекомендації" щодо вироблення конкретного рішення [30].

Під *стилем управління персоналом завжди треба розуміти індивідуальний вибір стратегії управління*. Персонально-індивідуальний підхід до вирішення всезагальних управлінських завдань включає типологію різноманітних стилів діяльності управлінців. Кожна проблемна ситуація вимагає конкретного підходу до її розв'язання, а тому й застосування конкретного стилю, який найбільш цьому сприяє. Такий аспект проблеми виражається в лінії поведінки управлінця, у формі його оптимального вибору методів досягнення суспільної мети. Саме на основі вибору конкретного стилю та оволодіння ним має місце переплетення соціальних якостей та індивідуальних властивостей управлінця. Так саме через таку систему вибору форм організації діяльності проявляється стиль, і, якщо всупереч цьому такої системи не існує, то і не існує стилю. У цьому плані стиль управління виступає не лише критерієм діяльності керівника, а і його власного світосприйняття, - "який стиль він обирає, таким насправді він є".

Від правильного вибору стилю, який визначає напрям роботи управлінського апарату, залежить результативність функціонування всієї управлінської системи. Адже, згідно з управлінською традицією, основними функціями керівника є спрямування і координація діяльності управлінського апарату в потрібному напрямі.

Сьогодні все більше актуальність проблеми стилю пов'язується з технологією вдосконалення управлінської практики, що зумовлює створення нових форм реалізації політики організації. Стиль діяльності управлінського апарату, створюючи оптимальні умови для колективної та індивідуальної форми діяльності, забезпечує цілісність його функціонування.

Значна роль у формуванні стилю належить праву, яке забезпечує правове регулювання організації та діяльності апарату управління, а також функціонування структурних елементів управлінської системи, тим самим регламентуючи порядок виконання управлінських функцій [256]. Так саме право юридично обґрунтовує систему службових відносин, створює нормативи відповідальності за прийняття певних рішень, упорядковує процес управлінської діяльності, долаючи суб'єктивізм та волюнтаризм в органах влади.

Право сприяє формуванню та застосуванню демократичних принципів управління. Від застосування таких принципів, у свою чергу, залежить ефективність функціонування управлінського апарату та забезпечення системності його політико-правової та організаційної діяльності.

Національна культура є одним із найважливіших ситуаційних чинників, що визначають моделі стилів управління персоналом.

Особливості *національної культури впливають на стиль управління*, оскільки керівники не можуть обирати свій стиль на власний розсуд: вони обмежені культурними умовами, на які сподіваються їхні підлеглі. Наприклад, вважається, що японські лідери мають бути сором'язливими і малослівними. Скандинавські та голландські лідери, які публічно хвалять своїх підлеглих, не стільки надихають їх, скільки викликають ніяковість.

Звернемо увагу, що більшість теорій лідерства було розроблено в США і базуються на американських прикладах. Отже, ці теорії мають "американський стереотип". Тому нам потрібно виробляти власний український.

Процес міжособистісної комунікації в різних частинах світу здійснюється по-різному. Наприклад, порівняємо дві країни - США і Японію. У США основний наголос робиться на індивідуалізм; в Японії - на колективізм. Так, робочі місця в японських компаніях не ізольовані одне від одного, і часто можна побачити осіб різного рівня ієрархії, що працюють поруч. У США підкреслюється влада, ієрархія та формальні лінії комунікації.

Окремі дослідники, відповідно до національної типології управління, виділяють конкретні стилі управління, які властиві тій чи іншій національній управлінській системі.

Американський стиль управління персоналом. Я.Смеляков виділив 17 типів американського стилю діяльності управлінського персоналу. Кожен такий стиль управління включає в себе своєрідні елементи управлінської системи. Такими стилями є:

- утилітаризм (добре все, що приносить прибутки);
- економія затрат праці (організовувати працю так, щоб не робити зайвої роботи);
- нехтування традиціями (традиції шкодять раціональному застосуванню в управлінні нових прийомів);
- сила даного слова (сила усного слова замість підписаного паперу);
- дбайливість в організації будь-якої справи (ретельна підготовка до прийняття конкретного рішення з урахуванням усіх елементів, від яких може залежати успіх);
- аналізує, розподіляє функції та перевіряє виконання (дотримання цих трьох основних правил);
- роби краще, ніж раніше (прагнення робити краще та економніше, ніж раніше);
- стабільність вихідних матеріалів для виробництва; велика увага дрібницям; спеціалізація кадрів та виробництво (що безпосередньо базується на принципі досягти максимально можливий ефект із кожної людини, її здібності та прагнення використовуються тільки у тому випадку, якщо це збігається із завданнями, які стоять перед організацією);
- стислість та ясність; споживач завжди правий; конструктивізм (вміння знаходити раціональні рішення і виражати їх у вміло відпрацьованих конструкціях);
- безперервна інтенсифікація праці та виробництва; розв'язувати проблему докорінно;
- використовувати досвід інших країн; реклама і ще раз реклама [198].

Японський стиль управління персоналом. Модель японського стилю управління, яка обумовлена національними особливостями і характеризується такими специфічними рисами, як:

- уміння зрозуміло, чітко, прямолінійно виражати свої думки;
- не казати слова "ні", чого не допускає національна японська традиція;

- ділитись своїм досвідом (що повністю вказує на обмеження традиціями власної держави та її внутрішнім ринком);
- чесність, прямота,
- відсутність нещирості чи обману;
- обачність і тактовність;
- надзвичайно розвинена інтуїція [151].

Згідно із наведеною вище типологією японський стиль управління персоналом передусім характеризується "релігійно-моральними і особливо морально-родовими культурними особливостями менталітету японців", що безпосередньо криється в японському національному традиціоналізмі.

Український стиль управління персоналом. Особливості українського стилю управління персоналом:

- особлива національна належність, яка формує у кадрового персоналу такі якості, як підприємливість, ініціатива, дисциплінованість, виняткова серйозність;
- в українському державотворенні застосовується переважно демократичний стиль управління, який передусім характеризується уявленням про соціальну справедливість.

В українській суспільній свідомості завжди був і залишається поширеним принцип милосердя, який пов'язується з дотриманням біблійних морально-релігійних правил, що і заклало універсальну форму цивілізованого співжиття.

Вітчизняними дослідниками також відзначається, що ефективність державної влади, її структура, спектр політичних сил украї детерміновані особливостями національного менталітету. Державність може бути побудована на засадах "здорового консерватизму й традиціоналізму, які й пов'язуються з особливостями української національної свідомості" [124]. Адже "міцна та ефективна законодавча і виконавча влада є запорукою подолання економічної кризи й побудови в Україні реального конкурентного середовища" [124]. Передусім йдеться про формування ефективної державної ідеології, у межах якої досягається реальний синтез "національної ідеї та загальнодемократичних принципів", ринкової мотивації та соціальної орієнтації економіки, що передусім має спиратись на демократично-ринкові цінності.

Таким чином, стиль управління являє собою досвідну форму здійснення управлінської діяльності, яка базується на владному відношенні і регламентується певними традиціями, цінностями, нормами та умовами такої діяльності.

4.6. Специфіка державної культурної політики в контексті взаємодії громадських організацій з органами державної виконавчої влади

В умовах становлення демократичної держави та громадянського суспільства в Україні державна культурна політика відіграє роль ключового фактора в процесі суспільного розвитку. Беручи до уваги те, що на всіх етапах історії культура відображає діалектику загальнолюдських соціально-групових інтересів і потреб, вона є надзвичайно важливим чинником формування громадянського суспільства та основним елементом політики держави.

Державна культурна політика в Україні - це комплекс заходів органів державної влади, закладів сфери культури та громадських організацій, який сприяє усвідомленню, збереженню набутих духовних цінностей, підтриманню розвитку сучасного культурного життя суспільства, примноженню культурних існуючих надбань українського народу, розвитку культурних зв'язків та свободи творчих митців [220, с. 6].

Визначальну роль у виробленні сучасної культурної політики відіграє ЮНЕСКО - Організація Об'єднаних Націй з питань освіти та культури. На Всесвітній конференції з політики в галузі культури, яку ЮНЕСКО провела у Мексичі 26 липня - 6 серпня 1982 р., було прийнято Декларацію Мехіко з політики в галузі культури, яка сформулювала основні принципи сучасної культурної політики. ЮНЕСКО, визначаючи принципи культурної політики, виходить з широкого розуміння культури як сукупності "яскраво виражених рис, духовних і матеріальних, інтелектуальних і емоційних, які характеризують суспільство або соціальну групу". Культура в такому розумінні включає в себе, "крім мистецтва і літератури, способи життя людини, основні права людини, системи цінностей, традиції і віри".

До найважливіших принципів культурної політики, проголошених у Декларації Мехіко, належить принцип культурної демократії. В його основі лежить розуміння того, що культура створюється суспільством і тому належить усьому суспільству; створення культури і користування її благами не мають бути привілеєм еліти. Декларація Мехіко підкреслює: "Культурна демократія базується на максимально широкій участі людини і суспільства у виробленні продуктів культури, у процесі прийняття рішень, які торкаються культурного життя, у поширенні і використанні культури" [209].

За визначенням ЮНЕСКО, під культурною політикою розуміється комплекс операційних принципів, адміністративних фінансових видів діяльності й процедур, які забезпечують основу дій держави у сфері культури... це вся сума свідомих дій в суспільстві, спрямованих на досягнення певних культурних цілей шляхом оптимального використання всіх фізичних та духовних ресурсів, що їх має суспільство [51, с. 12]. Такими ресурсами суспільства є в тому числі об'єднання громадян, що формують у соціумі так званий третій сектор. Об'єднанням громадян є добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод. До об'єднань громадян належать: політичні партії, громадські організації, благодійні організації, релігійні організації, професійні спілки та їх об'єднання, творчі спілки. Основними ознаками, що свідчать про належність тієї або іншої організації до третього сектора, є: добровільний характер об'єднання, самостійний вибір напряму діяльності і способів досягнення поставлених цілей, юридична дистанційованість від державних структур, відсутність комерційного інтересу, суспільна користь. Нерідко структури третього сектора називають незалежними некомерційними організаціями, просто НКО (некомерційні організації), недержавними організаціями (НДО) або добровільними організаціями.

У процесі формування та реалізації державної культурної політики на особливу увагу заслуговує взаємодія громадських організацій з органами державної виконавчої влади. Як один з ефективних шляхів оптимізації культурної політики в Україні зазначена взаємодія має дві складові: законодавчо-правовий аспект політики держави у сфері культури і можливості культурного сектора, представленого відповідними організаціями. Саме державна влада та її базові й регіональні підрозділи повинні забезпечити інтеграцію потреб громадянського суспільства в законодавство, політику, культурні проекти, програми розвитку. Слід зазначити, що на початку 90-х рр. діалог між державою, діловими колами й громадськими інститутами мав здебільшого випадковий, не прогнозований (особистісний) характер. У демократичному суспільстві владні інститути, які мають займатися впровадженням культурної політики в суспільне життя, є необхідним елементом держави. Якщо у діяльності органів державної влади відсутні гнучкі схеми міжструктурних та міжрівневих взаємодій як у розробці стратегічних планів, так і у вирішенні поточних питань, то

співпраця з громадськістю не розглядається як важливий напрям у забезпеченні державної культурної політики.

Як зазначається в проєкті Концепції взаємодії держави з громадянським суспільством, розробленим Міністерством юстиції України у 2006 р., дана концепція спрямована на посилення процесу демократизації органів влади, розвиток і зміцнення інститутів громадянського суспільства, посилення їхнього зв'язку та є виразом бажання органів влади і громадянського суспільства налагодити співробітництво з метою подальшого удосконалення і розвитку партнерських відносин. У цій Концепції стверджується, що взаємодія держави з громадянським суспільством на основі партнерства необхідна для розвитку України як правової, демократичної і соціальної держави. Навіть органи влади вже визнають, що соціальний прогрес, демократичний розвиток, економічний підйом важко реалізовувати без активної участі з боку суспільства. Досвід демократичних держав світу засвідчує, що саме суспільна участь дає змогу домогтися більшої ефективності в багатьох сферах суспільного життя - від реалізації соціальної політики до сфери державного управління.

Сама ідея демократії участі як взаємодії громадських організацій з органами державної влади поширилася в Сполучених Штатах Америки, "щоб визначити новий громадянський імператив, що його несуть суспільні рухи і різноманітні громадські об'єднання. Сходження демократії до громадянського суспільства, процедури прямого волевиявлення громадян, децентралізація влади пов'язані так, що прихід активнішого громадянства і створення автономнішої індивідуальності йшли пліч-о-пліч у пошуку цих ідеалів. Побутувала також думка про те, що активніша участь населення в управлінні державними справами покладе край великій кількості фальшивих дебатів і безплідних заперечень, пов'язаних з конкуренцією кланів і партій. Щиріша політика, раціональні рішення, консенсус, якого можна легше досягти - такими були, відповідно, блага, що їх очікували від демократії участі" [180, с. 243].

Перед нами виникає питання - яким чином, у який спосіб органи державної влади можуть формувати взаємодію з громадськими організаціями, адже взаємодія починається із взаєморозуміння, взаємоузгодженості інтересів і потреб держави та її громадян. Лише досягнувши спільного консенсусу у тих чи інших питаннях можна спланувати взаємодію, яка, у свою чергу, переросте свій споглядальний характер і перетвориться у пізнавальний процес

та спільну дію. Має бути усвідомлення стосовно того, що спільна дія народжується із спільного обговорення, узгодження, зацікавленості.

Незважаючи на те, що схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. №1035-р Концепція сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства передбачає налагодження ефективної взаємодії органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства тисячі громадських організацій залишаються поза увагою органів державної влади, вони тонуть у рутині повсякденності нинішнього буття. Зневіра, відчуженість, відчай переслідують громадян сучасного суспільства, а потреба у хлібі насущним керує життям цілої країни. Свідомість людини деформується у соціокультурному просторі під тиском масової культури, технізації, хаотичної аморальної інформації, бюрократичного апарату. У суспільстві відбувається "дискредитація духовних і культурних принципів та святинь, що, по суті, є технологією духовного розпаду. Підґрунтям духовної кризи сьогодення є домінування споживацької моралі. Гонитва за матеріальними цінностями призвела до втрати моральних орієнтирів, сенсу життя. Духовні виміри буття: любов, релігія, краса, добро набувають кількісних характеристик і перетворюються на продукти споживання. Цінності прагматизму, індивідуалізму, гедонізму відбиваються в системі освіти, науки. Ця обставина також сприяє поширенню споживацького світогляду" [129, с. 60].

Разом з тим зростає кількість громадських ініціатив і громадських організацій. З метою задоволення своїх інтересів, потреб і навіть амбіцій громадські організації створюють громадяни, які перебувають на державній службі. Ця тенденція допомагає відігравати роль державних діячів з позицій служіння своєму народові. Ті організації, які тримаються на поверхні культурного життя країни, хоча і займають певну нішу у мережі взаємозв'язків з органами державної влади, але сама ця мережа має хаотичний характер.

У Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства взаємодія органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства ототожнюється з процесом комунікації між цими структурами. Виходячи з принципів взаємодії органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства, приходимо до розуміння взаємодії як соціального партнерства, комунікацій з громадськістю, а розглянувши форми взаємодії, доходимо висновку, що взаємодія - це співпраця або

співробітництво, які передбачають участь інститутів громадянського суспільства у розробленні та обговоренні різноманітних проектів нормативно-правових актів, здійснення ними громадського контролю, утворення спільних консультативно-дорадчих та експертних органів, рад, комісій, виконання спільних проектів інформаційного, аналітично-дослідницького, благодійного і соціального спрямування.

Налагодження взаємодії починається із взаємозацікавленості у досягненні цілей, пов'язаних з процесом демократизації усіх сфер державного управління і суспільного життя, соціально-економічним і духовним прогресом, всебічним забезпеченням прав і свобод людини та громадянина. Чи є така зацікавленість з боку центрального державного органа виконавчої влади, який відповідає за формування культурної політики в Україні?

На виконання постанови Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 р. № 1378 при органах державної влади мали бути створені громадські ради, які б мали упорядкувати рух хаотичних зв'язків з громадськістю. При Міністерстві культури і туризму України (МКТ) громадська рада не створена. У структурі Міністерства відсутній відділ зі зв'язків з громадськістю, але разом з тим взаємозв'язки з громадськістю все ж таки діють, однак мають несистемний, непослідовний, формальний характер. Громадськість тут представлена національними творчими спілками та деякими відомими для певного кола державних і недержавних структур громадськими організаціями зі статусом національних.

Діяльність національних творчих спілок тісно пов'язана з МКТ, адже за рахунок державного бюджету вони утримуються та вживають загальнонаціональних заходів, які плануються за півроку до початку нового року. Відповідно до плану заходів, затверджених колегією МКТ, структурні підрозділи Міністерства культури і туризму України готують накази щодо проведення свят, музичних і театральних фестивалів, виставок, конкурсів, мистецьких акцій тощо. Разом з наказами розробляються кошториси заходів, які затверджує міністр. Як правило, чиновники Міністерства не вникають у порядок та характер проведення того чи іншого заходу. Основне завдання полягає у своєчасному підписанні наказу разом з кошторисом, підготовці вітального слова міністра, забезпеченні керівника сценарним планом проведення заходу та короткою довідкою про його зміст.

Якщо взаємодія з національними творчими спілками відбувається за відпрацьованим самими ж спілками сценарієм, то взає-

модія з громадськими організаціями не має чітких орієнтирів, регламенту і правил. На особливу увагу заслуговує Всеукраїнське товариство "Просвіта" імені Тараса Григоровича Шевченка (голова П.Мовчан), яке щорічно отримує фінансування з державного бюджету країни через МКТ, яке, у свою чергу, не здійснює моніторинг за витрачанням коштів зазначеною громадською організацією, не контролює її діяльності і, навіть, не цікавиться якістю вжитих заходів.

Ряд організацій, таких як: Всеукраїнська громадська організація "Поступ жінок-мироносиць" (голова З.Ружин), або ж Всеукраїнське об'єднання "За помісну Україну" (голова П.Ющенко), проводячи свої заходи, мають можливість спонтанно підключати Міністерство на рівні одного із заступників, який найбільш здатний до співпраці. Як правило, заступник міністра, який був задіяний у підготовці незапланованого заздалегідь Міністерством заходу, бере посильну участь у його проведенні. Досвід показує, що практика роботи г/о "Поступ жінок-мироносиць" має поверхневий характер, оскільки за високими гаслами, за ширмою ідей відсутня жива і корисна для суспільства дія.

Жива енергія будь-якого заходу забезпечується чистими і безкорисними устремліннями організаторів, які мають складати колектив одностудців, соратників, партнерів. Організація, плануючи той чи інший захід, має глибоко і ретельно вивчати суть своєї ідеї та пов'язаної з цією ідеєю проблеми. Звичайно, тут необхідний професіоналізм лідера, його особистісні якості, вміння згуртувати членів своєї організації, націлити їх на втілення у життя своїх задумів і починань. Без копійки роботи зі своїм активом голова організації не в змозі підняти високу ідею на відповідну висоту.

У 2004 р. Український центр культурних досліджень Міністерства культури і туризму України (УЦКД) зробив першу і останню спробу у своєму звіті приділити увагу проблемі координації та партнерства держави і третього сектора. Було відзначено, що недержавний сектор майже не має державної фінансової підтримки - більш того, навіть механізмів такої підтримки (грантів, істотних податкових пільг) практично не створено. Єдиним винятком на сьогодні є доволі недосконалий, непрозорий і малоефективний механізм Президентських грантів молодим митцям.

Було підкреслено, що незважаючи на наявність в Україні численних недержавних неприбуткових організацій та об'єднань, попри кількарічні законотворчі зусилля й навіть окремі часткові

успіхи (наприклад прийняття Закону про благодійництво), "третього сектора" фактично досі не сформовано. Основним правовим недоліком у цьому плані вважали відсутність окремого Закону про неприбуткові організації, який би відповідав світовим стандартам, та потреби культурної сфери (зокрема, давав би змогу отримати статус неприбуткових так званим "планово збитковим" закладам культури).

Ще у 2004 р. було відзначено, що "незрілий" недержавний сектор у культурі (як комерційний, так, особливо, й неприбутковий) майже позбавлений державної уваги й підтримки. Проблема ускладнюється ще й тим, що через історичні причини на ринку культурних товарів і послуг в Україні значно сильнішими виглядають закордонні структури (російські - у поп-музиці, книговидаванні, американські - у кіно), а також тіньовий бізнес (особливо - аудіовізуальний).

Для того, щоб визначити специфіку державної культурної політики в контексті взаємодії громадських організацій з органами державної виконавчої влади, слід ознайомитися з основними правовими документами щодо державної культурної політики. По-перше, з Основами законодавств України про культуру (далі - Основи), схваленими Верховною Радою України в лютому 1992 р., а також із Законом України "Про концепцію державної культурної політики на 2005-2007 роки", прийнятим у березні 2005 р. Проголошені в Основах принципи культурної політики, пріоритети та засади діяльності у сфері культури загалом відповідають нормам сучасного демократичного суспільства. Проте ряд положень у цьому документі мають декларативний характер, зорієнтовані на патерналістську модель підтримки культури, а чимало норм застаріли й суперечать іншим законам України, господарчим реаліям. Як вважають вчені-аналітики УЦКД Міністерства культури і туризму України, деякі завдання Концепції державної культурної політики на 2005-2007 роки практично збігаються зі сформульованими в Основах (далі - Концепція). Однак при цьому набір пріоритетів нової Концепції складається з доволі різноманітних і різномасштабних позицій. Визначені у Концепції принципи культурної політики держави мають мало культурної специфіки й більше нагадують загальні принципи демократичного врядування: тут ідеться, зокрема, про "принцип прозорості", "принцип демократичності", "принцип деідеологізованості і толерантності", "принцип системності та ефективності", врешті, "принцип інноваційності". В аналітичному огляді культурної політики в Україні за

2007 р. наголошується також на очевидній недоопрацьованості концептуального документа з причини практичної відсутності реального діалогу й дискусії між його розробниками та іншими важливими дійовими особами суспільно-культурного життя України (включно з профільним міністерством) [110, с. 22].

Проблема участі "третього сектора" у виробленні та впровадженні культурної політики так і залишається актуальною протягом останніх років. У проєкті нової редакції "Основ законодавства про культуру" ("Закон про культуру"), підготовленому у 2004 р. за активної участі фахівців УЦКД, було передбачено кілька правових механізмів, які забезпечують тіснішу взаємодію державних органів управління культурою із культурницькими організаціями "третього сектора". Зокрема, визначено культурні права громадян та етнічних меншин відповідно до сучасних міжнародних стандартів. Прямим чином визначено обов'язки держави щодо підтримки (у тому числі фінансової) недержавних культурних організацій.

Передбачався також механізм прямої участі структур громадянського суспільства в розробці та здійсненні культурної політики - Рада Всеукраїнських культурно-мистецьких об'єднань. Цьому присвячено окремий розділ VII проєкту "Закону про культуру". Тут окреслено механізм формування Ради та її прерогативи. Створення такої Ради сприятиме ширшій участі громадськості у формуванні державної культурної політики, експертизі законопроєктів, що стосуються культури. А це, у свою чергу, має підвищити якість культурної політики та правового забезпечення культури.

Очікувалося, що вироблені на підставі проведеного дослідження наукові висновки та практичні рекомендації дадуть змогу підвищити ефективність партнерства державного, приватного і "третього" секторів культури в Україні, зокрема у розробці та здійсненні спільних культурно-мистецьких проєктів, але протягом 2004-2008 рр. до рекомендацій Центру ніхто не звертався. Таким чином, питання партнерства трьох секторів суспільства більше не озвучувалося.

Згідно з Указом Президента України "Про першочергові заходи щодо збагачення та розвитку культури і духовності українського суспільства" забезпечення збагачення та розвитку культури визнається одним із пріоритетних завдань виконавчої влади. Створено Національну раду з питань культури і духовності як консультативно-дорадчий орган при Президентові України, завданням якої є розробка пропозицій з питань формування та реалізації держав-

ної політики у сфері культури і духовності та подання їх до Секретаріату Президента, Кабінету Міністрів України та Верховної Ради України з метою представлення інтересів різних культурних груп та культурних меншин [167]. Національна рада створює робочі групи для сприяння у вирішенні стратегічно важливих питань та окремих конфліктних ситуацій у галузі культури, залучаючи незалежних експертів. Разом з тим є певні суперечності в процедурі створення та діяльності Ради, яка хоч і має статус громадської організації з консультативними функціями, однак керується у своїй діяльності недосконалими положеннями, а більшість її членів є представниками влади або істеблішменту.

Незважаючи на запровадження в Україні величезної кількості культурних цільових програм, спрямованих на задоволення культурних потреб населення, реалізацію мистецьких проєктів, розвиток вітчизняного досвіду у сфері культурної політики, на сьогодні існує низка проблем, пов'язаних із цілковито новими викликами, які стоять перед Міністерством культури і туризму України. Одна із них, на думку зарубіжних експертів Ради Європи, - співпраця з широким колом партнерів на центральному (інші міністерства й відомства), на регіональному і місцевому (муніципалітети, культурні заклади, неурядові та приватні організації), а також міжнародному рівнях [173].

Необхідно наголосити, що питання забезпечення реалізації державної культурної політики шляхом партнерства держави і громадянського суспільства так і не стало об'єктом системних досліджень, а сама управлінська практика у цій сфері здійснюється переважно як процес адміністративної та фінансової поточної діяльності закладів та об'єктів культури без урахування соціокультурних інтересів, запитів та громадської активності різноманітних груп населення. Загалом державне управління та державна політика асоціюються переважно з усвідомленим регулюванням суспільних справ і колективних ресурсів з боку держави, яка контролює основні важелі влади "груп інтересів" за допомогою офіційних державних інститутів. Політичне управління суспільством, як відзначив американський політолог Ч.Ліндблом, може бути представлено як механізм з бюрократами "нагорі", простими громадянами "внизу" та рештою ланок, які субординовані відповідно до їх проміжних рангів [57, с. 110]. Джон Лок, наприклад, термінологічно ототожнював громадянське і політичне суспільство, громадянське суспільство і державу. Тож згідно з його теорією, "сус-

пільство є первинним щодо уряду в тому сенсі, що саме воно, переходячи з природного стану в цивільний, створює та наділяє повноваженнями уряд, а той, зі свого боку, зобов'язується служити інтересам спільноти. Суспільство є реальною одиницею, людьми, що "об'єднані в одне ціле" [96, с. 32].

Тому, на наш погляд, державну культурну політику слід розглядати як систему ціннісних орієнтирів держави і суспільства та відповідних дій з боку Президента України, Уряду, центральних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, спрямованих на соціальну взаємодію та соціальні зв'язки у межах відповідних соціальних інститутів, певний рівень солідарності між ними. Під соціальною взаємодією слід розуміти "систему взаємобумовлених соціальних дій, за яких дії одного суб'єкта (індивіда, групи, спільноти) одночасно є причиною і наслідком відповідних дій інших" [47, с. 23].

Взаємодія є виключно складним, ситуативним процесом, для якого характерний дуже великий перелік проблем. Основними проблемами соціальних взаємодій є: взаємоочікування суб'єктів, настрої на розвиток взаємодії або на її припинення; довіра між суб'єктами взаємодії; правила, норми та цінності взаємодії; стійкість взаємодії, її перетворення в соціальні відносини; конфлікти в процесі взаємодії та засоби їх вирішення; ресурсне забезпечення взаємодії, зміст, форми, методи, технології взаємодії; результативність взаємодії, яка веде до досягнення суб'єктами взаємодії загальних та особистих цілей та задоволення інтересів [205, с. 347].

Відповідно, постає питання стосовно взаємоочікувань суб'єктів державної культурної політики, у якості яких виступають як органи державної влади, так і громадські організації, що є соціальними інститутами громадянського суспільства, соціально-політична сутність яких відповідає головним засадам політики держави у сфері культури, які можуть і мають бути партнерами органів державної влади у втіленні її цілей і пріоритетних завдань. Адже саме ці структури групують людей за їхніми інтересами, нахилами, потребами і покликані бути осередком, навколо якого формується мир і злагода в суспільстві. Але на перше місце ми повинні ставити все ж таки органи державної влади, оскільки на сьогодні саме державна культурна політика має визначати характер відносин між державою і культурною сферою життя суспільства і бути головним фактором становлення громадянського суспільства.

Для цього дослідження доречно було б згадати теорію соціальної угоди, адже саме під час творення своєї незалежної держави в українському суспільстві широкого розповсюдження набула схильність людей вважати державу виключно предметом творчих, креативних (від лат. *creatio* - створюю) зусиль. Як вважає С.Рябов: "Необхідно чітко усвідомлювати, що за наявності такої схильності, суспільство потребує укладення людьми між собою угоди про свідоме самообмеження своєї свободи на користь загальних інтересів, спільного співіснування. Громадянам просто необхідно встановити понад собою інституцію, яка відповідатиме за дотримання порядку, здійснення усезагальних інтересів" [183, с. 36]. Ще Т.Гоббс відстоював розуміння держави як якоїсь машини, певної штучної конструкції, як навмисно створеного людьми своєрідного соціального механізму. Гоббс вважав, що держава "є єдиною особою, відповідальною за дії якої зробила себе шляхом взаємної угоди між собою велика кількість людей з тим, щоб ця особа могла використати силу й засоби всіх людей так, як визнає за потрібне для їхнього миру й захисту" [41, с. 196].

П.Ситніченко наголошує на тому, що в численних працях, присвячених зміні основних, революційних чи еволюційних способів структурування суспільного буття, часто йдеться про суспільну угоду між державою і суспільством, владою і народом, всередині влади та ін. При цьому й справді частіше вживають не точне соціально-філософське чи історико-філософське поняття "суспільна угода", а певну метафору, зміст якої швидше тяжіє до міфологізації, ніж до раціонального, аргументованого пояснення. Сутність цієї метафори виражена у відомому вислові: "Мовчання означає згоду" та інших, іноді досить туманних "правилах гри" [193].

Досліджуючи культурну політику як проблему соціокультурного процесу, С.Дрожжина дійшла висновку, що суспільство й держава, регулюючи культурну політику, утворюють, підтримують, захищають соціальні норми - правила поведінки людей (норми моралі, звичаї, традиції, корпоративні норми, політичні норми, релігійні норми, культурні норми). Культурні норми - це стандарт культурної діяльності, що регулює поведінку людей, свідчить про їх належність до конкретних соціальних та культурних груп. І культурні норми, що складаються самим суспільством, і культурні норми, що утворюються державою можна класифікувати. Культурні норми, що закріплені в нормативно-правовій базі держави, можна класифікувати: за суб'єктами встановлення норм (міжнародні, внут-

рішньо національні); за дією у просторі (загальносвітові, загальнодержавні, регіональні); за дією у часі (постійні, тимчасові); за характером диспозиції норм (норми-принципи, норми-директиви, норми-дефініції); за волевиявленням держави (імперативні, диспозитивні); за функціями (регулятивні, охоронні); за характером правил поведінки (зобов'язуючі, уповноважуючі, заборонні). Класифікувати норми, що складаються, підтримуються, охороняються суспільством, можна таким чином: культурні норми, що передаються шляхом навчання; культурні норми, що прищеплюються в процесі виховання; культурні норми, що набуваються членами певної культурної групи; культурні норми, що регулюють поведінку людини в суспільстві в цілому; культурні норми, що здобуваються шляхом адаптації в чужому культурному середовищі; культурні норми, що полегшують входження до сучасного світу, якому прирвані процеси глобалізації [65, с. 190].

Ураховуючи те, що на сьогодні "суспільство розглядається не як природна асоціація людей - поліс або родина, керовані загальною метою, а як суміш атомістичних індивідів, що переслідують своє власне задоволення" [237, с. 79], надзвичайно важливо розглядати державну культурну політику як фактор становлення громадянського суспільства, що є сукупністю міжособистісних відносин і взаємодій економічних, культурних, політичних та інших структур, що існують поза державою і мають на меті захист прав і свобод громадян від утиску держави [241, с. 55]. Саме державна культурна політика може сприяти розвитку економічних, соціальних, політичних і моральних взаємовідносин у суспільстві, яке "функціонує незалежно від держави, взаємодіє з нею, сприяє розвитку соціальної активності громадян, форм їх самореалізації" [120, с. 12].

Отже, якщо культурну політику розглядати як специфічний вид діяльності з регулювання культурного життя, що зводиться до впливу на суспільство як взагалі, так і на особистість зокрема з метою формування її "картини світу", тобто тієї координатної сітки, через яку людина сприймає й оцінює навколишню дійсність [70, с. 67], то слід зазначити, що за допомогою суспільної діяльності таких інститутів, як громадські організації, люди самі можуть впливати на соціокультурне середовище, вирішувати свою долю, змінювати власний суспільний та майновий статус. Для цього і потрібна взаємодія громадських організацій з органами державної влади в забезпеченні культурної політики України.

ВИСНОВКИ

Концепція демократичного врядування - це концепція нового способу управління, провідна ідея якого спирається на співробітництво на партнерських засадах між державним (влада) і недержавним (бізнес і громадськість) секторами. Аксіологічний зміст демократичного врядування втілюється у договірному процесі, взаємному визнанні інтересів і визначенні поля взаємодії, що створює політичні, економічні, соціальні та інші передумови для стабільного суспільного розвитку, раціонального використання ресурсного потенціалу. В основу концепції демократичного врядування покладено розуміння сутності держави як основного політичного інституту суспільства, що утворюється самим суспільством для свого збереження і подальшого розвитку для загального блага та блага конкретного громадянина.

Для того, щоб в умовах України можна було б вирішити завдання створення моделі демократії, яка б мала право отримати статус національної, не будучи при цьому архаїчною, для розробки моделі взаємодії громадянського суспільства й демократичної держави, побудови системи налагодження гармонійних взаємовідносин між державою і громадськістю необхідно звернутися до історії, духу народу, національної самосвідомості, національного характеру, ідеї культури, ментальності, системи цінностей, національної ідеї. Це надасть можливість зрозуміти особливості українського характеру, його потяг до законності, природу українського звичаєвого права, культурну тяглість на українських землях.

Отримані висновки за темою дослідження є результатом аналізу, осмислення історичних процесів та сьогодишніх реалій суспільного життя України та світу, значної теоретично-пошукової роботи, моніторингу авторитетних вітчизняних та зарубіжних джерел.

В результаті дослідження було вироблено низку теоретичних висновків.

1. Протягом століть українці спромоглися зберегти свої автентичні риси, що характеризують їх як народ з давньою багатою культурою, демократичними традиціями та національною гідністю. Починаючи з періоду Київської Русі, політико-правовий лад українців характеризувався ліберальністю, договірною основою у відносинах між владою і народом. Усі рецепції, яких зазнавала Україна, трансформувалися крізь цей фундамент, а ті, що не змогли адаптуватись до нього, відкидалися народною свідомістю, оскільки це суперечило її настановам.

2. Основним соціально-культурним чинником та історичною підвалиною формування традицій демократичного врядування в Україні є розклад архаїчних, родоплемінних структур, що зорієнтовані на збереження цілісності групи, який відбувся протягом XIV-XVI ст., та водночас розвиток соціальних інститутів, що виходять з примату індивідуальності. Це створює сприятливі умови для розвитку суспільства в напрямі правової держави й політичної демократії та робить ці суспільні інститути принципово органічними для українського суспільства.

3. Культура є суттєвим засобом розвитку демократичного врядування на всіх рівнях державного управління та життєдіяльності суспільства. Ціннісна система українського суспільства включає синтез національних і загальнолюдських цінностей.

4. Значний вплив на процеси становлення та розвитку суспільства і держави, зокрема на характер і форми державного управління відігравали Християнство і християнська церква в Україні. Київська християнська традиція мала притаманні лише їй риси, які відрізняли її від східної греко-візантійської та західної латино-римської традицій, зокрема, це стосується підходів до суспільних проблем, намагання виробити власні морально-етичні та соціальні засади побудови суспільного життя. Митрополитом Іларіоном, майже за дев'ятсот років до офіційної появи соціального вчення Західної церкви, викладені універсальні принципи християнської суспільної доктрини, зокрема такі, як активна реалізація церквою християнського милосердя, солідарність й турбота про особу та народ для побудови справедливого суспільства, рівність всіх народів перед Богом у міждержавних відносинах.

Характерною особливістю впливу християнства на становлення і розвиток демократичного врядування є те, що сучасні українські християнські церкви визнають демократію не як самоціль суспільного розвитку, але лише як засіб, як основоположну системну базу громадянського суспільства, яка гарантує громадянам не тільки участь у політичних рішеннях через можливість вибору та контролю за владою, але й забезпечує дотримання прав і свобод людської особи. При цьому гарантією їх дотримання є збереження християнських моральних норм - тривкого фундаменту демократії й справедливого і мирного співжиття людей.

5. Філософія серця - особливість, що надає Україні власного "культурного обличчя", філософсько-світоглядна основа, яка має значні евристичні можливості для сьогодення та дає змогу вибу-

довувати найбільш вірогідну та органічну для української культури модель демократії.

6. Правова традиція українців за своїми ціннісними орієнтирами подібна до традиції європейських країн та Північної Америки. Наріжним її каменем є повага до природних прав людини, відповідальність влади перед народом, верховенство права у суспільному житті.

7. Проблема національної консолідації прямо пов'язується з легітимацією влади в незалежній державі, з її "узаконенням" у свідомості усіх соціальних та етнокультурних груп, що творять суспільство. Трансформація українського суспільства в націю є передумовою утворення громадянського суспільства, яке змогло б здійснювати контроль за діяльністю влади і спрямовувати її діяльність, сприяючи таким чином збільшенню довіри виборців до неї.

Трансформаційні процеси характеризуються зміною ціннісної системи суспільства. Для сучасного українського суспільства характерне повільне їх оновлення, домінування традиційних цінностей.

8. Запроваджуючи в принципі органічну для України демократію європейського зразка, слід урахувати національну специфіку, зокрема те, що ця демократія не є та навряд чи стане настільки формалізованою та деперсоналізованою, як західно-європейська; значно важливішу роль відіграє і відіграватиме особистісний чинник.

9. Політичні та економічні зміни відбуваються, як правило, швидше, ніж зміни у культурі, способах і моделях поведінки осіб, груп та націй. Тому демократичне врядування в Україні можна розвинути тільки тоді, коли всі потенційні партнери - держава, освітні інститути, бізнесові структури, міжурядові та неурядові організації, інтелектуальна еліта об'єднують у межах громадянського суспільства свої зусилля і створять національне та світове об'єднання на підтримку культури та демократичного врядування.

10. Державне управління має бути спрямоване на гармонізацію політичних цінностей, а також цінностей владної управлінської еліти із суспільними цінностями, що свідчатиме про відповідність державного управління суспільним очікуванням і про досягнення певного консенсусу в суспільстві. Важливо також забезпечити взаємну відповідальність влади (держави) перед громадянином і громадянина перед державою та формувати таку суспільно-політичну цінність, як довіра до влади.

11. Національні особливості позначаються на ступіні взаємодії, балансу інституціональних і особистісних факторів підтримки етики публічного адміністратора, державного службовця. Під час реалізації у сфері публічного адміністрування неприйнятих суспільством норм існує небезпека відриву аксіологічної складової системи влади від домінуючих суспільних цінностей.

12. Стратегічні комунікації посідають важливе місце у системі демократичного врядування, виступаючи важливим інструментом формування позитивного іміджу органів державної влади, що покликаний забезпечувати різні форми взаємодії між державою і громадянськістю на основі узгодження спільних потреб, інтересів, позицій та налагодження співпраці. За допомогою урядових служб зв'язків з громадянськістю досягається необхідний рівень стабілізації суспільних відносин.

Державницький імідж України, який ґрунтується на традиціях одвічної боротьби за політичну автономію та незалежність від іноземного панування, з потужним визвольним, антиімперським націоналізмом, з орієнтацією на європейські цінності та розвитком демократичних тенденцій, незважаючи на складні процеси трансформації перехідного періоду від тоталітаризму до демократії, відіграє важливу роль у визначенні місця Української держави серед розвинених європейських держав, даючи змогу не втратити власної ідентичності.

13. Українська традиція базується на активній участі жінок у житті суспільства, громади, родини, церкви. Права та обов'язки жінок упродовж всієї тисячолітньої християнської історії не зазнавали суттєвих загроз та змін. У стилі державного управління жінок-керівників часто поєднувалися маскулінні та фемінні риси, що дає змогу характеризувати їхній імідж як гендерно-нейтральний.

14. Одних тільки демократичних традицій державного будівництва, які, безперечно, були наявні в історії українського державотворення, виявилось недостатньо для розбудови ефективного державного механізму. Згубним для цього процесу може виявитися, як довів історичний досвід, нехтування соціально-технологічними та організаційними аспектами державного будівництва.

Соціальна життєдіяльність суспільства залежить від досконалості й ефективності всіх його інституціональних структур. Чим вищі якість та ефективність державного управління і економічного розвитку країни, тим вищий ступінь просування у життя демократії, чим досконаліші демократичні інститути суспільства, тим ефективніше державне управління впливає на соціальні процеси.

Ступінь розвитку демократії дедалі більшою мірою стає умовою ефективного управління, а останнє, у свою чергу, є гарантом послідовності демократичних перетворень, стабілізації демократичного політичного режиму, розширення і поглиблення конституційних основ демократизму в організації та діяльності апарату державного управління.

15. Однією з найважливіших передумов оптимізації існуючих механізмів сприяння забезпеченню ефективного виконання органами державної влади своїх конституційних повноважень, необхідною умовою легітимізації влади є чітке визначення правового статусу консультативних, дорадчих органів та інших допоміжних органів.

16. Національна культура є одним із найважливіших ситуаційних чинників, що визначають моделі стилів управління персоналом. Стиль управління являє собою досвідну форму здійснення управлінської діяльності, яка базується на владному відношенні і регламентується певними традиціями, цінностями, нормами та умовами такої діяльності. Особливості українського стилю управління персоналом - це особлива національна належність, яка формує у кадрового персоналу такі якості, як підприємливість, ініціативність, дисциплінованість, виняткову серйозність; в українському державотворенні застосовується переважно демократичний стиль управління, який насамперед характеризується уявленням про соціальну справедливість. В українській суспільній свідомості завжди був і залишається поширеним принцип милосердя, який пов'язується з дотриманням біблійних морально-релігійних правил, що і заклало універсальну форму цивілізованого співжиття.

17. Якщо культурну політику розглядати як специфічний вид діяльності з регулювання культурного життя, що зводиться до впливу на суспільство в цілому, так і на особистість зокрема з метою формування її "картини світу", то за допомогою суспільної діяльності таких інститутів, як громадські організації, люди самі можуть впливати на соціокультурне середовище, вирішувати свою долю, змінювати власний суспільний та майновий статус. Це зумовлює необхідність взаємодії громадських організацій з органами державної влади в забезпеченні культурної політики України.

Таким чином, вивчення та використання національних традицій демократичного врядування дасть змогу ефективніше запроваджувати демократичні стандарти в державному управлінні України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Алексеев О.* Російські економічні реформи / О. Алексеев, О. Некипелов // Політичні і економічні перетворення в Росії і Україні. - М. : Три квадрата, 2003. - С. 15-67.
2. *Андрусак І.* Джерела й історія національної демократії в Україні / І. Андрусак, Є. Петренко // Близькість і злиденність Української націонал-демократії. - К. : Смолоскип, 1999. - С. 9-38.
3. *Антонович В. Б.* Коротка історія козащини / В. Б. Антонович // Літопис УВАН. - 1971. - Ч. 2. - 232 с.
4. *Антонович В. Б.* Про козацькі часи на Україні / В. Б. Антонович // Літопис УВАН. - 1971. - Ч. 2. - 232 с.
5. *Атаманчук Г. В.* Сущность государственной службы : история, теория, закон, практика / Г. В. Атаманчук. - М. : Изд-во РАГС, 2003. - 231 с.
6. *Атаманчук Г. В.* Теория государственного управления : курс лекций / Г. В. Атаманчук. - М. : Юрид. лит., 1997. - 400 с.
7. *Бабінова О.* Делегування повноважень органів державного управління на територіальний рівень / О. Бабінова // Зб. наук. пр. ХФ УАДУ. - Х., 2001. - Вип. 1. - С. 79-80.
8. *Бабінова О. О.* Взаємодія органів державного управління і місцевого самоврядування з громадськістю: теоретико-методологічний аспект : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.01 "Теорія та історія державного управління" / Олена Олегівна Бабінова. - К., 2006. - 17 с.
9. *Баддžo А. М.* Християнське соціальне вчення: ідентичність та методологія // Соціальна доктрина Церкви. - Львів : Свічадо, 1998. - С. 49-78.
10. *Бакуменко В. Д.* Методологічний підхід до оцінки розвитку соціальних систем / В. Д. Бакуменко // Зб. наук. пр. УАДУ. - К. : Вид-во УАДУ, 1999. - Вип. 2. - Ч. 1. - С. 89-95.
11. *Бакуменко В. Д.* Теоретичні та організаційні засади державного управління : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній. - К. : Міленіум, 2003. - 256 с.
12. *Балакірева О. М.* Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві / О. М. Балакірева // Укр. соціум. - 2007. - № 2 (19). - С. 7-19.
13. *Берлін І.* Дві концепції свободи / І. Берлін // Сучасна політична філософія. - К. : Основи, 1998. - С. 56-113.
14. *Бжезинський З.* Великі перетворення / З. Бжезинський // Політ. думка. - 1994. - № 3. - С. 5-15.
15. *Біфуркація-99 // Переход-IV.* - Тернопіль : Вид-во "Мандрівець", 1999. - № 2. - С. 7-12.

16. *Блэк С.* Паблик рилейшинз. Что это такое? / С. Блэк. - М. : Новости, 1990. - 263 с.

17. *Бова А.* Корупція в контексті політичного і соціально-економічного розвитку (деякі глобальні та регіональні тенденції). 2003 / А. Бова. - Режим доступу : <http://www.soskin.info/ea/2003/10/20031003.html>

18. *Богачевська-Хом'як М.* Громадське підґрунтя націоналізму / М. Богачевська-Хом'як // Демократія в Україні: минуле і майбутнє : матеріали наук.-практ. конф. - К. : Укр. письменник, 1993. - С. 33-43.

19. *Богущий Ю. П.* Стан та перспективи розвитку культури в Україні / Ю. П. Богущий. - К. : ДАКККиМ, 2004. - 51 с.

20. *Борисенко В.* Видатні жінки України-Руси: Княгиня Ольга, Анна Ярославна // Українки в історії / В. Борисенко (ред.). - К. : Либідь, 2004. - 326 с.

21. *Борисенок С.* Список Литовського Статуту 1529 р. / С. Борисенок // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. - Вип. I. - К., 1929. - С. 36.

22. *Брайчевський М. Ю.* Коментарі / М. Ю. Брайчевський // Г. Хоткевич. Історія України (До кінця XVI століття). - К. : Веселка, 1992. - С. 209-227.

23. *Братко-Кутинський О.* Феномен України / О. Братко-Кутинський. - К. : Редакція газ. "Вечірній Київ" ; Укр. акад. оригінальних ідей, 1996. - 304 с.

24. *Буари Филипп А.* Паблик рилейшинз или стратегия доверия : пер. с фр. / Филипп А. Буари. - М. : Консалтинговая группа "МИДЖ - Контакт" ; ИНФРА-М, 2001. - 178 с.

25. *Бураковський І.* Економічні перетворення в Україні / І. Бураковський, В. Новицький // Політичні і економічні перетворення в Росії і Україні. - М. : Три квадрата, 2003. - С. 71-110.

26. *Бурдые П.* О телевидении и журналистике / Пьер Бурдые ; [пер. с фр. Т. В. Анисимовой и Ю. В. Марковой]. - М. : Прагматика культуры ; Ин-т эксперимент. социологии, 2002. - 159 с.

27. *Буровский А.* Несостоявшаяся империя. Россия, которая могла быть / А. Буровский. - Красноярск : Бонус, 2001. - 512 с.

28. *Бухарт Г.* Ретроспективный анализ производительности в государственном секторе / Г. Бухарт // Эффективность государственного управления. - М. : Фонд "За экономическую грамотность" ; Изд-во АО "Консалтбанкир", 1998. - С. 47-83.

29. *Васильев С.* Этика государственной службы: политико-философский аспект / С. Васильев, С. Малышев. - Режим доступа : www.tacisrd.ru/doc/chron/ethics.doc

30. *Васьків А.* Суспільно-політичні позиції сучасної української греко-католицької церкви / А. Васьків // Соціогуманітар. пробл. людини :

вісн. Захід. наук. центру. - 2005. - № 1. - Режим доступу : <http://znc.com.ua/ukr/publ/periodic/shpp/2005/1/p.138.php>

31. Вебер М. Хозяйственная этика мировых религий / М. Вебер // Вебер М. Избранное. Образ общества. - М. : Юрист, 1994. - С. 43-77.

32. Великий А. Г. З літопису християнської України / А. Г. Великий. - Л. : Місіонер, 1998. - 278 с.

33. Великий А. Г. Релігія і церква - основні рушії української історії / А. Г. Великий / Київ. Церква. - 2000. - № 5 (II). - С. 49-57.

34. Видрін Д. Цинізм рятує мене від політичної фальші / Дмитро Видрін // Літературний форум. - Режим доступу : <http://www.litforum.org/interv/rozmovu61.htm> - Назва з екрана.

35. Винтер М. Стиль управления / М. Винтер. - Ростов н/Д, 2001. - 389 с.

36. Гаджиев К. С. Эпоха демократии? / К. С. Гаджиев // Вопр. философии. - 1996. - № 9. - С. 7-9.

37. Гарань О. Політико-державні перетворення в Україні / О. Гарань, С. Макеєв // Політичні і економічні перетворення в Росії і Україні. - М. : Три квадрата, 2003. - С. 177-211, 203.

38. Геллнер Э. Нации и национализм / Э. Геллнер. - М. : Изд-во РДЛ, 2003. - 288 с.

39. Георгіца А. З. Конституційно-правові інститути зарубіжних країн / А. З. Георгіца. - Чернівці : Рута, 1994. - 138 с.

40. Глосарій теорії безпеки. - Режим доступу : http://lipkan-glos.blogspot.com/2006/02/blog-post_114115565144663312.html

41. Гоббс Т. Избранные произведения : в 2 т. / Т. Гоббс. - М., 1965. - Т. 2. - 236 с.

42. Гоголь Н. В. Мертвые души / Н. В. Гоголь. - М. : Худож. лит-ра, 1975. - 240 с.

43. Головаха Е. Социальное безумие : история, теория и современная практика / Е. Головаха, Н. Панина. - К. : Абрис, 1994. - 168 с.

44. Головаха Є. Громадська думка, соціологія і влада / Є. Головаха // Громадська думка і політика. За матеріалами семінару. - К. : Фонд "Дем. ініціативи", 1997. - С. 16-21.

45. Гончаров В. В. В поисках совершенствования управления: руководство для высшего управленческого персонала / В. В. Гончаров. - М. : Сувенир, 2003. - 736 с.

46. Горлинський В. В. Феномен безпеки як об'єкт аксіологічної рефлексії / В. В. Горлинський // Мультиверсум. Філософський альманах. - К. : Центр духов. культури. - 2004. - № 40. - С. 157-168.

47. Городяненко В. Г. Соціологія : підручник / В. Г. Городяненко. - К. : Видавн. центр "Академія", 2003. - 123 с.

48. *Горпинич О.* Аналіз формування громадянського суспільства в умовах Української дійсності / О. Горпинич // Мультиверсум. Філософський альманах : зб. наук. пр. / голов. ред. В. В. Лях. - Вип. 38. - К. : Укр. центр духов. культури, 2004. - С. 17-29.
49. *Грабовський С.* Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставряні, Л. Шкляр. - К. : Генеза, 1995. - 608 с.
50. *Гринюк Р. Ф.* Ідея правової держави: теоретико-правова модель і практична реалізація / Р. Ф. Гринюк. - К. : Концерн "Видавничий дім "Ін Юре", 2004. - 388 с.
51. *Гриценко О.* Культурна політика: концепції і досвід : навч. посіб. / О. Гриценко. - К. : Ін-т держ. упр. і самоврядування при Кабінетові Міністрів України, 1994. - 60 с.
52. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / за заг. ред. Ф. М. Рудича. - К. : Парлам. вид-во, 2006. - 412 с.
53. *Грушевський М.* Історія України-Руси : в 11 т., 20 кн. / НАН України ; Ін-т укр. археографії / М. Грушевський. - К. : Наук. думка, 1994. - (Пам'ятки історичної думки України). - Т. 1. До початку XI віка. - 648 с.
54. *Грушевський М.* Історія України-Руси : у 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. - К., 1993. - Т. 3. - 592 с.
55. *Грушевський М. С.* Звичайна схема "руської" історії і спроба раціонального укладу історії східного слов'янства / М. С. Грушевський // Вивід прав України. - Львів, 1991. - С. 7.
56. *Дворсков К. П.* О стиле и культуре руководства / К. П. Дворсков, С. А. Ширяев. - Новосибирск : Зап.-Сиб. кн. изд-во, 1984. - 56 с.
57. Державна політика: аналіз та механізми її впровадження в Україні : навч. посіб. / за заг. ред. В. А. Ребкала, В. В. Тертички. - К. : Вид-во УАДУ, 2000. - 232 с.
58. Державна служба: організаційно-правові основи і шляхи розвитку / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. - К., 1999. - 360 с.
59. Державне управління, державна служба і місцеве самоврядування : монографія / за заг. ред. О. Ю. Оболенського. - Хмельницький : Поділля, 1999. - 570 с.
60. Державне управління : навч. посіб. / А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна, Л. Ю. Гордієнко ; за ред. А. Ф. Мельник. - К. : Знання-Прес, 2003. - 343 с.
61. *Дегтяр А. О.* Державно-управлінські рішення: інформаційно-аналітичне та організаційне забезпечення / А. О. Дегтяр. - Х. : ХарРі НАДУ "Магістр", 2004. - 223 с.
62. *Донченко Е. А.* Фрактальная психология / Е. А. Донченко. - К. : Знання, 2005. - 323 с.

63. *Дорошенко Д.* Нарис історії України : в 2-х т. / Д. Дорошенко. - Т. 2. - К. : Глобус, 1991. - 351 с.

64. Дослідження чинників, які визначають ставлення населення до проблем і перспектив євроатлантичної інтеграції України, на основі моделі формування суспільних стереотипів у різних регіонах України : Звіт Інформаційно-аналітичної фірми ЕСКОР та Центру з інформаційних проблем територій НАН України ; Додаток 6. - К., 2006. - С. 39-40.

65. *Дрожджина С. В.* Культурна політика сучасної полікультурної України: соціально-філософський та правовий аспекти / С. В. Дрожджина. - Донецьк : ДонДУЕТ, 2005. - 198 с.

66. *Дубенко С. Д.* Державна служба і державні службовці в Україні : навч.-метод. посіб. / С. Д. Дубенко ; за заг. ред. д.ю.н. Н. Р. Нижник. - К. : Ін Юре, 1999. - 244 с.

67. *Емельянов Ю. Н.* Обучения паритетному диалогу / Ю. Н. Емельянов. - Л. : ЛГУ, 1991.

68. Енциклопедія українознавства. - Мюнхен, 1964. - 720 с.

69. Ефективність державного управління в контексті глобалізації та євроінтеграції : матеріали наук.-практ. конф. / за заг. ред. В. І. Лугово-го, В. М. Князева. - К. : Вид-во НАДУ, 2003. - Т. 1. - 536 с.

70. *Жидков В. С.* Культурная политика России: теория и история : учеб. пособие для вузов / В. С. Жидков, К. Б. Соколов. - М. : Акад. проект, 2001. - 592 с.

71. Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні / за ред. Л. Смаляра. - Одеса : АстроПринт, 1999. - 440 с.

72. *Жуков Р. В.* Совершенствование стиля работы руководителя / Р. В. Жуков. - Л. : Прогресс, 1999. - 24 с.

73. *Журавський В.* Політична еліта України: теорія і практика трансформації / В. Журавський, В. Кучеренко, М. Михальченко. - К. : Логос, 1998. - 260 с.

74. Звернення єпископів Української Греко-Католицької Церкви до вірних та всіх людей доброї волі про завдання християнина в сучасному суспільстві // Нова Зоря. -1999. - Ч. 13 (333). - С. 4-5.

75. Звернення Синоду Єпископів Української Греко-Католицької Церкви до вірних щодо результатів Третьої сесії Патріаршого Собору УГКЦ, що відбулася у червні-липні 2002 року. Документи єпархіальних соборів Української Греко-Католицької Церкви (2001-2002). - Львів : Афіша, 2003. - Т. 1. - С. 9-10.

76. *Здіорук С. І.* Етноконфесійна ситуація в Україні та міжцерковні конфлікти. - К., 1993. - С. 12.

77. *Зелюк В.* Реалії, перспективи та інструменти / В. Зелюк // Укр. регіон. вісн. - 2003. - № 42. - Режим доступу : <http://urr.org.ua/data/articlesview>

78. *Зиновьев А.* Запад. Великий эволюционный перелом / А. Зиновьев. - М. : Изд-во "Эксмо", 2003. - 512 с.

79. *Золотарьов Є.* Полювання на позитив. Апеляція до історичного досвіду / Є. Золотарьов // Молода нація: альманах. - К. : Смолоскип, 2000. - С. 57-59.

80. *Ильин М. В.* Демократия и демократизация / М. В. Ильин, А. Ю. Мельвиль, Ю. Е. Федоров // Полис. - 1996. - № 5. - С. 136-145.

81. *Іван Павло II.* Енцикліка "Centesimus annus" - "Сотий рік" (01.05.1991) / Іван Павло II // Церква і соціальні проблеми. Енцикліка "Сотий рік". - Л., 1993. - С. 443-515.

82. Історія філософії України : підручник / М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, Т. В. Бичко та ін. - К. : Либідь, 1994. - 413 с.

83. Історія філософії України : хрестоматія / упоряд. : М. Ф. Тарасенко та ін. - К. : Либідь, 1993. - 560 с.

84. *Кант И.* Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане // Кант И. Сочинения : в 6 т. - М., 1966. - Т. 6. - С. 5-23.

85. *Карамзин Н. М.* История Государства Российского. - Т. 2. гл. 2. Великий князь Ярослав или Георгий. г. 1019-1054. / Н. М. Карамзин. - Режим доступа : http://www/hrono/info/libris/karamz02_02.html

86. *Карпенко В.* Антиукраїнські тенденції в українській державі. Відсутність державної ідеології / Віталій Карпенко // Українське життя в Севастополі. - Режим доступу : <http://www.ukrlife.org/main/karp/without.html> - Назва з екрана.

87. Качественный анализ социологического исследования: отношение граждан Украины к реформам / В. А. Саламатов, Т. А. Таран, А. Е. Ткачев, С. Н. Копылко // Системні дослідження та інформаційні технології. - 2003. - № 2. - С. 43-52.

88. *Карпухин О.* Формирование масс: природа общественных связей и технологий "паблик рилейшнз" : Опыт историко-социол. исслед. / О. Карпухин, Э. Макарович. - Калининград, 2001. - 348 с.

89. Катастрофическое сознание в современном мире. - М. : МОНФ ; Ин-т социологии РАН ; Ун-т штата Мичиган, 1999. - 347 с.

90. Катехизм Католицької Церкви. - Синод Української Греко-Католицької Церкви, 2002. - 772 с.

91. *Кириллин В. М.* "Слово о Законе и Благодати" : [лекция по истории древнерус. лит.] / В. М. Кириллин. - М. : МГУКИ, 2007. - 23 с.

92. *Кияк С. Р.* Ідентичність українського католицизму: генезис, проблеми, перспективи : монографія / С. Р. Кияк. - Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2006. - 632 с.

93. *Кілієвич О.* Ефективність державного управління і конкурентоспроможність національної економіки / Олександр Кілієвич // 36. наук. пр. УАДУ. - К. : Вид-во УАДУ, 1999. - Вип. 2. - Ч. 1. - С. 111-121.

94. *Клеман О.* Віра і влада / О. Клеман // Соціальна доктрина Церкви. - Львів : Свічадо, 1998. - С. 104.

95. *Козаков В. М.* Політична еліта: особливості суб'єкт-об'єктної взаємодії механізмів формування системи цінностей державного управління в Україні / В. М. Козаков // Державне управління: теорія та практика. - 2005. - № 2. - Режим доступу : <http://www.academy.gov.ua/ej2/texts/phil0/05kvmduu.pdf>

96. *Колодій А. Ф.* На шляху до громадянського суспільства / А. Ф. Колодій // Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні : монографія. - Львів : Вид-во "Червона калина", 2002. - 276 с.

97. *Колодний А.* Національна церква як вияв національної ідентичності: український контекст / А. Колодний // Релігійна свобода. - 2002. - № 6. - С. 21.

98. Конституція України. Закон України "Про внесення змін до Конституції України" : за станом на 10 берез. 2005 р. / Верховна Рада України. - Офіц. вид. - К. : Парлам. вид-во, 2005. - 68 с.

99. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України : постанова ВР України від 18 лип. 1995 р. № 532-95-п. - Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/law/97_bez.html

100. *Кордонский С.* Рынки власти. Административные рынки СССР и России / С. Кордонский. - М. : ОГИ, 2000. - 240 с.

101. *Корнаи Я.* Дефицит / Я. Корнаи. - М. : Наука, 1990. - С. 167.

102. *Косс В. А.* Анализ структурной модели государства с позиции новой кибернетики / В. А. Косс // Теория и практика управления. - 2005. - № 7. - С. 9-13.

103. *Костомаров Н.* Исторические произведения / Н. Костомаров // Автобиография. - К. : Изд-во КГУ, 1990. - 736 с.

104. *Костомаров Н. И.* Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей : в 3 кн. / Николай Иванович Костомаров [А. Ф. Смирнов (науч. ред., предисл.)]. - М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2004. - Кн. 1. - 640 с. + 16 л. ил.

105. *Котляр М. Ф.* Історія України в особах. Давньоруська держава / М. Ф. Котляр. - К. : Україна, 1996. - 240 с.

106. *Кравчук А.* Християнська соціальна етика під час німецької окупації Галичини, 1941-1944: митрополит Андрей (Шептицький) про солідарність, опір владі та захист святості життя / А. Кравчук // Ковчег. - 2000. - Ч. 2. - С. 224-269.

107. *Кремень В.* Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації / В. Кремень, В. Ткаченко. - К. : ВД "Друк", 1998. - 445 с.

108. *Крозьє М.* Дійова особа і система / М. Крозьє, Е. Фридберг // Рюс Ж. Поступ сучасних ідей. Панорама новітньої науки. - К. : Основи, 1998. - С. 418-419.

109. *Кузнецов В. И.* О теоретических критериях новизны знания в физике / В. И. Кузнецов // Пути формирования нового знания в современной науке. - К. : Наук. думка, 1983. - С. 121-148.
110. Культурна політика в Україні : аналіт. огляд / за ред. О. Гриценка. - К. : УЦКД, 2007. - 160 с.
111. Культурна політика України - оцінка міжнародних експертів. - Рада культурної співпраці, 2007. - 56 с. - Режим доступу : <http://www.mincult.gov.ua>
112. *Кульчицький Б.* Християнство у системі орієнтирів соціальної активності людини / Б. Кульчицький, Я. Кульчицький // Київська Церква. - 2000. - № 5 (11). - С. 110-127.
113. *Кульчицький О.* Основи філософії і філософічних наук / О. Кульчицький. - Мюнхен ; Львів : Укр. вільний ун-т, 1995. - 164 с.
114. *Лаврик В. І.* Методи математичного моделювання в екології : навч. посіб. для студ. екол. і біол. спец. вищ. навч. закл. / В. І. Лаврик. - К. : Вид. дім "КМ Академія", 2002. - 203 с.
115. *Лапин Н. И.* Кризисный социум в контексте социокультурных трансформаций / Н. И. Лапин // Мир России. - 2000. - № 3. - С. 3-47.
116. *Лащенко Р.* Лекції по історії українського права / Р. Лащенко. - К. : Україна, 1998. - 254 с.
117. *Левенець Ю. А.* Держава у просторі громадянського суспільства / Ю. А. Левенець. - К. : Освіт. кн., 2006. - 272 с.
118. *Ледяев В. Г.* Формы власти: типологический анализ / В. Г. Ледяев // Полис. - 2000. - № 2. - С. 10-17.
119. *Леонтьев К. Н.* Восток, Россия и Славянство: философская и политическая публицистика. Духовная проза (1872-1891) / К. Н. Леонтьев. - М. : Республика, 1996. - 451 с.
120. *Лесечко М.* Громадянське суспільство / М. Лесечко // Громадянське суспільство і політика органів місцевого самоврядування: проблеми теорії і практики. - Львів, 2003. - С. 12-23.
121. *Лефор К.* Питання демократії / К. Лефор // Рюс Ж. Поступ сучасних ідей. Панорама новітньої науки. - К. : Основи, 1998. - С. 563-575.
122. *Липа Ю.* Призначення України / Ю. Липа. - Нью-Йорк : Говерла, 1953. - 305 с.
123. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів / В. Липинський. - К. : Філадельфія, 1995. - С.15.
124. *Липинський В.* Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна / В. Липинський. - К. : Філадельфія, 1994. - 273 с.
125. *Лобода Ю. П.* Цінність держави як елемент її сутності / Ю. П. Лобода // Актуальні проблеми політики. - Одеса, 2001. - Вип. 10. - С. 437-443.

126. *Луговий Ол.* Визначне жіноцтво України: історичні життєписи / Ол. Луговий. - К. : Дніпро, 1994. - 335 с.
127. *Лукіна Т. О.* Моніторинг розвитку освітньої галузі як інструмент державно-громадського управління загальною середньою освітою / Лукіна Тетяна // Вісн. УАДУ. - 2003. - № 2. - С. 153-157.
128. *Лясота Л. І.* Формування системи політичних цінностей у сучасному соціумі : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 "Політичні інститути та процеси" / Людмила Іванівна Лясота. - Одеса. - 16 с.
129. *Льовочкіна О. Г.* Відчуження людини у соціокультурному просторі: минуле і сучасність : монографія / О. Г. Льовочкіна. - К. : Вид-во "ПАРАПАН", 2006. - 168 с.
130. *Мазак А.* Окремі аспекти впровадження державно-громадського управління освітою / А. Мазак // Зб. наук. пр. НАДУ. - К. : Вид-во НАДУ, 2004. - Вип. 1. - С. 259-267.
131. *Мазак А.* Становлення громадянського суспільства та завдання удосконалення діяльності місцевих органів управління освітою / А. Мазак // Вісн. УАДУ. - 2002. - № 1. - С. 185-189.
132. *Мамардашвили М. К.* Как я понимаю философию / М. К. Мамардашвили. - Изд. 2-е. - М. : Прогресс ; Культура, 1992. - 415 с.
133. *Маринович М.* Українська ідея і християнство, або Коли гарцюють кольорові коні Апокаліпсису / М. Маринович. - К. : Дух і літера, 2003. - С. 236.
134. *Мартин Д.* Классические теории управления и концепции производительности в государственном секторе / Д. Мартин // Эффективность государственного управления. - М. : Фонд "За экономическую грамотность" ; Изд-во АО "Консалтбанкир", 1998. - С. 84-101.
135. *Мельвиль А. Ю.* Демократические транзиты : теоретико-методологические и прикладные аспекты / А. Ю. Мельвиль. - М. : МОНФ, 1999. - 108 с.
136. *Мескон М. Х.* Основы менеджмента : пер. с англ. / М. Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури. - М. : Дело, 1992. - 702 с.
137. *Тайлерт Л.* Методичний посібник по роботі з громадськістю у лісовому господарстві / Л. Тайлерт, Л. Полякова. - К. : Держ. ком. Лісового гос-ва, 2007. - 177 с.
138. Митрополит Андрей Шептицький. Як будувати рідну хату? / Митрополит Андрей Шептицький. - Львів : Гердан, 2003. - 47 с.
139. *Митрошенков О. А.* Культура и цивилизация : (материалы лекции) / О. А. Митрошенков // Личность. Культура. Общество : науч.-практ. журн. - Т. II. - Вып. 2. - С. 10-29.
140. *Михеев В. И.* Социально-психологические аспекты управления. Стиль и метод / В. И. Михеев. - М. : Политиздат, 2005. - 358 с.

141. *Мілер В.* Звичаєва корупція? Громадяни та уряд у посткомуністичній Європі : пер. з англ. / В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна. - К. : К.І.С., 2004. - 328 с.
142. *Моисеев В. А.* Паблік рилейшнз. Теория и практика / В. А. Моисеев. - ООО "ИКФ Омега - Л", 2001. - 376 с.
143. *Мороз О.* Політична анатомія України / О. Мороз. - К. : Парламен. вид-во, 2004. - 388 с.
144. *Нагорна Л. П.* Національна ідентичність в Україні / Л. П. Нагорна. - К. : ІПіЕНД, 2002. - 272 с.
145. *Надолішній П.* Демократичне врядування: сутність та актуальні проблеми розбудови / П. Надолішній // Стратегія реформування системи державного управління на засадах демократичного врядування : матеріали наук.-практ. конф., Київ, 31 трав. 2007 р. - К. : Вид-во НАДУ, 2007. - Т. 1. - С. 89-92.
146. *Нанивская В.* Почему иностранные рекомендации не работали в Украине / В. Нанивская // Трансформация. - 1999. - № 4. - С. 3-4.
147. *Небоженко В.* Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві / В. Небоженко. - К. : Абрис, 1994. - 64 с.
148. *Нижник Н. Р.* Системний підхід в організації державного управління / Н. Р. Нижник, О. А. Машков. - К. : Вид-во УАДУ, 1998. - 160 с.
149. *Никитченко А.* Транснациональные демократии (Третья волна демократизации в свете теорий международных отношений) / А. Никитченко // Полис. - 1999. - № 5. - С. 44-60.
150. *Ньюсом Даг.* Все о PR. Теория и практика паблік рилейшнз : пер. с англ. / Ньюсом Даг, Терк Джули Ван Слайк, Крукеберг Дин. - 7-е изд. - М. : Консалтинговая группа "ИМИДЖ - Контакт": ИНФРА - М, 2001. - 628 с.
151. *Овчинников В.* Ветка сакуры / В. Овчинников. - М. : МГУ, 2001. - 332 с.
152. *Огнев'юк В. О.* Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку / В. О. Огнев'юк. - К. : Знання України, 2003. - 450 с.
153. *Омаров В.* Руководитель: размышления о стиле управления / В. Омаров. - М. : Политиздат, 2000. - 366 с.
154. *Панина Н.* Украинское общество 1994-2005: Год Перелома. Социологический мониторинг / Н. Панина. - К., 2005. - 149 с.
155. *Папа Лев XIII.* Енцикліка "Нові речі" / Папа Лев XIII // Церква і соціальні проблеми. Енцикліка "Сотий рік". - Львів, 1993. - С. 531-533.
156. *Парсонс Толкотт.* Система современных обществ / Парсонс Толкотт ; [пер. с англ. Л.А. Седова и А.Д. Ковалева] ; под ред. М. С. Ковалевой. - М. : Аспект Пресс, 1998. - 266 с.
157. *Пахарев А. Д.* Мыслители о правителях: историко-политический аспект / А. Д. Пахарев. - К. : Знання України, 2006. - 296 с.

158. *Плахотнюк Н. Г.* Інститут президентства в Україні: становлення та розвиток : монографія / Н. Г. Плахотнюк, В. І. Мельниченко. - К. : Вид. дім "Максимус", 2004. - 222 с.
159. Политико-административные отношения: кто стоит у власти? : пер. с англ. / под ред. Т. Верхейна. - М. : Права человека, 2001. - 512 с.
160. Политическая имиджология / под ред. А. А. Деркача, Е. Б. Перельгиной. - М. : Аспект-Пресс, 2006. - 400 с.
161. Политические и экономические преобразования в России и Украине. - М. : Три квадрата, 2003. - 344 с.
162. *Полінець О.* Особливості контролю у системі державного управління в умовах адміністративної реформи / О. Полінець // 36. наук. пр. УАДУ. - К. : Вид-во УАДУ, 1999. - Вип. 2. - Ч. 1. - С. 285-289.
163. Політична корупція перехідної доби : пер. з англ. / за ред. С. Когіна та А. Шайо. - К. : К.І.С., 2004. - 460 с.
164. Про державну службу : закон України : прийнятий 16 груд. 1993 р. // Відом. Верхов. Ради України. - 1993. - № 52. - С. 490.
165. Про концепцію державної політики в галузі культури на 2005-2007 роки : Закон України : прийнятий 3 берез. 2005 р. // Відом. Верхов. Ради України. - 2005. - № 16. - С. 264.
166. Про основи національної безпеки України : Закон України : прийнятий 19 черв. 2003 р. // Відом. Верхов. Ради України. - 2003. - № 39. - С. 351.
167. Про першочергові заходи щодо збагачення та розвитку культури і духовності українського суспільства : Указ Президента України від 24 листоп. 2005 р. № 1647/2005 // Офіц. вісн. України. - 2005. - № 48. - С. 29-85.
168. Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства : розпорядження Кабміну України від 21 листоп. 2007 р. № 1035-р // Офіц. вісн. України. - 2007. - № 89. - С. 89-92.
169. *Прохоров В. Т.* Стиль и метод работы государственного аппарата / В. Т. Прохоров, В. Д. Свинцов. - М. : Знание, 2003. - 207 с.
170. *Процьків М.* Від особливостей культури до політичного майбутнього / М. Процьків // Молода нація : альманах. - К. : Смолоскип, 2000. - С. 92-103.
171. *Процьків М.* Людина в Україні. По той бік реалізму, або історія телеологічної боротьби / М. Процьків // Молода нація : альманах. - К. : Смолоскип, 2000. - С. 9-25.
172. *Пушкин А. С.* Собрание сочинений / А. С. Пушкин. - М. : Худож. лит.-ра, 1975. - Т. 4. - 520 с.
173. Рада Європи. Європейська програма оглядів національних культурних політик. Культурна політика України - оцінка міжнародних

експертів. Рада культурної співпраці. - Режим доступу : mincult.kmu.gov.ua/mincult/doccatalog

174. *Райт Г.* Державне управління / Г. Райт ; пер. з англ. В. Івашка та ін. - К. : Основи, 1994. - 188 с.

175. Регіональне Врядування та Розвиток в Україні (вересень 2006 р.). - Режим доступу : http://www.rgd.org.ua/project_publications/

176. Релігія і нація в суспільному житті України й світу / за ред. Л. О. Филипович. - К. : Наук. думка, 2006. - 287 с.

177. Реформа государственной службы: Канадский опыт и Российская действительность / отв. ред. А. Г. Барабашев и С. В. Кабышев. - М. : Формула права, 2006. - 148 с.

178. *Ричка В. М.* Княгиня Ольга / В. М. Ричка. - К. : Видавн. дім "Альтернативи", 2004. - 336 с.

179. *Рогожин А. Й.* Історія держави і права України : підручник для юрид. вищих навч. закл. і фак. : у 2 ч. / А. Й. Рогожин. - К. : Ін Юре, 1996. - Ч. 1. - 368 с.

180. *Розанвалон П.* Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність / П. Розанвалон ; пер. з фр. Євгена Марічева. - Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2009. - 287 с.

181. *Розин В. М.* Генезис права / В. М. Розин. - М. : Издат. дом "NOTA BENE", 2001. - 208 с.

182. *Рюс Ж.* Поступ сучасних ідей. Панорама новітньої науки / Ж. Рюс. - К. : Основи, 1998. - 672 с.

183. *Рябов С. Г.* Політологічна теорія держави / С. Г. Рябов. - 2-ге вид. - К. : Тандем, 1996. - 240 с.

184. *Сайтэл Ф. П.* Современные паблик рилейшнз : пер с англ. / Сайтэл Фрэйзер П. - 8-е изд. - М. : Консалтинговая группа "ИМИДЖ-Контакт", ИНФРА - М, 2002. - 592 с.

185. *Саламатов В. О.* Запит Помаранчевої революції до системи державного управління України / В. О. Саламатов // Персонал. - 2005. - № 3. - С. 8-14.

186. *Саламатов В.* Інформаційна модель ситуації соціального напруження / Володимир Саламатов, Світлана Кузнецова // Вісн. УАДУ. - 1997. - № 2. - С. 71-78.

187. *Саламатов В. О.* Моніторинг стану проблем соціально-економічного життя / Володимир Саламатов, Світлана Кузнецова // Зб. наук. пр. УАДУ. - К. : Вид-во УАДУ, 2000. - Вип. 2. - Ч. 3. - С. 271-278.

188. *Саламатов В. О.* Моніторинг уявлень управлінців щодо пріоритетності вирішення проблем соціально-економічного життя / Володимир Саламатов, Світлана Кузнецова // Вісн. УАДУ. - 2000. - № 4. - С. 307-315.

189. *Саламатов В. О.* Структура суб'єктивних уявлень про національні інтереси України / В. О. Саламатов, В. Л. Косолапов, А. Н. Гірник // Вісн. Акад. наук України. - 1994. - № 1. - С. 72-76.

190. *Серьогін С. М.* Державний службовець у відносинах між владою і суспільством / С. М. Серьогін. - Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2003. - 56 с.

191. *Сикорская И. Н.* Государственная политика в сфере образовательных интеграционных процессов / И. Н. Сикорская // Зб. наук. пр. ДонДУУ "Фінансовий механізм державного управління економікою України". Серія "Державне управління", Т. V, вип. 37. - Донецьк : Норд-Прес, 2004. - С. 123-132.

192. *Ситник Г. П.* Державне управління національною безпекою України / Г. П. Ситник. - К. : Вид-во НАДУ, 2004. - 407 с.

193. *Ситніченко П. А.* "Суспільна угода": метафора чи методологічний принцип сучасної політичної філософії (Дж. Ролз) / П. А. Ситніченко // Мультиверсум. Філософський альманах / гол. ред. В. В. Лях. - Вип. 46. - К. : Центр духов. культури, 2005. - С. 3-12.

194. *Сковорода Г.* Повне збір. тв. : у 2 т. / Григорій Сковорода. - К. : Наук. думка, 1973. - Т. 1. - 531 с.

195. *Скотна Н.* Особа в розколотій цивілізації: освіта, світогляд, дії / Н. Скотна. - Львів : Укр. технології, 2005. - 384 с.

196. *Сливка С. С.* Українська національна філософія права: антологічний ракурс / С. С. Сливка. - Львів : Воля, 2001. - 168 с.

197. *Слюсаревський М. М.* Політична психологія в Україні: стан і перспективи / М. М. Слюсаревський // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. пр. / за заг. ред. В. М. Литвина та М. М. Слюсаревського. - К. : Інф.-вид. центр Тов-ва "Знання" України, 2001. - Вип. 3. - С. 13-21.

198. *Смеляков Н. И.* Деловая Америка (Записки инженера) / Н. И. Смеляков. - М. : МГУ, 1997. - 416 с.

199. *Соловьев С.* История России с древнейших времен : в 15 кн. - Кн. 6 (т. 11-12) / С. Соловьев. - М. : Изд-во социально-экономической лит-ры, 1961. - 683 с.

200. *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. - Т. 1, гл. 72 : Владимир Святой. Ярослав I / С. М. Соловьев. - Режим доступа : http://www.hrono.info/libris/solov1_07.html

201. *Стець В.* Система цінностей української еліти / Валентина Стець // Вісн. Прикарпат. нац. ун-ту ім. Василя Стефаника. Філософські проблеми науки і культури. - 2008. - Вип. XI. - Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/vpnu/philos_psihol/2008_11/17.pdf

202. *Стиль и методы руководства : сб. ст. / сост. : Г. Х. Попов, Г. Л. Подвойский.* - М. : Моск. рабочий, 2005. - 208 с.

203. *Сук О. Є.* Діалектика загальнолюдських і національних цінностей у трансформаційних процесах / О. Є. Сук // Вісн. Міжнарод. слов'ян.

ун-ту. - 2007. - Т. 10. - № 1. - Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/VMSU/2008-02/08oesyhh.htm

204. *Сурмін Ю. П.* Теория систем и системный анализ : учеб. пособие / Ю. П. Сурмін. - К. : МАУП, 2003. - 368 с.

205. *Сурмін Ю. П.* Концепція системи взаємодії органів державної влади із суб'єктами громадянського суспільства / Ю. П. Сурмін // Проблеми трансформації системи державного управління в умовах політичної реформи в Україні : матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю. - К. : Вид-во НАДУ, 2006. - С. 146-150.

206. *Сурмін Ю. П.* Проблема синтезу методологій розвитку України / Ю. П. Сурмін // Державне управління: теорія та практика. - 2005. - № 1. - Режим доступу : <http://www.academy.gov.ua/ej1/txts/SURMIN-1.htm>

207. *Тарнашівська Л.* Закон піраміди / Л. Тарнашівська // Діалоги про літературу та соціокультурний клімат довкола неї. - К. : Пульсари, 2001. - 263 с.

208. Теория права и государства : учеб. для вузов / под ред. проф. Г. Н. Манова. - М. : БЕК, 1996. - 336 с.

209. Теорія та історія світової і вітчизняної культури : курс лекцій. - К. : Либідь, 1993. - 390 с.

210. *Тернопільський Б.* Релігійна свобода і релігійні права в контексті державно-церковних відноси / Б. Тернопільський // Державне управління: теорія та практика. - 2007. - Вип. 2. - Режим доступу : <http://www.academy.gov.ua/ej6/index.htm>

211. *Ткач А. П.* Історія кодифікації дореволюційного права України / А. П. Ткач. - К., 1968. - С. 39.

212. *Тодыка Ю. М.* Конституционное право Украины: отрасль права. Наука, учебная дисциплина / Ю. М. Тодыка. - Х. : Фолио ; Райдер, 1998. - 292 с.

213. *Томашівський С.* Історія України. Старинні віки і середні віки / С. Томашівський. - Мюнхен, 1948. - 238 с.

214. Україна в 2008 році: процеси, результати, перспективи. Біла книга державної політики / за заг. ред. Ю. Г. Рубана. - К. : НІСД, 2008. - 186 с.

215. Україна: хронологія розвитку з давніх часів до пізньої античності / П. П. Толочко (голова редкол.), О. О. Григор'єва (уклад.). - К. : КВІЦ, 2007. - 544 с. : іл.

216. Українське суспільство: 10 років незалежності / за ред. В. Ворони. - К. : ІС НАН України, 2001. - С. 169-183.

217. Українське суспільство: соціологічний моніторинг / Ін-т соціології НАНУ. - К. : Заповіт, 2004. - 64 с.

218. *Филипович Л. О.* Християнські церкви України та стратегії їх відносин з суспільством / Л. О. Филипович // Релігія та соціум. - 2008. - № 1. - С. 65-70.

219. Философская энциклопедия : в 5 т. - М., 1960-1970. - Т. 5. - С. 278.
220. *Філіна А. П.* Державна культурна політика : навч. посібник / А. П. Філіна. - К. : ДАКККиМ, 2008. - 224 с.
221. *Фісун О.* Панування, демократія та легітимність: соціально-філософська теорія М. Вебера та реалії сучасного суспільного розвитку / О. Фісун // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Питання політології. - 2001. - № 518. - С. 9-15.
222. *Фісун О.* Пострадянські політичні режими: неопатримоніальна інтерпретація / О. Фісун // АГОРА. Україна - нові перспективи. - 2005. - Вип. 1. - С. 24-34.
223. *Фукуяма Ф.* Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию : пер. с англ. / Ф. Фукуяма. - М. : АСТ ; Хранитель, 2006. - 730 с.
224. *Харлоу Р.* Паблік Рилейшнз / Р. Харлоу. - М. : Новости, 2005. - 384 с.
225. *Черниш Н.* Соціологія культури / Н. Черниш // Соціологія : курс лекцій. Конспект. - Л. : Кальварія, 1996. - Вип. 5. - С. 5-27.
226. *Чижевський Д. І.* Нариси з історії філософії на Україні / Д. І. Чижевський. - К. : Либідь, 1992. - 316 с.
227. *Чубатий М.* Київська Церква / М. Чубатий // Київська Церква. - 2001. - № 2-3 (13-14). - С. 10-16.
228. *Шахназаров Г. Х.* Демократия / Г. Х. Шахназаров // Философский энциклопедический словарь. - М. : Сов. энцикл., 1983. - 840 с.
229. *Шевців І.* З Богом і Україною в серці / І. Шевців. - К., 2001. - С. 398, 399.
230. *Шевцова Л.* Политические зигзаги посткоммунистической России / Л. Шевцова. - М. : Моск. центр Карнеги, 1997. - 21 с.
231. *Шелер М.* Формализм в этике и материальная этика ценностей / М. Шелер // Избранные произведения. - М. : Изд-во ИФ РАН, 1995. - С. 259-337.
232. *Шепель В. М.* Имиджелогия: секреты личного обаяния / В. М. Шепель. - Ростов н/Д : Феникс, 2005. - 472 с.
233. *Шерман О. М.* Гендерний аспект політичних стереотипів / О. М. Шерман // Гендер: реалії та перспективи в українському суспільстві : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 11-13 груд. 2003 р. / упоряд. С. П. Юдіна. - К. : Фоліант, 2003. - 299 с.
234. *Широкорад А.* Россия и Украина. Когда заговорят пушки / А. Широкорад. - М. : АСТ, 2007. - 429 с.
235. Шляхи вдосконалення етики державних службовців : матеріали наук.-практ. конф., м. Київ, 30 листоп. 2002 р. - К. : Вид-во УАДУ : Американські Ради з міжнародної освіти : АСТР/ACCELS, 2002. - 120 с.
236. *Штепа П.* Московство: його походження, зміст, форми та історична тяглість / Павло Штепа. - Дрогобич : Відродження, 2000. - 351 с.

237. *Шумілов О.* Цінності чи інтереси / О. Шумілов // Генеза. - 1998. - № 1-2 (6-7).
238. Эффективность государственного управления : пер. с англ. / общ. ред. С. А. Батчикова и С. Ю. Глазьева. - М. : Фонд "За экономическую грамотность" ; Изд-во АО "Консалтбанкир", 1998. - 848 с.
239. *Юркевич П. Д.* Серце та його значення у духовному житті людини, згідно з ученням слова Божого / П. Д. Юркевич. Вибране. - К. : Абрис, 1993. - С. 41-44.
240. *Юхименко Н. Ф.* Гуманістичні параметри самореалізації особистості: потреби, інтереси, цінності : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 ; "Соціальна філософія та філософія історії" / Юхименко Наталія Федорівна. - К., 2003. - 18 с.
241. *Яковенко Ю.* Індикатори та показники становлення та розвитку громадянського суспільства / Ю. Яковенко, О. Бровський // Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні : матеріали наук.-практ. конф. / за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. - К. : Вид-во УАДУ, 2001. - Т. 1. - С. 54-56.
242. *Яроцький П.* Дискурс аджорнаменто: від сотеріологічного ексклюзиву до інкультурації / П. Яроцький // Віра і розум - двое крил людського духу. - К. : Світ знань, 2001. - С. 204-215.
243. *Яртись А.* Концепція українського державотворення у богословській спадщині митрополита Андрея Шептицького / А. Яртись // Історія релігій в Україні. - Л. : Логос, 2005. - Кн. 1. - С. 620-626.
244. *Acemoglu Daron.* Kleptocracy and Divide-and-Rule: A Model of Personal Rule / Daron Acemoglu, James A. Robinson, Thierry Verdier. - July 2003. - Paper presented at the Marshall Lecture at the European Economic Association's Annual meetings in Stockholm, August, 24th, 2003. - 33 p.
245. *Analisi d'amministrazine e direzine.* Napoli, (2 nd ed. nuovo). - Hd. - 2002. - 865 p.
246. *Baskin Otis.* Public Relations. The Profession and the Practice. 4 th ed. / Baskin Otis, Aronoff Graig, Lattimore Dan. - Chicago, 1997.
247. *Batticeri N.* Amministrativo di quadri / Batticeri N. - Roma-Milano. - GSP. - 1997. - 565 p.
248. *Benedykt XVI.* Encyklika "Dens earitas est" do biskupow, presbiterow i diakonow do osob konsekrowanych i wszystkich wiernych swieckich o milosci chrzesijanskiej / Benedykt XVI. - Warszawa : Wydawnictwo Arcliidieezji Warszawskiej, 2006. - P. 35-36.
249. *Bratton M.* Democratic Experiments in Africa: Regime Transitions in Comparative Perspective / M. Bratton, van de Walle N. - Cambridge : Cambridge University Press, 1997. - 332 p.
250. *Brooking A.* Intellectual Capital / A. Brooking // Core asset for the third millennium enterprise. - Thompson Business, 1996.

251. *Chernyak T.* From repressive method of thinking to social partnership / T. Chernyak // NISPAcee News. - Vol. VII, N 3. - 2000. - P. 1-3.
252. *Chester B.* Remarks to The Institute for Public Relations / Burger Chester // Union Lerague Clab. - New York, NY. - 1998. - December 2.
253. *Christians C.* Communication Ethics and Universal Values / C. Christians, M. Traeber. - Sage, 1997.
254. *Collier D.* Democracy With Adjectives. Conceptual Innovation in Comparative Research / D. Collier, S. Levitsky // Worlds Politics. - 1997. - Vol. 49. - N 3. - P. 430-451.
255. *Dahl R.* Democracy and Its Critics / R. Dahl. - New Haven : Yale University Press, 1989.
256. *Debacs H.* Administrativo scienza / H. Debacs. - Romo ; Parigi, 2003. - 450 p.
257. *Diamond L. J.* Thinking about hybrid regimes / L. J. Diamond // Journal of Democracy. - 2002. - Vol. 13. - N 2. - P. 21-35.
258. *Dizzionenerio della filosofia de sociale.* - VL. - Roma, 2003. - 789 p.
259. *Durning D.* The Transition from Traditional to Postpositivist Policy Analysis: A role for Q-Methodology / D. Durning // Journal of Policy Analysis and Management. - 1999. - Vol. 18. - N 3. - P. 389-410.
260. *Eisenstadt Shmuel N.* Paradoxes of Democracy: Fragility, Continuity, and Change. - Baltimore: The John Hopkins University Press, 1999. - 160 p.
261. *Ghaltung G.* Administrativo servizio / G. Ghaltung. - Roma ; Ottawa, 2005. - 331 p.
262. *Girishankar N.* Evaluating public sector reform: guidelines for assessing country-level impact of Structural Reform and Capacity Building in the Public Sector / N. Girishankar. - World Bank Operations Evaluation Department / Paper 27934. - Washington DC: World Bank, 2001. - 62 p.
263. *Golembievski R. T.* Public Administratioovo et Developino Diciplino, 2 vols. / R. T. Golembievski. - Roma ; New York : Marcel Dekker, 2007. - 346 p.
264. *Gray P.* Can bad executive institutions make good policy? The strange case of Russian government under Yeltsin and Putin / P. Gray // Democratic Governance for the XXI Century: Challenges and Responses in CEE Countries: 13th NISPAcee Annual Conference, May 19-21, 2005, Moscow, Russia, WG3. - Bratislava : CD - NIPACEE, 2005.
265. Human Development Report 2002. Deepening democracy in a fragmented world. N. Y., 2002. - P. 149-152.
266. *Huntington S. P.* The ungovernability of democracy / S. P. Huntington // Democracy in the 1990s. A special issue of Global issues in transition, USIA. - Jan. 1994. - N 6. - P. 31-35.

267. *Jenkins F.* Planned Press and Public Relations / F. Jenkins. - Blackie Academic and Professional, 1993.

268. *Jordan A.* The Rise of "New" Policy Instruments in Comparative Perspective: Has Governance Eclipsed Government? / A. Jordan, R. Wursel, A. Zito // Political Studies. - 2005. - Vol. 53. - Issue 3. - October. - P. 477-496.

269. *Karl T.* Democratization Around the Globe: Opportunities and Risks. - M. Klare and D. Thomas (Eds.) World Security. Challenges for a New Century / T. Karl, Ph. Schmitter. - N.Y. : St. Martin's Press, 1994. - P. 43-62.

270. *Katsamunsk P.* Reforming Public Administration in Ukraine and Bulgaria: Comparing Strategy Formulation and Implementation / P. Katsamunsk, N. Kolisnichenko // Democratic Governance for the XXI Century: Challenges and Responses in CEE Countries: 13th NISPAcee Annual Conference, May 19-21, 2005, Moscow, Russia, WG3. - Bratislava: CD - NISPAcee, 2005.

271. *Kaufmann D.* "Governance Matters III: Governance Indicators for 1996-2002". World Bank. - 2003. / D. Kaufmann, A. Kraay and M. Mastruzzi. - Режим доступу: <http://www.worldbank.org/wbi/governance/pubs/gcr2004.html>

272. *Lamsdorff J. G.* Background Paper to the 2001 Corruption Perception Index. Framework Document / J. G. Lamsdorff. - Transparency International and Gottingen University, June 2001.

273. *Linz J.* Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post Communist Europe / J. Linz, A. Stepan. - Baltimore and London: the John Hopkins University Press, 1996. - 504 p.

274. *Losano M.* Stile lavorare d'amministrazione in l'Itali / M. Losano. - Roma. - VZ. - 2004. - 239 p.

275. *Lourense H.* Traibe. Politic Science: fnalisis of Ideology? / H. Lourense. - Philosophy and Public Affairs № 2 (Fall 2007). - P. 66-110.

276. *McFaul M.* The fourth wave of democracy and dictatorship: noncooperative transitions in the postcommunist world / M. McFaul // Worlds Politics. - 2002. - Vol. 54. - N 2. - P. 212-244.

277. *McFaul M.* Why Russia's Politics Matter / M. McFaul // Foreign Affairs. - 1995. - Vol. 74. - N 1. - 1995. - P. 212-244.

278. *Michael I.* The politics of secrecy / I. Michael. - Harmondsworth, Penguin books, 1982.

279. *Mullins L. J.* Management and Organisational Behaviour / L. J. Mullins. - London: Pitman Publishing, 1993. - 730 p.

280. *O'Donnell G.* Delegative Democracy / G. O'Donnell // Journal of Democracy. - 1994. - Vol. 5. - N 1. - P. 55-69.

281. *Petrash G.* Dow's journey to a knowledge value management culture / G. Petrash // European Management Journal. - 1996. - N 14(4). - P. 365-373.

282. PR News. - 1994. - Oktober 10. - P. 3.
283. Public Management: An Introduction for Public Managers in Developing Countries and Emerging Economies // Leon van den Dool. - 2003. - June - August.
284. Quinn et al managing professional intellect: making the most of the best // Harvard Business Review. - 1996. - March-April. - P. 71-80.
285. *Rashid N.* Managing performance in local government / N. Rashid. - London : Kogan Page Limited, 1999. - XII pp. - 193 p.
286. *Stiglitz J. E.* Whither Reform. Ten Years of the Transition. World Bank Annual Conference on Development Economics / J. E. Stiglitz. - Keynote Address. Washington, 1999, April 28-30. - Режим доступа : www.comrad.cz/item99a.htm
287. *Tecnologia et amministrativo.* - Roma ; Gamburg. - GSP - 1992. - 526p.
288. *Teoria de diritto amministrativo/ P. Tosi, E. Visconti.* - Milano, 1995. - 689 p.
289. *Teoria del razionale in amministrazione di stato.* - Roma : GSP, 1997. - 455 p.
290. *Traite de Relations Publiques.* - Paris : RUF, 1981. - P. 61.
291. *Veccio del G.* Philosophie du state / G. Veccio del. - R. PZ. - 1993. - 252 p.

ЗМІСТ

Вступ	3
--------------------	----------

Розділ 1

Культура та демократичне врядування: український контекст	5
1.1. Традиції демократичного врядування в Україні: історичний екскурс	5
1.2. Соціально-культурні чинники та історичні підвалини формування традицій демократичного врядування в Україні	18
1.3. Взаємозв'язок культури і демократичного врядування в Україні	33
1.4. Філософія серця як світоглядно-методологічна основа української моделі демократії	46
1.5. Аналіз ціннісної системи українського суспільства	56
1.6. Українські культурні особливості етики публічного адміністрування	67

Розділ 2

Вплив християнства на становлення і розвиток демократичного врядування в Україні	77
2.1. Демократичне врядування і громадянське суспільство в контексті суспільного вчення християнства	77
2.2. Суспільна спрямованість раннього українського християнства як основа становлення і розвитку громадянського суспільства	86

Розділ 3

Українські традиції легітимізації влади та формування її позитивного іміджу	97
3.1. Легітимність влади і формування громадянської нації в контексті історичного минулого: діалектика взаємозалежності	97

3.2. Визначення правового статусу допоміжних структур, що діють у системі органів державної влади, як умова легітимізації влади	104
3.3. Місце та роль іміджу в системі демократичного врядування: з історії українського державотворення	110
3.4. Імідж княгині Ольги як першої жінки-керівника в державному управлінні України	115

Розділ 4

Демократія й ефективність врядування у сучасній

Україні	122
4.1. Критерії демократичного врядування	122
4.2. Теоретико-методологічні підходи до аналізу демократичних перетворень у державному управлінні України	126
4.3. Демократизація й ефективність управління, взаємозв'язок політичних і економічних факторів у демократичному транзиті	141
4.4. Стратегічні комунікації в системі демократичного врядування	150
4.5. Сутність стилю державного управління в умовах глобалізації та національні особливості стилю управління персоналу	158
4.6. Специфіка державної культурної політики в контексті взаємодії громадських організацій з органами державної виконавчої влади	181
Висновки	193
Список використаних джерел	198

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Князєв Володимир Миколайович - доктор філософських наук, професор;

Бакаєв Юрій Вікторович - кандидат наук з державного управління, доцент;

Василевська Тетяна Едуардівна - доктор наук з державного управління, доцент;

Войтович Радмила Василівна - доктор наук з державного управління, доцент;

Саламатов Володимир Олександрович - кандидат психологічних наук, доцент;

Пантелейчук Ірина Вікторівна - кандидат історичних наук, докторант кафедри філософії і методології державного управління НАДУ;

Анупрієнко Олександра Леонідівна - аспірант кафедри філософії і методології державного управління НАДУ;

Грицяк Наталія Василівна - аспірант кафедри філософії і методології державного управління НАДУ;

Капінос Микола Семенович - аспірант кафедри філософії і методології державного управління НАДУ;

Колісник Ганна Олексіївна - аспірант кафедри філософії і методології державного управління НАДУ;

Сербіна Єлизавета Андріївна - аспірант кафедри філософії і методології державного управління НАДУ;

Тернопільський Богдан Йосипович - аспірант кафедри філософії і методології державного управління НАДУ;

Шутович Віталій В'ячеславович - аспірант кафедри філософії і методології державного управління НАДУ.

Н а у к о в е в и д а н н я

Авторський колектив :

Князєв Володимир Миколайович, **Бакаєв** Юрій
Вікторович, **Василевська** Тетяна Едуардівна,
Войтович Радмила Василівна,
Саламатов Володимир Олександрович,
Пантелейчук Ірина Вікторівна, **Анупрієнко** Олександра
Леонідівна, **Грицяк** Наталія Василівна,
Капінос Микола Семенович,
Колісник Ганна Олексіївна, **Сербіна** Єлизавета Андріївна,
Тернопільський Богдан Йосипович,
Шутович Віталій В'ячеславович

**Традиції демократичного
врядування в історії українського
державотворення**

Монографія

Київ, НАДУ

Відповідальний за випуск *В. А. Дон*
Редактор *Л. О. Воронько*
Коректори : *С. Г. Крушельницька, О. В. Должикова*
Технічний редактор *О. Г. Сальнікова*

Підп. до друку 16.12.2010.
Формат 60 x 84 1/16. Ум.-друк. арк. 12,78. Обл.-вид. арк. 12,5.
Тираж 300 пр.

Видавець Національна академія державного управління
при Президентові України
03057, Київ-57, вул. Єжена Потьє, 20; тел. 456-67-93.
E-mail: vydav@academy.kiev.ua

Свідоцтво серії ДК № 1561 від 06.11.2003.